

FÄSSINGEN

FRÅN BORÅS OCH DE SJU HÄRADERNA

1993

ÅRGÅNG 41

KULTURHISTORISKA FÖRENINGEN

100
85,-

FÄSSINGEN

KF 100,-

FRÅN BORÅS OCH
DE SJU HÄRADERNA
1993

ÅRGÅNG 41

KULTURHISTORISKA FÖRENINGEN

Redaktör:
ANDERS LARSON

Författarna är ensamma ansvariga
för innehållet i sina uppsatser

Från Borås och De Sju Häraderna 1993
© Kulturhistoriska Föreningen
ISSN
Centraltryckeriet
Borås 1993

Inledning

Kulturhistoriska Föreningens årsbok årgång 41 utkommer nu efter flera års uppehåll i ny skepnad men förhoppningsvis med ett varierat och intressant utbud av kulturhistoriska artiklar.

Redaktören beklagar den långa period som Föreningens årsbok ej har kunnat komma ut. En rad problem såväl tekniska som redaktionella har förorsakat den långa tidsutdräkten. Föreningens styrelse har beslutat att för det framtida arbetet överlåta ansvaret på en speciell redaktionsgrupp.

Årsboken har nu givits tillnamnet "Fässingen" efter den innehållsrika påse som knallarna brukade bära sina varor i. Efter revisorernas inrådan kommer Fässingen, om inga andra ekonomiska förutsättningar uppstår, fortsättningsvis att utges vart annat år. Föreningsavgift kommer, efter flera års avgiftsfrihet, att anpassas därefter. Utöver årsboken kommer Föreningens medlemmar att erbjudas ett antal förmåner exempelvis fri entré på Borås Museum och Textilmuseet samt erbjudanden om specialpriser på vissa av museernas receptionsvaror.

Årets "Fässing" sträcker sig över ett vitt fält av ämnesområden. Historikerna Inger Ljunggren och John Krafft beskriver i två längre artiklar aspekter på Västergötlands tidigare administration i uppsatserna "Lagläsare och arrendatorer" samt "Ledung och sockenindelning i Västergötland". Sjuhäradsbygdens hantverks- och handelstraditioner har inspirerat hembygdsforskarna Ulla Forsberg och Gunnar Ahlberger till bidragen "Glimtar ur en resehandlarhustrus liv" och "1860-talets textilkris i Torestorp". Medicinhistorikerna Kristina och Carl-Magnus Stolt berättar om "Koleraepidemin i Borås 1834" och f d regionchefen vid Vattenfall, Rune Ferngren, redogör för "Elektrifieringen av Viskadalens industri" två tidigare ej uppmärksammade delar av bygdens historia. De föremål som under 90 år samlats av Kulturhistoriska Föreningen uppmärksammas i ett antal av de föremålspresentationer som intendent Britt Åstrand på Borås Museum tidigare publicerat som veckans föremål i Borås Tidning.

Borås i juli 1993

Anders Larson

redaktör

INNEHÅLL

ELEKTRIFIERING AV TEXTILINDUSTRIN	9
<i>av Rune Ferngren</i>	
GLIMTAR UR EN RESEHANDLARHUSTRUS LIV	17
<i>av Ulla Forsberg</i>	
LEDNING OCH SOCKENINDELNING I VÄSTERGÖTLAND	25
<i>av John Kraft</i>	
FÖREMÅL UR BORÅS MUSEUMS SAMLINGAR	42
<i>av Britt Åstrand</i>	
KOLERAN I BORÅS	48
<i>av Kristina och Carl-Magnus Stolt</i>	
LAGLÄSARE, ARRENDATORER M.FL.	61
<i>av Inger Ljunggren, Stockholms Universitet, Historiska Institutionen</i>	
1860-TALET'S TEXTILKRIS I TORESTORPS SOCKEN	88
<i>av Gunnar Ahlberger</i>	
DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING	109
<i>Årsberättelse 1987–1992</i>	
HEMBYGDSFÖRENINGARNA	121

Elektrifiering av textilindustrin

Av Rune Ferngren

Bakgrund

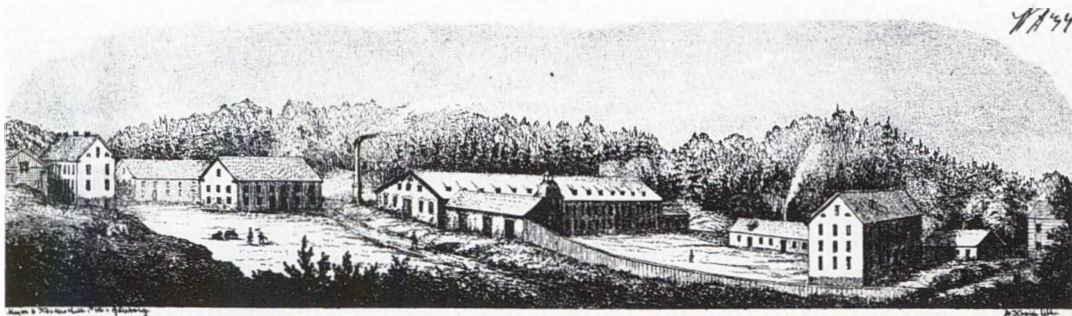
Tillräcklig och säker tillgång på drivkraft (energi) till låg kostnad är en av industrins viktigaste produktionsförutsättningar. Redan i industrialiseringens begynnelsekedje var en säkrad tillgång på drivkraft av stor betydelse för industrins lokalisering och utveckling (Pollard sid 4 och 5). Så har det förblivit. God och säker tillgång på billig energi har således varit en viktig konkurrensfördel för svensk industri under efterkrigstiden (Klas Eklund i Bo Södersten sid 66).

Industrins drivkraft har under årens lopp haft olika former. Den har bestått av vatten- och vindmotorer, ångmaskiner, förbrännings- och elmotorer.

Elektricitet började mycket tidigt att användas för belysning av industrilokaler, alltså inte först som drivkraft. I Nääs sågverk i Dalarna infördes elektrisk belysning redan 1876 (Hjulström sid 10) och i Rydahls bomullsspinneri i Viskadalen i Västergötland 1882 (Hjulström sid 19).

Under 1880-talets sista år lyckades ASEA och några andra företag i Europa och i Amerika att utforma elektriska motorer med så goda driftegenskaper att de kunde användas i industriella processer. Dillard (sid 309) noterar att: "elektriciteten gav väsentliga bidrag till massproduktionens teknologi. Den elektriska kraften eliminerade de bullrande, farliga och aldrig pålitliga remmar och axlar vilka tidigare hade belamrat fabrikerna. Den tillät teknikerna inom industrin att använda kraften precis där den behövdes... Maskiner med egna motorer kunde placeras så att strömmen av råvaror och produkter... följde en effektiv plan. Hastigheten, exaktheten och kvaliteten ökade inom produktionen". Så långt Dillard.

Förväntningarna på elkraften var mycket stora, vilket bla framgår av följande citat: "den driver fabrikers tusende hjul och lyfter mödan från arbetets krökta trälar och skapar ett friare och sundare folk" (STF årsskrift 1924, sid 119. Elmotorns andel av industrins

Faktura fr Rydahls Manufaktur AB. 1858. Original Borås Stadsarkiv. 7951/54.

drivkraft ökade också ständigt, vilket framgår av Tabell 1).

Till en början producerades industrins elkraft huvudsakligen i anläggningar (kraftstationer), som industrin själv uppförde. Men redan under 1900-talets första decennium bildades företag med uppgift att producera och distribuera elkraft till industri och till andra förbrukare och således utan egen industriell verksamhet. Dessa företag var dels kommunala, som huvudsakligen verkade i städerna, dels privata, som satsade på landsbygden och dess mindre tätorter. År 1909 inträdde staten som aktör på detta område genom affärsverket Statens Vattenfallsverk. Andelen elektrisk produktionskapacitet i industriägda anläggningar (kraftverk) minskade därefter, som framgår av Tabell 2 nedan. Forskning rörande elektrifieringens betydelse för industrin och för dess konkurrenskraft är tämligen liten. Filip Hjulström utgav 1940 ett standardverk på området. Därutöver finns en hel del mindre studier. Elektrifierings

betydelse för industrin varierar mellan olika branscher. Somliga aspekter kan belysas gemensamt för hela industrin. Men andra är åtkomliga först vid en nedbrytning på enskilda företag. Jag har valt att studera textilindustrin i Viskadalens landsbygdsdel söder om Borås.

Syfte med undersökningen.

”Den svenska textiindustrin har historiskt varit koncentrerad till sydvästra Sverige, främst i södra Älvsborgs län med Borås som centrum” (K Erlandsson, sid 269). Att textilindustrin i denna region fick en så dominerande ställning kan förklaras av ”de positiva förutsättningar som fanns där i form av bland annat textilt kunnande baserat på en unik hemslöjds- och gårdsfarihandelstradition samt god tillgång på vatten och vattenkraft i Viskan och dess biflöden” (K Erlandsson på angivet ställe).

Jag har valt att studera 40-årsperioden 1896–1935. Då det endast rör sig om en 40-poängsuppsats har jag givetvis måst begränsa mig mycket kraftigt. Det kommer att framgå av det följande, där många frågetecken återstår. Jag har sökt svar på följande fem frågor:

- När började elektrifieringen av Viskadalens textilindustri?
- Hur snabbt genomfördes elektrifieringen?
- Hur förhåller sig denna elektrifieringsprocess i tiden till elektrifieringen av svensk textilindustri i övrigt?
- Hur förhåller sig samma elektrifieringsprocess i tiden till elektrifieringen av svensk industri allmänhet?
- Hur påverkade elektrifieringen andra produktionsfaktorer?

Använt material

För studium av Viskadalens industrier har jag använt det primärmaterial som använts för

Tabell 1: Industrins drivkraft

År	Industrins drivkraft		Därav elkraft %
	1 000 hk	1 000 hk	
1896	239	7	3
1905	514	31	25
1915	1 008	561	55
1925	1 484	1 158	78
1935	2 300	1 973	86

Källa: SOS Industristatistik.

Tabell 2: Elproduktionskapacitetens fördelning på ägare.

År	Elproduktionskapacitet 1 000 hk	Därav industriägda anläggningar	
		1 000 hk	%
1896	6,6	6,1	92
1905	143	90	63
1915	871	364	42
1925	1 500	478	32
1935	2 543	797	31

Källa: biSOS och SOS Industristatistik.

Brevinjett. Ur Rydboholmsakten C 112 Landsarkivet, Gbg.

framställning av den publicerade offentliga industristatistiken. Jag har begränsat mig till sju industriföretag. Dessa representerar de båda huvudgrupperna av textilindustri, spinnerier och väverier, och omfattar mer än tre fjärdedelar av Viskadalens landbygdslokaliserade textilindustri. De sju företagen är:

- 1 Rydahls Manufaktur AB, spinneri i Rydahl anlagt 1853.
- 2 Rydboholms AB, spinneri och väveri i Viskafors anlagt på 1830-talet.
- 3 Claes Håkansson, Kinnasands väveri anlagt 1889.
- 4 Häggådalens Mekaniska Linneväveri i Kinna anlagt 1897.
- 5 Kinnaströms Väveri AB i Kinna och Örby anlagda 1886.

6 L J Wingqvist, spinneri och väveri i Fritsla anlagda 1874.

7 Borås Väveri AB, Kungsfors fabriker i Kinna och Örby anlagda 1898.

Urvalet har baserats på att något så när tillförlitliga uppgifter finns för hela undersökningsperioden. För studium av textilindustrin i övrigt och av svensk industri i allmänhet har jag använt Kommerskollegii bidrag till Sveriges Officiella Statistik (biSOS, serie D) 1896–1910 och Kommerskollegii Industristatistik (SOS 1915–1935). Arbetet med materialet redovisas närmare i följande avsnitt.

Material

Som underlag för den officiella industrista-

tistiken har varje indutsriidkare varit skyldig att till Kommerskollegium årligen insända uppgifter om huvudsaklig verksamhet samt om produktionsvolym, produktionsvärden, antal anställda, utnyttjad drivkraft mm. Uppgifterna har lämnats på kollegii blanketter. Dessa har varit olika utformade för olika industribranser. En sådan blankett har varit avsedd för textilindustrin. De årligen insända blanketterna finns förvarade på Riksarkivet för åren t o m 1923 och på SCB arkiv för åren därefter.

Blanketterna har uppenbarligen ifyllts av personer med olika funktioner i företagen. I en del fall synes kamrerer eller bokhållare ha svarat för uppgifterna. I andra fall har tekniskt kunniga personer haft ansvaret. I många fall tycks företagsledningen eller fabriören själv ha fyllt i blanketterna.

Detta har medfört att uppgifterna inte är helt homogna utan skiljer sig åt i många detaljer. Kommerskollegium har i åtskilliga fall skriftligt begärt kompletteringar, förtydliganden eller förklaringar.

Då detta inte givit önskad klarhet har kollegium anmodat landsfiskalerna att inom fjorton dagar skaffa fram uppgifterna. För det fall att "industriidkarna ändå — — — underlåter fullgöra sin uppgiftsskyldighet vill kollegium hava erinrat Eder (landsfiskalerna) om den i Kungl. kungörelsen de 6 mars 1913 (svensk författningssamling 84), § 5 angivna föreskrift beträffande åtals verkställande". Uppgifterna har ändå inte alltid blivit rimliga. Man kan se hur tjänstemän på Kommerskollegium gjort korrigeringar på blanketterna.

I arkiven finns också bevarade de kort där summeringarna gjorts som underlag för den officiella statistiken. Även på dessa har liknande justeringar och korrekationer av grunduppgifterna gjorts. Säkert finns många fel kvar. Men då de sannolikt går i olika riktningar och därför kanske utjämnas mot var-

andra ger de nog inga svåra fel i den officiella statistiken.

Då jag emellertid använder uppgifter från endast sju företag kan sådan utjämning inte alltid förutsättas. Jag har därför i tre fall måst göra egna korrigeringar. Som ledning har jag kunnat använda uppgifter från samma företag för intilliggande år. Beträffande drivkraften föreligger ett par särskilda svårigheter.

Uppgiftslämnarna har för det första haft svårt att skilja mekanisk effekt (vanligen i vattenturbiner) som använts för direktdrift av industriella arbetsmaskiner från effekt som använts för drift av elektriska generatorer.

För det andra har uppgiftslämnarna haft svårt att hålla isär effekt i elektriska generatorer och effekt i elektriska motorer. Generatorer används för att alstra elektisk kraft. I motorer används denna elektriska kraft för att driva industriella arbetsmaskiner. Genom sammanblandningen försummas de effektförluster som uppstår både i generatorerna och i motorerna och dessa är betydande i äldre maskiner. Dessa problem har också observerats av Hjulström (sid 93—94).

Mina ovan nämnda tre rättelser hänger samman med dessa frågor. Möjligen kvarstår då ett antal oväntade diskontinuiteter, som möjligen borde medföra ytterligare korrekationer. Det är inte möjligt att genomföra sådana inom ramen för denna uppsats. Man kan också göra den allmänna reflektionen, att utvecklingen inte nödvändigtvis är kontinuerlig. Snarare bör den uppvisa språngvisa förändringar. Införande av nya metoder och intrimning av nya maskiner har rimligen inte kunnat ske utan förluster bland annat i form av inkuranta produkter, som ej kunnat räknas som färdigvaror i statistiken under något år men sedan bör nyheterna bära frukt. Ett annat exempel kan vara att reparationer tagit lång tid men att man inte kunnat eller velat friställa personalen trots att maskinerna stått

Kinnaström med Lilla bron och "hon" till Kinnaströms Fabriks kraftstation. I bakgrunden Harry Paulssons Speceriaffär sedermera Konsum. Obs. "Skrålen" vid vänster brofäste (avstjälningsplats).

stilla. Det illustreras av följande utdrag ur ett styrelseprotokoll vid Rydahlsföretaget (företag 1) under en period på 1850-talet, då företaget hade svårigheter att avsätta sina produkter. "I avseende av arbetarpersonalen beslöts att tillsvidare kvarhålla samme och att så långt tillfälle medgiver för dem anskaffa arbete, då de bör erhålla full dagpenning per dag, de däremot som ej kunna användas eller vartill arbete saknas erhålla två tredjedelar av den vanliga dagpenningen" (Karin Ekerman på sid 118).

Av dessa skäl använder jag för mina studier de framtagna värdena utan ytterligare korrektioner. Slår jag då samman värdena för de sju företagen får jag den sammanfattning för Viskadalsföretagen som redovisas i Tabell 3. Motsvarande uppgifter för övrig svensk textilindustri och för svensk industri i allmänhet redovisas i Tabellerna 4 och 5.

Tabell 3. Grunduppgifter för Viskadalsföretag.

År	Drivkraft, hkr		Total	Arbetare Produktion	
	Mekanisk	Elektrisk		Antal	Ton
1896	2 160	40	2 200	1 786	2 917
1900	2 436	645	3 081	1 857	3 954
1905	1 340	2 250	3 590	1 625	4 257
1910	970	2 358	3 328	1 864	4 108
1915	590	3 093	3 683	1 998	4 428
1920	615	4 817	5 432	1 855	3 834
1925	165	7 626	7 791	2 536	5 339
1930	125	9 114	9 239	3 000	7 633
1935	125	11 366	11 491	3 683	9 442

Utvärdering, resultat

Låt mig först påpeka att industrins drivkraft i allt mitt material representeras av effektvärden. Jag skulle hellre vilja använda mig av energivärden, d v s av produkten av effekten och utnyttningstiden. Sådana värden finns i arkivmaterialet för åren 1920–1935 men in-

te för åren 1896–1910 och inte heller fullständigt för år 1915. Av detta skäl har jag varit hänvisad till effektvärden.

Jag övergår då till att använda det redovisade materialet för att besvara mina fem frågor.

– När började elektrifieringen av Viskadalens textilindustri?

– Hur snabbt genomfördes elektrifieringen i Viskadalen?

Av Diagram 1 framgår att elektrifieringsgraden överskred 90%-nivån strax efter 1920. Man kan väl då säga att elektrifieringen genomförts. Den tog alltså ca 20 år, från strax före sekelskiftet till strax före 1920.

Tabell 4: Grunduppgifterna för övrig textilindustri.

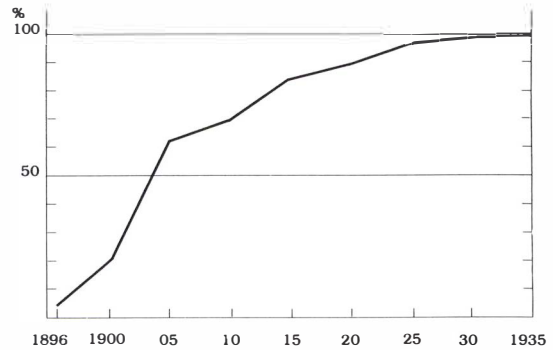
År	Drivkraft, hk			Arbetare Antal	Produktion Ton
	Mekanisk	Elektrisk	Total		
1896	25 541	643	26 184	23 119	39 274
1900	29 400	3 079	32 479	25 569	47 605
1905	31 300	8 171	39 471	26 982	52 996
1910	16 641	11 696	28 337	28 031	55 700
1915	18 456	39 437	57 893	35 483	61 000
1920	14 452	55 672	70 124	34 320	44 300
1925	8 696	70 743	79 439	37 500	49 300
1930	5 400	79 265	84 665	42 800	59 120
1935	4 435	90 362	94 797	48 044	71 200

Tabell 5: Grunduppgifter för svensk industri i allmänhet.

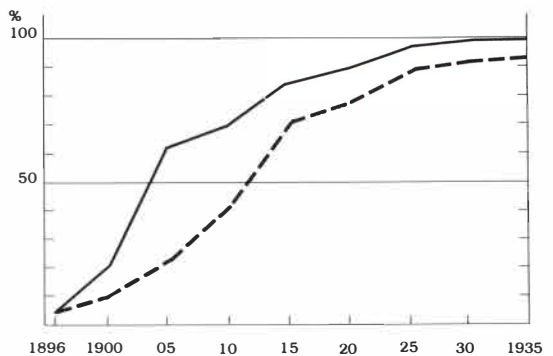
År	Drivkraft, hk			Arbetare Antal
	Mekanisk	Elektrisk	Total	
1896	232 600	6 6312	39 231	202 500
1900	314 500	50 000	364 500	265 500
1905	383 600	130 600	514 200	281 000
1910	417 900	220 300	638 200	302 200
1915	447 700	560 700	1 008 400	366 600
1920	458 600	921 600	1 380 200	409 600
1925	325 900	1 158 100	1 484 000	384 300
1930	357 400	1 570 200	1 927 600	446 400
1935	327 000	1 973 000	2 300 000	462 200

Ur Tabell 3 kan jag ta fram underlag för Diagram 1, som visar andelen el av den totala drivkraften.

Diagrammet visar att elektrifieringen påbörjades redan före sekelskiftet. År 1900 var 20%.

Diagram 1
Elandelen av drivkraft för Viskadalsföretagen.

Diagram 2
Elandelen av drivkraft.
— Viskadalsindustrierna
- - Svensk textilindustri

– Hur förhåller sig denna elektrifieringsprocess i tiden till elektrifieringen av svensk textilindustri i övrigt?

För att svara på denna fråga kompletteras

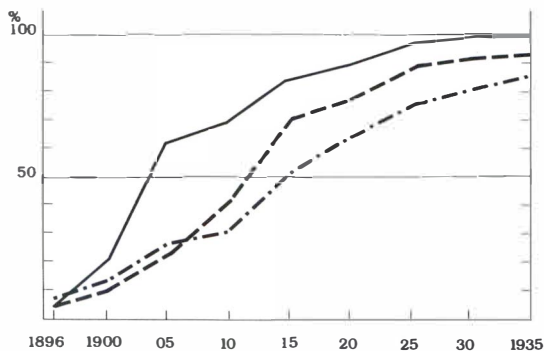

Diagram 3
Elandelen av drivkraft.
— Viskadalsindustrierna.
- - Svensk textilindustri
- · - Svensk industri i allmänhet

Diagram 1 med värden ur Tabell 4. Därvid erhålles Diagram 2, varav framgår att elektrifieringen i Viskadalsindustrierna både startade tidigare än i övrig textilindustri och genomfördes snabbare. År 1905 visar Viskadalsindustrierna en elektrifieringsgrad på 63% medan textilindustrin i övrigt endast visar 20%. Elektrifieringsgraden 90% – praktiskt taget full elektrifiering – uppnår viskadalsindustrierna 1920 medan övrig textilindustri når 90%-nivån först 1927, vilket är ca fem år senare än i Viskadalsföretagen.

- Hur förhåller sig elektrifieringsprocessen i tiden inom svensk textilindustri till elektrifieringen av svensk industri i allmänhet?

För att svara på denna fråga kompletteras Diagram 2 med värden ur Tabell 5. Därvid erhålles Diagram 3, varav framgår att elektrifieringen av textilindustrin inleddes vid ungefär samma tidpunkt som elektrifieringen av svensk industri i allmänhet men elektrifieringen av textilindustrin gick snabbare än

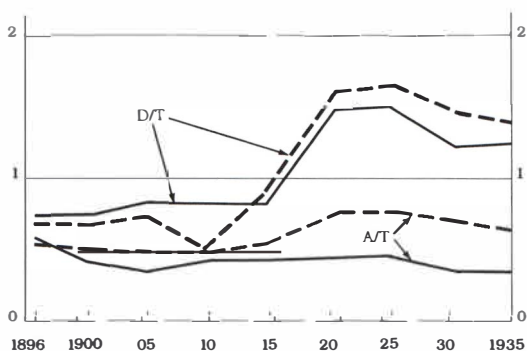
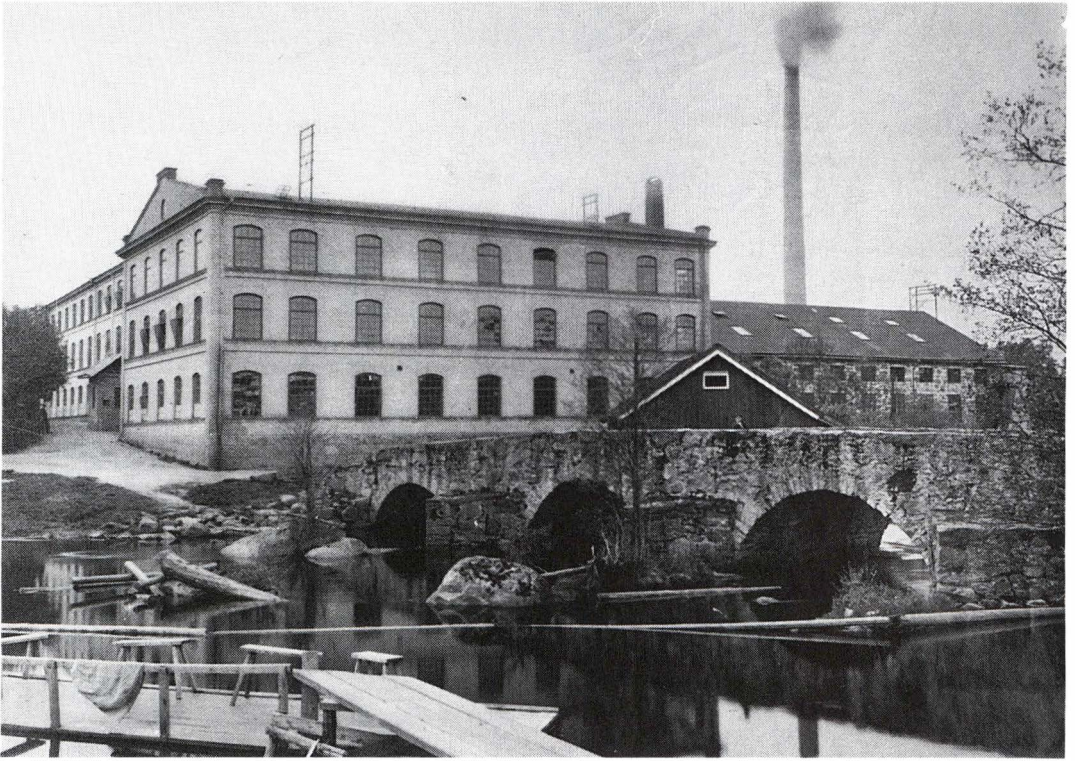

Diagram 4
D/T (drivkraft per ton)
— för Viskadalsföretagen
- - för textilindustrin i övrigt
A/T (arbetskraft per ton)
— för Viskadalsföretagen
- - för textilindustrin i övrigt.

elektrifieringen av industrin i allmänhet. Denna uppnådde inte 90%-nivån under den period jag undersökt d v s före 1935.

- Hur påverkade elektrifieringen övriga produktionsfaktorer?

Elektrifieringen påverkade flera produktionsfaktorer. Med säkerhet påverkades kapitalbehovet. Elektrifieringen kunde inte genomföras utan investeringar. Men hur påverkades arbetskraft- och drivkraftbehovet? Ur Tabell 3 och Tabell 4 kan Diagram 4 konstrueras. Härav framgår att behovet av arbetskraft per ton färdigvara (A/T) är betydligt lägre i Viskadalsindustrierna än i svensk textilindustri i övrigt. Skillnaden är ca 30% fram till 1915 och ökar sedan till inemot 50%. Ändå är inte Viskadalsindustriernas behov av drivkraft per ton färdigvara (D/T) större än inom textilindustrin i övrigt. Den tidiga och snabba elektrifieringen av Viskadalen textilindustri medförde således betydande ekonomiska fördelar. Dessutom gav den tekniska fördelar såsom jämnare varvtal och friare dis-

Marks hd, Fritsla sn. Firma L.J. Wingqvist.

position av industrilokalerna vid ändringar av maskinparken och vid utvidgningar. Vidare var man inte störd av lokal vattenbrist då den kunde kompenseras med elkraft från andra anläggningar.

Litteraturförteckning

Andersson, Gunnar: Trollhättan, Sveriges rikets största arbetare. Ur Svenska Turistföreningens årsskrift, Stockholm 1924.

Hjulström, Filip: Sveriges elektrifiering. Geographica, skrifter från Uppsala universitets geografiska institution. Nr 8, 1940.

Dillard, Dudley: Västeuropas och Förenta

Staternas ekonomiska historia. Liber Förlag, Stockholm 1985.

Eklund, Klas: Från rekordår till stagnation. Ur Bo Södersten: Svensk ekonomi. Raben & Sjögrens Förlag, Stockholm 1982.

Erlandsson, Kristofer: Teko- och läderindustrin. Ur Sveriges Industri. Industriförbundets Förlag, Stockholm 1985.

Ekerman, Karin: Industrisamhället Rydal, inventeringsrapport. Ur Från Borås och de sju häraderna, Kulturhistoriska förenings årsbok. Borås 1982.

Pollard, Sidney: Peacefull Conquest the industrialization of Europe 1760-1970. Oxford University Press 1986.

Glimtar ur en resehandlarhustrus liv

av Ulla Forsberg

Att vara hustru till en resehandlare betydde bland annat att under långa perioder ensam ha ansvar för familj, tjänstefolk och skötsel av en gård.

Min farmors mor, Josefina Gabrielsson på Knutgården, Gränd i Ljushult, gav i brev till maken Andreas en bild av hur det kunde vara.

Breven skrevs mellan 1861 och 1866. Andreas reste på Uppland och Västmanland och gav sig i väg på höstresan i början av september med hemkomst i december. Vårresan startade i månadskiftet januari–februari och slutade i april.

Josefinas bakgrund

Josefina föddes den 1 januari 1839 i Yregården, Gränd. Hon hade fem äldre och två yngre syskon. Fadern var Johannes Jacobsson, född i Hulud och modern Brita Sophia Johansdotter från Djäknegården, också i Gränd.

Den äldsta systemen Lovisa gifte sig med Gabriel Gabrielssons äldste son Johannes och kom att bosätta sig på Assera, en annan av gårdarna i Gränd.

Johannes yngre bror Andreas anhöll genom Johannes om Josefinas hand i april 1861. Johannes skrev till Andreas att Jacobs-

Josefina Gabrielsson

Andreas Gabrielsson

son ej har några invändningar utan ”... är till och med mycket nöjd deröfver.” Andreas kunde bereda sig på trolovning vid hemkomsten och på bröllop till sommaren. Johannes skrev vidare om Josefina att ”... hon är i mitt ödmöme en Prydnad i bland sitt kön.”

Bröllopet stod den 21 augusti samma år, och redan efter ett par veckor reste Andreas ut.

Nygift och ensam

Den 16 september skrev Josefina att hon trivdes i sitt nya hem mycket bättre än vad hon vågat hoppas:

”... fast jag mången gång med smärta tänker på att wi skall wara så länge åtskilda då wi så nyss äro sammanbundna den dagen då du war bortrest war det så öde och tomt efter dig att jag förestälde mig att det war som du hadde varit död...”

Hon berättade vidare att lövtakten var klar och att de så gott som ärjat färdigt.

I nästa brev av den 26 september var Josefina jäktad av att ställa med potatisfolket och tröstade Andreas med att hon bara var litet ledsen ibland men annars ”... munter och kry som en liten abborre...” Den nya bakungnen var provad och godkänd.

Oktober månad blev vacker och höstarbetet kunde avslutas utan problem. 25 tunnor någorlunda fin potatis togs upp, och det borde, enligt Josefina, räcka för gårdens behov.

Februari månad 1862 blev ovanligt kall. Andreas hade en svår uppresa med yrväder i Falbygden och var tvungen att ta nätterna till hjälp för att hinna till marknaden i Sala. Andreas förfrös ett öra och knalledrängen en tå.

Josefina skrev den 18 februari: ”... jag war så ledsen att i fick frysa eder fördervad uppå den annars så kalla slättmarken men wad det då skulle wara mycket kallare och när i då kom in kanske knappast fick en brasa att varma eder wid och wi fick sitta hemma wid

wår brasa och när quällen kom lägga oss i wåra goda läger men wi tyckte ändå att det kosta på när wi bara skulle ut och göra wåra sysslor och så hadde jag ingen som wermde upp min säng som jag förut hadde...”

I början av mars rapporterade Josefina att hon inte hade något nytt att fågna maken med ”... från hembygdens snöfyllda dalar mer än att här är mycket snö så di har fått lof att wara på lansvägen två dagar i rad för att hålla den öppen.” Efter snön kom blidväder och den 21 mars bad Josefina i sitt brev om ursäkt för sin slarviga handstil ”... ty wi har hållt på att luka hela weckan så mina fingrar wilja ej så jerna rätta sig efter pännan...”

Första barnet föddes

Den 26 maj 1862 föddes Andreas och Josefinas första barn, en son som döptes till Algoth Wilhelm.

I september skrev Josefina att Andreas måste skriva, så hon fick veta om han levde eller var död. Ett plötsligt dödsfall i bekantskapskretsen hade gjort henne upprörd. ”... i Lördags slutade Julander i Håhult sina dagar han war icke sjuk utan som han gick ute på åkern och band säd så slog han baklänges och dog medsamman.” Lille Algoth var rask och snäll och hade ännu ej fått mässlingen men skulle vaccineras mot kopporna inom kort. En vecka senare talade Josefina om att Algoth hade sina koppor utan större besvär, och att större delen av skörden var bärgad.

Andreas skrev ofta att han saknade sin Josefina. ”Det är Mången gång Wid hågkomsten av dig Svårt att wara så långt ifrån dig Skeld då jag Med dig har den Högsta Sällhet någon Dödlig kan äga.”

Laga skiftet i Gränd blev klart vid den här tiden, och Andreas bad Josefina att se till att drängen Calle raskade på med de gamla gärdsgårdarna. Tröskningen fick vänta så länge det var väder för utearbete. I november höll man ännu på att gräva nya ”kanaler”. Josefi-

na skrev: "... di drar så mycket ur min ask att jag tror jag får lof att be Johannes betala dessa sista du lämna väl så många pängar hemma att di hadde bort hunnit till men jag wet ej wart di tar vägen ty det hjälper ej att wara rädd om dem."

I februari 1863 var Josefina bekymrad för lille Algoth "... om dagen är han någorlunda snäll men om nätterna får jag knappast sofva en blund, ty då skriker han jemt." Pojken led tydligen av ett elakartat eksem i ansiktet, något som framgick av senare brev. Det var dåligt med snö och besvärligt med skogskörs-lorna. Andreas meddelade att de skulle sko oxarna och köra med kärrorna på barmarken. Arbetskarlarna kunde ännu i slutet av februari syssla med röjning och dikesgrävning efter skiftet. Om det blev före, måste Josefina se till att gödsel kördes ut. Andreas behövde inte oro sig, för i slutet av mars blev 128 lass gödsel utkörda med hjälp av häst och oxar från svågerns gård.

Resehandlaren och hästen

En resehandlare hade behov av en tålig och uthållig häst, som kunde följa honom i ur och skur. Andreas skrev ofta om hur han köpte eller bytte bort hästar. "Min Lella brunte har jag Sält i dag. Jag nästan Sörjer Henne för hon var Snäll, Jag har köpt en Gammal Luring i Stället Som Säkert inte Skenar med Lasset När jag kommer ut på Landsvägarna."

Vid ett tillfälle blev han tvungen att lämna sin älsklingsmärr hemma. Hon led av varbildning under hakan men kryade på sig. Josefina skrev: "... hon är ej ännu riktigt bra men calle är så mån om henne så hadde djurläkaren warit så mån om henne den tiden han hadde henne, hadde hon för länge sedan warit bra han kokar och stassar ej mindre än du jorde när du war hemma ..."

Innan Andreas tog hem någon häst över julen, skrev han och frågade om tillgången på

foder. Det räckte tydligen nått och jämnt för gårdens ordinarie behov.

Förstämning i stugan

Det första brevet Josefina skrev i september 1863 var dystert och pessimistiskt "... här är annars så ledsamt och tråkigt som brukar att wara sedan du blev bortrest så gråta är mitt föromål war enda dag Calle är sig lik han går och tjurar och gitter ej säga ett gott ord mer än åt Lovisa ..."

Vädret var regnigt och trist, skörd och bärgning försenade och oxarna ovanligt sturiga. Den enda ljusglimten var lille Algoth, "... ty han är min lilla enda tröst när du är borta ..."

Andreas tröstade: "Men jag Ser i ditt bref att du dagligen Gråter och är Ledsen det jör Mig äfven Sorgsen; Det Beror På dem Som du Måste Wara i omgifning med Som inte bättre för Stånd har fått än att vara buttra och tvåra mot dig Men dry dig inte Mycket om dem utan Slå från dig all Sorg och Ledsnad och var glad Så går Snart de Mörka Wintern förbi och Wi få åter träffas och Sluta Hvarandras famn."

I slutet av september rustades det till bröllop i komministergården i Backa. Josefina var bjuden till begivenheten, men "... jag tror ej att jag bryr mig om att följa med dit ty det är så mycke herrskap der ..."

I oktober skrev Andreas från Uppsala, att tiderna var mycket dåliga. Förtjänster och inkomster var så klena, att han inte kunde tala om det. I ett PS bad han sin hustru: "Låt mig veta om Algoth har lärt sig att låta bli att påppa och om han har blifvit fri från Sina Sår ..."

Veteskörden på Knutsgården blev den hösten liten och ovanligt dålig, och Josefina undrade om inte Andreas kunde köpa vete mjöl "... om det icke kostar för mycke i hemfrakt ..."

Andreas räknade med att komma hem något senare än vanligt till jul och skrev: "Det

är Wäl Bäst att du bestyr om att vi får lite till jul kaka för det kan nog hända Det blir för Sent Då jag kommer Hemm . . .”

Ett barns död

I februari 1864 drabbades de båda av något av det svåraste man kan uppleva – att förlora ett barn. Josefina's brev av den 12 februari 1864 lyder:

”Af Hjertat Ömt Älskade Maka må alltid wäl jag will med några få rader låta dig weta hur det står till hemma det är aldeles lika nu som det war när du reste med lille algoth ty jag kan ej se att han är något bättre men annars är här ej lika ty här är så ledsamt och mörkt i war enda wrå efter dig ty du tror ej att du jorde en sådan sorj emot mig som du jorde att du reste bort jag har så ondt i mitt hufvud att jag knappast wet wad jag gör wi tänkte att wi skulle warit ensamma natten efter du hadde rest men när det blef mörkt blef det så ledsamt som det hadde warit någon död så wi måste gå efter mina i natt är augusta här jag skall hållsa dig så mycke från pastorn och frun i backa di war här i går afton och såg till algoth di sade att det war ledamt för mig att du skulle wara borta jag har ej någonting nytt att berätta för dig men nästa gång jag skrifver tänker jag att jag får berätta för dig att algoth är död hälsningar medföljer från allesamman du kan äfven hälsa berjen att hans föräldrar ha hälsan men war du både först och sist hälsad från den som till förwandlingens stund förblifwer din trogna wän och Maka Josefina PS Calle har börjat köra timmer nu i går snöga här litet så nu är här litet bättre före nu är han ej så som när du war hemma han har ej tagit oxarna före klåckan 9 någon dag sedan du reste förglöm ej att skrifwa till din Josefina.”

Andreas svar från Sala den 18 februari uttryckte oro för Algoth men även samvetsqual över att rest iväg. ” . . . att jag jorde orätt Som Reste bort tror jag; men om du Hadde Sagt ett bestämt nej Hadde jag Säkert inte Rest Ehuru

Svårt jag Hadde för att bli Hemma.”

Den 20 februari gick sonen bort. Ingen dödsorsak står angiven i dödboken. Josefina orkade inte skriva och berätta om dödsfallet utan svågern Johannes meddelade Andreas. Johannes skrev:

”Lycklig Han som fick i unga år flutta ur Werden undan dess Strider och möda och komma Till de Saliga Land der han en Ewig Outsäglich Glädje och Sällhet nu äger /—/ Ganska Svårt har det varit för Josefina att jemt se hans Lidande och ej kunna med dän ömmaste Moderskänsla Lindra hans Plågor. Ledsen är hon visst men Tackar Gud som Kallat honom till Sig i Sin Härlighet, der en Ewig Sällhet nu är hans Lott. äfven du Bör ej Sörja utan vara Glad att han fått Göra ett Så Lyckligt och Sält Byte.”

Andreas kunde inte komma hem till begravingen, så Josefina fick ensam klara allt som måste göras. I ett brev från Sala, skrivet dagen för begravingen, uttryckte han sin sorg och smärta över det som hänt men även tacksamhet över att Gud nu upptagit Algoth i ”Sin Himmelska Rolighet.”

Den 21 mars skrev Josefina och berättade om vilka som varit värd och värdinnor på begravingen och bad Andreas skaffa någonting passande till flickorna som tack för hjälpen. Hon talade försynt om att hon väntade barn: ” . . . wi behöfver ej sörja så mycke för algoth fick dö ty wi får oss snart en annan . . .”

Föret var utmärkt och man kunde hålla på med skogskörslor och utkörning av gödsel till slutet av mars. Andreas behövde heller inte skicka efter sin vagn förrän vid den tiden.

Andra barnet föddes under dåliga tider

Johan Axel kom till världen den 7 september 1864. Inte anade då Josefina att även han skulle ryckas ifrån henne. 31 år senare skulle han blödande segna ner vid hennes fötter, dödligt knivskuren av en sinnesrubbad släkting.

Lofthus i Gränd, Ljushusts sn. Foto 1910.

I ett brev, skrivet i slutet av september, berättade Josefina att hon ännu ej var så stark, men att krafterna tilltog för varje dag. Axel "... wet att hålla reda på mamma både natt och dag..." Mor Hagman hade hjälpt henne den första tiden efter förlossningen men hade nu gått till systemen Lovisa, som också nyligen nedkommit med en liten gosse, Teodor.

Josefina var ganska nöjd med skördearbetet och skrev att det mesta var skuret. Både på marknaden i Enköping och Distingen i Uppsala var Andreas förtjänster skralla, beroende på de låga sädespriserna som gjorde att folk hade dåligt med pengar att röra sig med. Hans utsikter att få in gamla fordringar ute på landsbygden var därför inte heller så lysande. Andreas skrev: "Så jag tror det Hadde

varit lika Stor förtjenst för Mig om jag Warit Hemma och hjälpt till Att Skära och ta upp potatis då kanske Jag förtjenat födan men det jör jag nu knappast någon dag."

I november meddelade Josefina att tre gamlingar i socknen gått bort "... så till nästa söndag blir det tre gamla lik som skall begrafvas..." Stuten var slaktad men "... den war ej mycket fet..." utan innehöll knappt två pund talg.

Josefinas kyrkotagning efter Axels födelse ägde rum söndagen den 16 oktober.

Järnvägsresor, kall vinter och huskurer mot eksem

I februari 1865 nämndes järnvägen för första gången i brevväxlingen. Josefina hade då följt Andreas till tåget i Borås, efter att ha lämnat

Axel för en natt. Enligt barnpigorna hade pojken varit så snäll den natten. Det var kallt och Josefina ådrog sig en ordentlig förkylning. Andreas skrev att de hade hindrats en halv dag på järnvägen, men att de sedan fortsatte åkande på sina packar i kylan.

Det verkade som om även lille Axel fått eksem:

"... lille axel är nu sådan i sitt ansigte som alboth war hela pannan är i en rufva men annars är han rask och kry men det är så svårt att akta honom att han ej får rifva sig på förnätterna sofver han någorlunda men på efternätterna får jag för det mesta sitta och hålla hans små händer."

Josefina beskrev hur hon försökte kurera utslagen. Avkok på ett slags örter prövades samt något som inte beskrevs i klartext utan endast att *"... det gör wäl ingen skada om det ej gör någon nytta och om det ej gör någon nytta behöfver wi ju ej att tala om det för någon..."*

Ännu i slutet av mars var vintern stadig och jämn och det gick att köra allt som behövdes. Josefina ordnade på egen hand inköp av havrehalm i Klerhult och ett par tunnor havre i Borås. Andreas trodde inte att han skulle komma hem till påsken, som det året inföll i mitten av april. Josefina menade att det i så fall inte skull bli någon påsk på gården men erbjöd sig att möta honom med mären i Borås.

Barn offer för rödsoten

I september 1865 gick en lindrig dysentieriempidemi i socknen. Enligt svågern Johannes hade de flesta någon känning av sjukdomen. På Knutsgården var endast pigan Christina krasslig några dagar. Mellan den 17 och 21 september dog fem barn i sjukdomen, en flicka från Ljushults stom samt två syskonpar från Ledslyckan och en granngård i Gränd. Josefina kommenterade:

"... i går war Calle med och bar af den andra lilla flickan i Ledslyckan med så nu har

di mest båda sina barn Dalgrens här i gränd di sörjer så rysligt så di kan warken sofva eller äta hon gråter jemt..."

Vädret var ovanligt vackert den månaden, och Calle hann både att harva och ärja om allt utom det som skulle ligga i träda. Lille Axel ropade mamma hela dagarna och kunde ställa sig upp med stöd. Pigan Christina hade börjat bli så förarglig att Josefina knappt kunde tåla henne. Hon beklagade verkligen att Christina blivit städslad för ytterligare ett år. Potatisskörden blev 25 tunnor små men fina potatis. De flesta gårdarna i trakten fick 40 tunnor.

Nära ögat

Drängen Calle hade börjat arbeta med sprängning på gården. Den 11 oktober råkade han ut för en olycka, då ett skott brann av under laddning. Ett djupt sår slets upp vid vänster tinning och kinden blev skrubbad och krutbestänt. Calle befann sig som tur var helt nära husen och ymnigt blödande från en pulsåder stapplade han in i köket. Ingen visste vad som skulle göras, utan bud skickades genast till Assera efter Lars, som kunde stämma blod, och svågern Johannes. Lars klarade inte av att stoppa blödningen, men Johannes lade på fnöske och band om hårt. Man vågade därefter inte röra bandaget, utan Johannes for följande dag till Borås efter doktorn, som undersökte skadan och förband den. Läkaren trodde att Calle skulle bli helt återställd igen, även om det kunde dröja ett tag. Drängen fick ta igen sig några dagar efter det vådliga äventyret och slapp att tröska kornet, vilket Lars och Carl Petter måste göra. Andreas var naturligtvis tacksam över att Calle klarat livhanken och sluppit att bli stympad och skrev:

*"Jag nästan förebrår mig till en del Hafva Skulden då det Skedde under mitt Arbete. /-/
för Calles blesyr får du betala alla kåstnader dertill; det är min Skuldighet då han under arbete förlorat Sig."*

Knutsgården 1896–98. Josefina Gabrielsson med barnen Ivar, Cecilia, Vilhelm, Hulda samt Carl Cederlund.

I överksamhet

De första veckorna i november tillbringade Andreas som konvalescent i Uppsala. Han hade ådragit sig en ordentlig infektion efter att under en vecka ha färdats i snö och svårt väder.

"Men jag har nu Sökt Läkare Här och har der af blivit Mycket bättre Men jag är förbjuden av Dåktorn att fara ut Ännu på någon liten tid. /—/ jag är Här hos beskedligt folk jag får Här Hvad jag behöfver.

Josefina svarade, att hon anat att något varit på tok, eftersom hon varit ledsen men ej vetat varför.

"... jag är säker på att du är mycket sjukare än du säger nu är jag mycket orolig innan du kommer hem men ack snälle söte du kom hem

så snart du blir så pass frisk så du kan resa hem ..."

Att vara överksam frestade naturligtvis på, men Andreas försökte hålla humöret upp.

"Men jag går här och promenerar i Staden nu om dagarna för att här ta mottjon och åter börja väna mig vid fria Luften; Jag försöker att vara så Morsk jag kan och här fins mycke att Roa sig med då man kan vara uppe och ute jag har varit på opran Här och försöker att nöta fram tiden Så gått jag kann."

Hösten 1866

Endast några fåtal brev finns bevarade från 1866. Höstens potatisskörd hade blivit 20 tunnor friska potatis. Ganska många var skämnda. Det var vackert väder om dagarna

men sträng frost om nätterna. Josefina väntade barn och skrev: "*... du behöfver ej att wara ledsen för mig ty jag är mig väl lik som jag war när du war hemma ...*" Den 11 december föddes dottern Hulda Sofia. Josefina hade troligen inte tid att läsa tidningar regelbundet, något som den hösten besparade henne oro och bekymmer. Svågern Johannes skrev nämligen till Andreas: "*... jag är mycket orolig öfver hvad som i Tidningarne Läses från Upsala, att där och i Trackten grasserar ett riktigt Röfvarband och att flere Personer äro beröfvade Lif och Egendom och att Stor osäkerhet råder på ensamma vägar, För all del Res ej ensam och sent ty du kan blifva olycklig för dessa Elaka menniskor som ej frågar efter hvad ont de gör.*"

Även i brev från föregående år hade Johannes varnat för "tillslagelser" och bett Andreas att ej komma för sent hem till Borås eller Foglavik.

Kommentarer

Andreas gick bort i lungtuberkulos 1886, medan Josefina fick leva tills hon fyllt 90 år 1929. Min far talade ofta om sin älskade mormor som en varmt religiös människa. Ett exemplar av Nohrborgs postilla, som förva-

ras på Knutsgården, bär spår efter Josefinas flitigt läsande.

Det är frapperande hur väl känslor och stämningar uttrycks i breven, även om man bortser från de stående fraserna. Andreas, född 1824, hade endast en "HusSkolemästare" att tillgå för läs- och skrivinläring. Josefina bör som lärare ha haft skollärareleven Johan Helin, som ambulerade mellan Ljushult och Hillared. Båda hade, från nutida synpunkt sett, en högst bristfällig skolgång. Stavningen i breven följer huvudsakligen Leopolds stavningslära av 1801. Uttalet låg till grund för stavningen, och Andreas avslöjade sin västgötadialekt i ord som "Lella", "Skeld" och "Skuldighet". Däremot har skiljetecken samt stora och små bokstäver ej använts enligt normerna. Josefina skrev genomgående i en enda ordström utan skiljetecken och med små bokstäver med undantag för enstaka person-, Orts- och månadsnamn. Andreas använde enstaka semikolon samt stora och små bokstäver utan synbar konsekvens.

Källor: Kyrkoarkivalier från Ljushults socken samt brev.

Ledung och sockenindelning i Västergötland

av John Kraft

Det Västergötland som framträder i de äldsta dokumenten från medeltiden var indelat i åtta förvaltningsområden, så kallade "bon", samt 38 häradar, varav sex i nuvarande Dalsland. Häradernas storlek tycks ha varit mycket skiftande. I varje bo fanns en central kungsgård (Uppsala öd).

Antalet kyrksocknar var uppseendeväckande stort. Enligt en förteckning i den äldre västgöotalagen fanns i det nuvarande Västergötland inte mindre än 505 kyrkor. Enligt samma förteckning medräknades dessutom de 12 kyrkorna i Mo härad som senare tillhört Småland. Någon komplett lista över Dalslands kyrkor finns inte, men i en förteckning över Värmlands och Dals kyrkor nämns att Nordals härad hade 9, Nordmark 9 och Tösbo 8 kyrkor (Collin-Schlyter, s 74). Enligt Styffes beräkningar fanns därutöver i Sundals härad 7, i Vardbo 11 och i Vedbo 15 kyrkor (Styffe, s 182 ff). Totalt hade alltså Dalsland 59 kyrksocknar.

Socknarna är alltså talrika men de är i gengäld ganska små. Ofta består de bara av några få byar. Detta är ett mönster som tidigt uppmärksammats av forskarna och som framhållits som ett särdrag för Västergötland i jämförelse med Mälardistriktet där socknarna tycks ha varit större men färre.

Hur kommer det sig då att Västergötland fått så många socknar? Egentligen ligger det ju nära till hands att tänka sig att man i en tätbefolkad slättbygd kunnat samla ett stort antal gårdar eller byar till en kyrka utan att avstånden blev besvärande. Den rika slättbygden i Västergötland borde alltså rimligen

ha gynnat uppkomsten av folkrika socknar, men i själva verket tycks det ha blivit tvärtom.

En förklaring till denna paradox kan vara att sockenindelningen inte skett så fritt och spontant som många forskare trott, utan att den i själva verket styrts ganska hårt av en redan befintlig förkristen territoriell indelning som de kristna socknarna ärvt.

Fjärdingar och socknar

För att kunna pröva en sådan hypotes behöver man först söka efter ledtrådar på annat håll. I Mälardistriktet där gravfälten från yngre järnålder ofta anlagts på ofruktbar moränmark, som aldrig lockat till uppodlingsförsök, har betingelserna för fornlämningarnas bevarande varit utomordentligt goda. Gravfälten är här ofta så intakta att det blivit möjligt för arkeologerna att med dem som utgångspunkt rekonstruera antalet gårdar eller bebyggelseenheter vid vikingatidens slut.

Det hittills mest ambitiösa försöket till en sådan kartläggning av forntida bebyggelseenheter har utförts vid Statens Historiska Museum av Björn Ambrosiani, Hans A Lidén och John Gustavsson till en basutställning 1981. Resultatet blev en vacker karta som kan studeras i muséet. Men penningsbrist har förhindrat en bearbetning och redovisning av uppgifterna som nu ligger undanstoppade i några pärmar i muséet. Jag har emellertid fått botanisera i dessa siffror och resultatet har blivit en kartläggning av Västmanland som tyder på att sockenbildningen där sannolikt utgått från den gamla krigsors-

ganisationens, ledungens, territoriella indelning.

Genom att räkna fram antalet bebyggelseenheter vid vikingatidens slut kan man se att Västmanlands socknar till storleken passar in i ett tydligt mönster. Uppenbarligen har de som regel skapats med utgångspunkt från de gamla skeppslagens fjärdingar. Många socknar är helt enkelt identiska med fjärdingar, andra har skapats av flera fjärdingar. Sedan mönstret väl genomskådats kan man också vända på resonemanget och med hjälp av socknarna rekonstruera skeppslagsindelningen som den såg ut vid vikingatidens slut.

Det visar sig att Västmanland då var indelat i fem hundaren (motsvarar härader) som vart och ett, enligt västmannalagen, skulle utrusta två skepp. Västmannelagen ger också en vink om att skeppslagen var indelade i fjärdingar. Minsta enheten i ledungen var hamnorna (hamna = årband) som sannolikt var och en skulle utrusta en roddare. Att döma av undersökningen i Västmanland har varje skeppslag innehållit 12 hamnor och skeppslagens fjärdingar har därför normalt bestått av tre hamnor (Kraft 1987).

Fjärdingarna leddes av så kallades fjärdingsmän och de utgjorde en viktig nivå i ledungsorganisationen. Det är inte alls förvånande att man vid landets kristnande fann att just fjärdingarna var behändiga enheter att utgå från vid sockenbildningen. Där fanns ju redan en organiserad samverkan i gårdsgrupper av lagom storlek. Samma mönster, att kyrksocknar bildats av skeppslagsfjärdingar, kan för övrigt spåras också i Uppland, Södermanland, Gotland och på Öland. Gerhard Hafström skrev redan för 40 år sedan en avhandling där han bl a skisserar detta system i östra Sverige. I många avseenden tycks nu hans teser bekräftas.

I Västmanland visar det sig att det funnits betydande skillnader mellan de olika skeppslagens befolkningsunderlag. Det folkrikaste

skeppslaget tycks ha innehållit ett 50-tal gårdar. Dessa fördelar sig med ungefär 12 per fjärding och 4 per hamna. Det folkfattigaste skeppslaget tycks bara ha innehållit ungefär hälften så många gårdar. Man får intrycket att det gått trögt att revidera indelningen i hundaren och skeppslag i takt med att nykolonisering och befolkningstillväxt gjort den äldre indelningen urvuxen och orättvis. Där emot tycks det ha gått lättare att successivt anpassa fjärdingarnas och hamnornas gränser så att man hela tiden fått en så rättvis fördelning som möjligt av rustnings- och skattebördorna inom skeppslagen. De hamnor som framträder i dokumenten under medeltiden skiljer sig därför avsevärt från den indelning som bör ha gällt vid vikingatidens slut. (Kraft 1987).

Tolv kyrkor

Från Västergötland finns inga bevarade dokument som berättar om skeppslag, skeppslagsfjärdingar eller hamnor. Men någon form av krigsorganisation har säkert också funnits i trakterna kring Väneren. En rimlig arbetshypotes är att pröva om mönstret från Mälardistriktet kan spåras även i Västergötland.

Det magra materialet utgör ett problem. De skriftliga källorna ger inte många ledtrådar åt historikerna. Arkeologerna möter också svårigheter då det i stora delar av Västergötland finns alltför få bevarade gravfält för att man skall kunna göra tillförlitliga beräkningar av antalet bebyggelseenheter vid vikingatidens slut. Mycket har säkert odlats bort på den bördiga slätten under de 900 år som förflutit sedan man upphörde med det hedniska gravskicket.

Sockenindelningen enligt äldre västgötalagens förteckning över antalet kyrkor erbjuder dock en uppslagsända. Det visar sig nämligen att antalet socknar i de olika häraderna tycks följa ett givet mönster. Somliga härader har

ett antal kyrkor som ligger nära 12. Andra har ungefär 24 osv. Tolvtalet återkommer med en regelbundenhet som knappast kan vara slumpmässig.

Ola Chistensson har i en licentiatavhandling i historia 1966 fäst uppmärksamheten på detta mönster. Han konstaterar att de västgötska häraderna är samlade i grupper där antalet kyrkor är den gemensamma nämnaren. I häraderna längs Göta Älv tycker han sig se tioalet som norm för antalet kyrkor medan det i resten av Västergötland är tolvtalet som gäller. Christensson försöker koppla samman sådana grupper med 12 kyrkor till större enheter med vardera ungefär 24 kyrkor, men resultatet blir inte helt övertygande. Christensson nöjer sig med att konstatera att här finns en lockande forskningsuppgift och att man i princip står inför två alternativ: antingen har dessa tydliga mönster sitt upphov i kyrkans egen förvaltning eller så visar siffrorna att socknarna anpassats efter en äldre indelning inom häraderna (Christensson s 19 ff).

Låt oss här pröva den senare möjligheten. Tolvtalet i Västergötlands häraderna skulle kunna sammankopplas med teorin om tolv hamnor per skeppslag i Mälaronrådet. Västergötlands socknar skulle då motsvara hamnor, dvs en avsevärt mindre enhet än de skeppslagsfjärdingar som stått modell för sockenbildningen i Västmanland. En sådan tolkning skulle stämma bra med iakttagelsen att Västergötlands socknar är så små. Lite förenklat uttryckt kan man säga att det gått tre västgötaskocknar på en normal västmanländsk socken.

Tabellen återger de häraderna där tolvtalet avtecknar sig samt antalet kyrkor som nämns i äldre västgötagalagens förteckning. Längst till höger finns mitt förslag till hur siffrorna kan tolkas som kyrktolfter motsvarande tänkta skeppslag.

Vadsbo härad:	53 kyrkor, motsv. 4×12		
Kinne	28		2×12
Valle	12		12
Kåkind	15		12
Gudhem	25		2×12
Vilske	12		12
Frökind	7	} 24	2×12
Ås	17		
Mark	24		2×12
Vartofta	47		4×12
Redväg	24		2×12
Kind	39		3×12
Mo	12		12
Al	4	} 12	12
Laske	8		
Barne	15		12
Gäsene	23		2×12
Veden	8	} 11	12
Bollebygd	3		
Kulling	24		2×12
Skåning	23		2×12
Åse	11		12
Viste	10		12
Kålland	27		2×12
Summa:	471		38×12=456

Ett helt avvikande och mer svårtolkat mönster finner man i Götaälvdalen:

	Väne härad	10	} 15	
	Flundre	5		
	Bjärke	5	} 15	
	Ale	10		
Utlanden	{	Vättle	5	} 16
		Sävedal	4	
		Askim	5	
		Hising	2	

Vänerlandskapens indelning i häraders och bon

Det lönar sig också sig att fortsätta granskningen i Dalsland och Värmland. Dalslands tre östliga häradar, som ligger vid Väneren, har tillsammans 24 kyrkor. De tre västliga häraderna har 35 kyrkor. Totalt tycks alltså Dalsland ha rymt fem kyrkolfter.

Den del av Värmland som ligger sydväst om sjön Värmeln har innehållit 25 kyrkor. I den nordöstra delen av Värmland fanns 26 kyrkor (Collin-Schlyter, s 74). En tydlig jämvikt i antalet kyrkor tycks alltså ha funnits mellan Värmlands bägge hälfter. Totalt har Värmland rymt fyra tolfte kyrkor.

DALSLAND

Sundals härad:	7	} kyrkor	24	2×12
Nordal	9			
Tössbo	8			

Vardbo	11	} 24	2×12
Vedbo	15		
Nordmark	9		

VÄRMLAND

Sunds härad:	3	} 25	2×12
Näs	4		
Slotsbo	4		
Gillberg	7		
Jösse	7		

Grums	1	} 26	2×12
Frikuhärad	4		
Älva härad	5		
Ekshärad	4		
Friksdal	4		
Väse	5		
Visnem	3		

110   9×12=108

Siffrorna talar ett tydligt språk. Samma mönster som framträder i Västergötland har också präglat Dalsland och Värmland. Här

finns ett system som kan ha rötter i förkristen tid. Uppenbart är dock att när det framträder i den äldre västgöotalagens förteckning över kyrkor så har en anpassning skett efter den tidiga medeltidens nykolonisering av förut outnyttjade skogstrakter. Detta framgår tydligt när man jämför kyrkornas lokaliseringsmönster med förekomsterna av gravfält från yngre järnålder. Många av kyrksocknarna ligger i områden som helt saknar hedniska gravfält. Det system av tolfte som framträder i förteckningen över kyrkor måste alltså vara yngre, kanske är det resultatet av en omreglering så sent som på 1200-talet.

I Värmland, där de förhistoriska gravfälten tycks ha bevarats ganska väl, kan man jämföra kyrkolfternas utbredning med den bild som gravfälten ger av bosättningsmönstret vid hednatidens slut. Skillnaderna är stora. Landskapets västra del, med 25 kyrkor som motsvarar två tolfte, har t ex bara 42 kända gravfält vilket på sin höjd kan ha motsvarat gårdarna i ett skeppslag vid vikingatidens slut.

Någon detaljerad analys av gravfältsmaterialet har här inte gjorts. Utgångspunkten är helt enkelt en gravfältskarta över Värmland som utarbetats vid riksantikvarieämbetet (Hyenstrand s 140). Gravfälten ger en grov uppfattning om bosättningsmönstret men erfarenheterna från Mälardalen pekar på att flera gravfält kan ha tillhört samma bebyggelseenhet. Det kan alltså vara stor skillnad mellan antalet kända gravfält och antalet bebyggelseenheter.

Några av socknarna kring Säffle och på Värmlandsnäs har så många gravfält att de vid kristendomens genombrott mycket väl kan ha motsvarat normala hamnor. Men annars måste man räkna med att flertalet av 1200-talets värmländska socknar bildats i takt med att äldre hamnor omreglerats sedan man brutit ny bygd. Om man tänker sig att socknarna haft hamnor som utgångspunkt

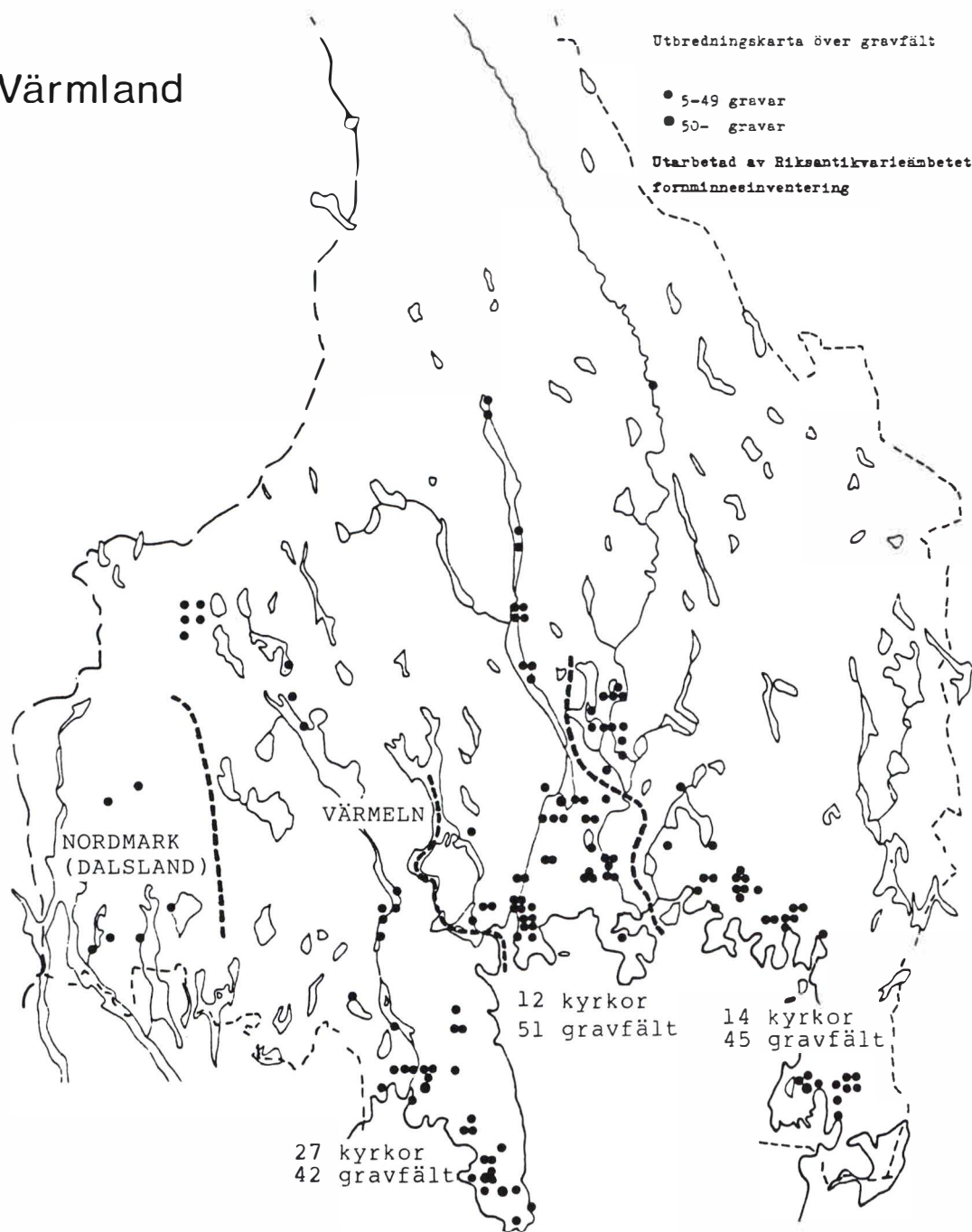

Värmland

Utbredningskarta över gravfält

- 5-49 gravar
- 50- gravar

Utarbetad av Riksantikvarieämbetets
forminnesinventering

NORDMARK
(DALSLAND)

VÄRMELN

12 kyrkor
51 gravfält

14 kyrkor
45 gravfält

27 kyrkor
42 gravfält

bör det ha gått till så att vikingatidens hamnor under början av medeltiden delats upp i ett större antal yngre hamnor vars gränser i sin tur styrt sockenindelningen i nyodlingsbygderna.

I den östra delen av Värmland, finns ungefär dubbelt så många bevarade gravfält. De borde rimligen återspegla ett gårdsantal tillräckligt för två skeppslag vid vikingatidens slut. Det är också möjligt att gissa sig till en gränslinje som delar området i två delar så att såväl kyrkor som gravfält fördelar sig ganska jämnt på de bägge tänkta skeppslagen. Det ena "skeppslaget" får då 12 kyrkor och 51 gravfält. Det andra får 14 kyrkor och 45 gravfält. Siffrorna tyder på att de bägge kyrktofternas områden här kan överensstämma med en indelning i två skeppslag vid vikingatidens slut. Även om således den yttre ramen förhållit sig stabil sedan vikingatiden måste dock en betydande förskjutning av bosättningsmönstret ha ägt rum inom skeppslaget vilket medfört att hamnorna/socknarna kan ha omreglerats många gånger under århundradena närmast efter vikingatidens slut.

I Värmland bör alltså 1200-talets fyra kyrktofter ha motsvarats av tre "skeppslag" vid vikingatidens slut.

I Dalsland tycks utvecklingen ha varit likartad. Här finns ingen lättillgänglig översikt

över gravfälten, men det totala antalet är omkring 150 dvs ungefär lika många gravfält som i Värmland. Man får en aning om vad som skett genom att titta på Nordmarks härad som på 1200-talet hade 9 kyrkor men som bara har 6 bevarade gravfält vilket borde motsvara en eller två hamnor. Här bör koloniseringen ha varit mycket omfattande under tidig medeltid.

De fem kyrktofter som framträder i Dalsland på 1200-talet bör ha motsvarats av ett mindre antal "skeppslag" vid vikingatidens slut, kanske två eller tre, men det är svårt att gissa antalet så länge gravfältsmaterialet inte har analyserats grundligt.

Tinglotten

Hur kan man då komma vidare i studiet av Västergötlands kyrktofter? En metod är att jämföra med den i äldre västgöotalagen beskrivna fördelningen av de böter som inflöt på det gemensamma tinget. Dessa böter skiftades så att summan först delades i två lika delar. Den ena hälften delades i sin tur lika mellan tre bon: Gudhems bo, Vartofta bo och Lungs bo. Den andra hälften fördelades jämnt på de återstående fem bona: Vads bo, Ökulls bo, Ås bo, Skalunda bo och Hullsjö bo. Lagen föreskriver sedan i detalj hur stor andel de olika häraderna skall få.

Favoriseringen av de tre förstnämnda bona måste rimligen bero på att dessa varit större än de andra fem. Flera forskare har också trott sig kunna kartlägga bonas och häradernas relativa storlek i befolkningshänseende genom att analysera ojämnheter i tinglottens fördelning. Men i reglerna för tinglottens fördelning kan man också söka spåren av en distriktsindelning som kan jämföras med kyrktofterna.

Som riktvärde kan man rimligen utgå från de redan diskuterade 38 kyrktofterna i Västergötland och lägga till de fem i Dalsland samt gissningsvis kanske fyra motsvarande

De föreslagna gränserna indelar det vikingatida Värmland i tre ungefär lika folkrika områden som skulle kunna motsvara förhistoriska skeppslag. Antalet kyrkor tyder på att det västligaste området (Värmlandsnäs och bygden längs Glafsforden) under tidig medeltid delats upp i två skeppslag medan de två övriga områdena kan ha förblivit oförändrade. Kartan över gravfälten har utarbetats vid riksantikvarieämbetet (Hyenstrands 140). Gränser och summeringar av kyrkor och gravfält har tillfogats av författaren.

enheter i Götaälvdalen. Drar man därefter bort den tolfte som ligger i Mo härad (Småland) så får man en summa på 46 enheter i ett område som överensstämmer med de härader bland vilka böterna från tinget fördelades. Det gäller alltså att i anvisningarna för tinglottens fördelning söka efter bråktal som ligger i närheten av 1/46.

Av tabellen framgår hur tinglotten skiftades enligt stadgandet i äldre västgötalagen. I kommentarerna tolkas siffrorna med sikte på att få fram de hypotetiska "distrikt" som kan jämföras med kyrktolfterna.

VARTOFTA BO: 1/6 av tinglotten

Vartofta hd:	1/12	}	1/12
Redvägs hd:	1/24		
Kinds hd:	1/24		

Kommentar: Redvägs och Kinds härader tycks vardera innehålla 2 distrikt. Vartofta bör ha haft 4. Totalt blir det 8 distrikt som vardera bör ha fått 1/48 av tinglotten.

GUDHEMS BO: 1/6 av tinglotten

Gudhems hd:	4/60	}	1/12
Frökinds hd:	1/60		
Marks hd:	1/60	}	1/12
Vilske hd:	2/60		
Ås hd:	2/60		

Kommentar: Gudhems härad bör rimligen ha innehållit 2 distrikt. Vilske och Ås motsvarar vardera 1 distrikt. Frökind och Mark är halva distrikt. Totalt blir det 5 distrikt som vardera bör ha fått 1/30 av tinglotten.

LUNGS BO: 1/6 av tinglotten

Barne hd:	2/90	}	1/18
Als och Laske hd:	3/90		
Gäsene hd:	4/90	}	1/18
Vedens och Bollebygd hd:	1/90		
(Veden: 4/450, Bollebygd: 1/450)			

Kullings hd:	2/54	}	1/18
Utlanden:	1/54		

Kommentar: Varje tredjedel av boet har sannolikt innehållit 2 distrikt. Totalt blir det 6 distrikt som vardera bör ha fått 1/36 av tinglotten. Speciellt värt att notera är att andelarna för Veden (4/450) och Bollebygd (1/450) rätt väl tycks motsvara 4/12 och 1/12 av ett distrikt ($1/12 \times 1/36 = 1/432$). Sannolikheten är alltså stor att Bollebygd motsvarat en hamna om distrikten motsvarat skeppslag.

VADS BO: 1/10 av tinglotten

Vads hd:	1/10
----------	------

Kommentar: Detta bo består av ett enda härad och bör ha innehållit 4 distrikt som vardera fått 1/40 av tinglotten.

ÖKULLS BO: 1/10 av tinglotten

Kinne hd:	1/20	}	1/20
Valle hd:	2/60		
Kåkinds hd:	1/60		

Kommentar: Kinne hd bör ha innehållit 2 distrikt. Valle och Kåkind bör tillsammans ha rymt 2 distrikt. Totalt blir det 4 distrikt som vardera fått 1/40 av tinglotten.

ÅS BO: 1/10 av tinglotten

Skånings hd:	1/20	}	1/20
Åse hd:	7/240		
Viste hd:	7/480		
Nordals hd:	1/160		

Kommentar: Skånings härad bör ha innehållit 2 distrikt. Åse, Viste och Nordal bör tillsammans ha rymt 2 distrikt. Totalt blir det 4 distrikt som vardera fått 1/40 av tinglotten. Speciellt värt att notera är att andelarna för Åse (14/480), Viste (7/480) och Nordal

(3/480) exakt motsvarar 14/12, 7/12 och 3/12 av ett distrikt som utgör 1/40 av hela landskapet. Även här finns alltså indicier som tyder på att distriktens minsta underavdelningar varit tolftedelar, dvs mycket väl kunnat motsvara de 12 hamnorna i ett skeppslag av västmanländsk typ.

Nordals blygsamma andel förbryllar. I västgöotalagen finns i samband med siffrorna för Ås bo en notering om att invånarna i Skånings härad skulle ha fått Dalbos lott som ersättning för sitt arbete med att underhålla taket på domkyrkan i Skara. Sannolikt har Nordal vid denna tid haft en större andel i ledungen än som framgår av siffran 1/160 av tinglotten.

SKALUNDA BO: 1/10 av tinglotten
Kållands hd: 2/30
Vedbo hd och "alt
Sundal": 1/30

Kommentar: Skalunda bos delning i tre delar är besynnerlig. Kanske är den resultatet av att de dalsländska häradernas andelar av tinglotten krympt på ett sätt som inte motsvarat deras roll i ledungen. Åtminstone 2 distrikt bör ha funnits i dessa delar av Dalsland. En rimlig gissning är att Kålland haft 2 distrikt och de dalsländska häraderna lika många. Totalt blir det 4 distrikt.

HULLSJÖ BO: 1/10 av tinglotten
Ale hd och Bjärke hd: 1/20
Flundre och Väne hd: 1/20

Kommentar: Hullsjö bo avviker från det gängse mönstret. Siffrorna tyder på att här bör ha funnits 4 distrikt. Men häraderna förefaller vara väl små för detta. Kanske är den generöst tilltagna tinglotten ett minne av en äldre tid när även häraderna närmare älvmyningen ("Utlanden") kan ha tillhört

Hullsjö bo i stället för Lungs bo dit de räknas i äldre västgöotalagen.

Distrikt och kyrktolfter

Den bild av "distriktet" som framträder med hjälp av reglerna om tinglotten är rätt tydlig i större delen av Västergötland med undantag för Götaälvdalen och Dalsland där man inte får någon pålitlig vägledning. Det visar sig att antalet distrikt enligt min tolkning av tinglotten i hög grad överensstämmer med antalet kyrktolfter.

I de tidigt uppodlade slättbygderna tycks tinglottens distrikt som regel vara identiska med kyrktolfterna. I Västergötlands skogsbygder finns däremot en skillnad: Tinglottens distrikt är där ofta färre än antalet kyrktolfter. Den rimligaste förklaringen till denna skillnad är nog att distrikt och kyrktolfter visserligen speglar samma indelningssystem men tillhör olika perioder och att tinglotten ger en något äldre bild av den territoriella indelningen än vad kyrktolfterna gör. Skillnaderna är på sina håll avsevärda och vittnar om en hektisk nyodling i skogsbygderna under tidig medeltid. Marks härad tycks tex ha vuxit från 1/2 distrikt till 2 kyrktolfter. Kinds härad har vuxit från 2 distrikt till 3 kyrktolfter. Vedens och Bollebygds härad har vuxit från sammanlagt 5/12 distrikt till 1 kyrktolft.

Starka indicier talar för att tinglottens distrikt och kyrktolfterna egentligen är uttryck för samma sak, nämligen en äldre territoriell indelning som man hela tiden i görligaste mån sökt anpassa till befolkningsutvecklingen, sannolikt i syfte att få rättvisa "basenheter" för fördelningen av rustnings- eller skattebördan. Min förmodan är att dessa enheter, som i Västergötland inte tycks ha något bevarat namn, varit en västsvensk motsvarighet till de skeppslag med vardera 12 hamnor som kan spåras i Västmanland och andra landskap i östra Sverige.

Själva kännetecknet för kyrktolfterna är ju

att de varit indelade i 12 enheter. Även i de distrikt som kan rekonstrueras med hjälp av tinglotten framträder rätt tydligt en minsta underavdelning som är 1/12 av distriktet. Bollebygds härad tycks vara identiskt med en sådan enhet medan Vedens härad motsvarat fyra tolfte delar. Även i tinglottens fördelning mellan Åse, Viste och Nordals härad stöter man på de tolfte delar som tycks ha varit minsta enheter i systemet. Åter igen styrks misstanken att tinglottens distrikt och kyrktolfterna bara är olika uttryck för samma slags indelningsmönster, nämligen ledungens skeppslag och hamnor.

Parvisa skeppslag

Ännu ett mönster som verkar överensstämma med Mälardistriktet är att Västergötlands skeppslag ofta tycks ha varit sammanförda parvis i härad. Och i de fall när häraderna är för små för att rymma två skeppslag så är det ofta lätt att pussla ihop flera härad till tänkta större områden med två skeppslag. När man studerar kyrktolfterna framträder detta mönster inte så tydligt. Men om man tittar på tinglottens något färre distrikt, som sannolikt speglar ett äldre skede, så klarnar mönstret något. Av följande tabell framgår hur tinglottens distrikt kan paras ihop inom härad och över häradsgänser.

Vadsbo hd: 4 distrikt enligt tinglotten

Kinne hd:	2	
Kåkind hd:	1	} 2
Valle hd:	1	

Gudhems hd:	2	
Vilske hd:	1	} 3
Frökinds hd:	1/2	
Ås hd:	1	
Marks hd:	1/2	

Vartofta hd:	4
Redvägs hd:	2
Kinds hd:	2

Als hd:	} 1	} 2
Laske hd:		
Barne hd:	1	
Gäsene hd:	19/12	} 2
Vedens hd:	4/12	
Bollebygds hd:	1/12	
Kullings hd:	} 2	
Utlanden:		

Skånings hd:	2	
Åse hd:	14/12	} 2
Viste hd:	7/12	
Nordals hd:	3/12	

Kållands hd: 2

Det är egentligen bara Gudhems bo som bryter mönstret med parvisa distrikt. Gudhems härad har visserligen två distrikt, men de övriga häraderna i Gudhems bo motsvarar tillsammans inte två distrikt utan tre. En egenhet är också att Vilske och Frökinds härad, som ligger intill varandra, tillsammans rymmer den ojämnasumman 1 1/2 distrikt. Samma sak gäller Åse och Marks härad.

Den rimligaste lösningen på mysteriet med Gudhems bo är nog att inte heller tinglottens fördelning speglar den allra äldsta indelningen i skeppslag utan är resultatet av en omreglering i samband med befolkningstillväxt i skogsbygderna. Sannolikt har Vilske och Frökinds tidigare tillsammans bara innehållit ett skeppslag medan Ås och Mark tillsammans utgjort ett annat. Totalt bör alltså dessa fyra härad ha haft två skeppslag och har därmed varit i paritet med Gudhems härad.

Tendensen att skeppslagen uppträder parvis är alltför tydlig för att kunna vara slumpens verk. Indicierna tyder på att Västergöt-

land i ett tidigt skede varit indelat i 18 "normalhärader" som vardera innehållit 2 skeppslag. Man kan rekonstruera 16 sådana härader i Västergötland utanför Götaälvsdalen. Dessutom bör det gissningsvis ha funnits 2 "normalhärader" i Götaälvsdalen. Den samtida indelningen i Dalsland är svårare att bedöma.

Mönstret med parvis uppträdande skeppslag överensstämmer med systemet i Mälarskapskapen. *Det tycks alltså som om ledningen en gång haft exakt samma organisation i Västergötland som i landskapen kring Mälaren.*

Man kan bara gissa varför skeppslagen sammankopplats parvis. En möjlighet är att skepp med 12 roddare under någon period har ansetts för små och att man då satsat på dubbelt så stora skepp.

Sahlgrens storfjärdingar

Antalet skeppslag sjunker helt naturligt i takt med att man söker sig bakåt i tiden. Det kan i det sammanhanget vara på sin plats att erinra om en intressant teori som 1925 presenterades av ortnamnsforskaren Jöran Sahlgren. Han konstaterade att Västergötlands åtta bon har geografiskt mycket splittrade och besynnerliga områden, men att man får mer naturligt sammanhängande enheter om man slår ihop dem parvis och tänker sig att Västergötland en gång varit indelat i fyra stora "fjärdingar".

Stöd för sin teori hämtade Sahlgren ur den yngre västgöotalagen som i en sen avskrift faktiskt räknar upp bona parvis: Vad och Ökull, Vartofta och Gudhem, Lung och Hullsjö, Ås och Skalunda. Sahlgren försöker visa att man kan finna spår av samma parindelning även i den äldsta kända upppteckningen. Han gissar dessutom att fjärdingsindelningen utgått från någon form av tidig gårdsräkning och att de olika bona därför från början haft ungefär samma folkmängd. Stadgandet i äldre västgöotalagen att tre bon skulle få större andelar

av tinglotten än de andra fem, vill Sahlgren förklara som en senare justering tillkommen på grund av den omfattande kolonisation som då skett i skogsbygderna (Sahlgren 1925, s 140 ff).

En väsentlig svaghet i Sahlgrens teori är att han inte kan förklara varför man skulle ha eftersträvat en indelning av Västergötland i jämnstora fjärdingar och varför dessa i sin tur skulle indelas i dubbelt så många jämnstora bon. Men det kan ändå vara intressant att jämföra Sahlgrens tankar med de just presenterade resultaten.

Sahlgrens idé att bona ursprungligen varit lika stora leder till slutsatsen att de tre stora bona från början varit lika små som de övriga fem, dvs samtliga bon bör då ha innehållit 4 skeppslag var. Beträffande Gudhems bo har vi redan utan hjälp av Sahlgren kunnat gissa att boet en gång bör ha varit så litet som 4 skeppslag. Något svårare är det i Lungs bo, som enligt tolkningen av tinglotten bör ha innehållit 6 skeppslag. För att komma ner till 4 skeppslag måste man här tänka sig att skogshäraderna Gäsene, Veden, Bollebygd, Kullings och Utlanden tillsammans bara haft 2 skeppslag. Ännu längre måste man gå i fråga om Vartofta bo, som enligt tolkningen av tinglotten bör ha innehållit 8 skeppslag. Här krävs en halvering, kanske så att Vartofta minskar från 4 till 2, Redväg från 2 till 1 och Kind från 2 till 1 skeppslag.

Så mycket mer än lösa gissningar kan detta knappast bli. Men uppenbart är i alla fall att Sahlgrens antagande är rimligt ur den synvinkeln att alla de stora förändringarna i antalet skeppslag, som blir följderna av hans teori, tycks inträffa i skogsbygderna, dvs just där man har anledning räkna med en snabb befolkningstillväxt. Det är också tänkbart att behovet av stora ledungsskepp med besättningar på uppemot 50 man kan ha gett upphov till en indelning av landskapet i storenheter med 4 normala skeppslag och totalt 48 hamnor.

Hur många skeppslag?

Den förmodade tillväxten av antalet skeppslag i Västergötland och Dalsland summeras i nedanstående tabell. Den första kolumnen visar ett hypotetiskt utgångsläge inspirerat av Sahlgrens teori. Den andra kolumnen visar skeppslagens sannolika fördelning på häraderna enligt tinglotten. Den tredje kolumnen återger de skeppslag som kan spåras med hjälp av kyrktolfterna.

	Sahl- gren	Ting- lotten	Kyrko- tolfter
VADS BO			
Vadsbo hd:	4	4	4
ÖKULLS BO			
Kinne hd	2	2	2
Kåkinds hd	1	1	1
Valle hd	1	1	1
GUDHEMS BO			
Gudhems hd	2	2	2
Vilske hd	1	1	1
Frökinds hd		1/2	2
Ås hd	1	1	
Marks hd		1/2	2
VARTOFTA BO			
Vartofta hd	2	4	4
Redvägs hd	1	2	2
Kinds hd	1	2	3
LUNGS BO			
Als hd			
Laske hd	1	1	1
Barne hd	1	1	1

Gäsene hd	1	19/12	}	2
Vedens hd		4/12		1
Bollebygds hd		1/12		
Kullings hd	1	2	}	2
Utlanden				

ÅS BO

Skånings hd	2	2	2
Åse hd	1	14/12	1
Viste hd	1	7/12	1
Nordals hd	?	3/12	1?

SKALUNDA BO

Kållands hd	2	2	2
Vedbo och "alt Sundal"	2	1?	4?

HULLSJÖ BO

Ale hd och Björke hd	2	2	2?
Vänehd och Flundrehd	2	2	2?
Summa:	32	38	46

Av tabellen framgår att det totala antalet skeppslag i Västergötland och Dalsland ursprungligen kan ha varit 32. Vid den tid som återspeglas i stadgandet om tinglotten tycks antalet ha ökat till 38. Antalet fortsätter sedan att växa tills man i kyrktolfterna kan avläsa inte mindre än 46 skeppslag (till vilka också kan fogas ett skeppslag i Mo härad, Småland, som då tydligen räknades till Västergötland.

Om man tänker sig att varje hamna ställde upp en krigare och varje skeppslag innehöll 12 hamnor så innebär det att Västergötlands ledning bör ha omfattat en krigshär på i första skedet 389 man, i andra skedet 456 man och i sista skedet 564 man. Om rustningsbördan varit ungefär lika betungande som i Mälarskapen så bör det ha funnits 2–4 gårdar bakom varje krigare/hamna i ledningen.

För den som är road av att spekulera kring folkmängdssiffror bör det kanske tilläggas att ett vanligt antagande är att det funnits i run-
da tal 10 personer per hushåll eller gård mot slutet av vikingatiden.

Dateringsförsök

Dess värre är det svårt att datera de olika utvecklingsskedena. Kanske vågar man gissa att den äldre västgöotalagens lista över kyrkorna ger en bild av ledungsorganisationen vid början av 1200-talet. Det är ännu svårare att avgöra vilket århundrade som avspeglas i stadgandet om tinglotten. Man kan inte ens säga om det skedet skall placeras före eller efter landskapets kristnande på 1000-talet.

En metod som dock borde kunna ge viss vägledning i dateringsfrågan är att leta fram sådana områden i Västergötlands skogsbygder där de hedniska gravfälten fått ligga kvar någorlunda oförstörda. Där borde man med hjälp av erfarenheterna från Mälardistriktet kunna analysera fram antalet bebyggelseenheter vid hednatidens slut och jämföra med det antal hamnor som tycks ha funnits enligt min tolkning av tinglotten. I Västmanland tyder indicierna på att det brukade finnas 2–4 förhistoriska gårdar i varje hamna.

En sådan gravfältsanalys är en stor och krävande uppgift som ligger utanför ramen för detta diskussionsinlägg. Jag har dock på försök gjort en enkel överslagsberäkning grundad på fornlämningsregistret för Bollebygds och Vedens härad. Det visar sig att i Bollebygds härad, som att döma av tinglotten innehållit en hamna, har inga gravfält från yngre järnålder noterats. Indicierna tyder alltså på att här inte funnits befolkningsunderlag ens för en enda hamna i förhistorisk tid.

Vedens härad är betydligt rikare på fornlämningar. Totalt finns där 14 gravfält som tycks vara från yngre järnålder. De kan mycket väl motsvara ett tillräckligt befolkningsunderlag för de 4 hamnor som bör ha funnits

där enligt tolkningen av tinglotten. Vedens härad kan alltså ha haft sina 4 hamnor redan i förkristen tid.

De här exemplen räcker inte för att datera den indelning i 38 skeppslag som tinglottens fördelning tycks återspegla. Men exemplen anger ändå en väg som borde kunna leda till intressanta resultat om skogsbygdernas hela gravfältsmaterial analyseras.

Om tinglottens 38 skeppslag visar sig tillhöra en tid nära övergången från hedendom till kristendom vågar man nog också gissa att det första glesa nätverket av sockenkyrkor dimensionerats med utgångspunkt från dessa 38 enheter. Det är rimligt att föreställa sig att sockenbildningen skett i flera etapper. Först har kanske varje skeppslag fått en kyrka. Senare kan en förtätning ha skett så att till slut varje hamna blivit en kyrksocken. Samtidigt har antalet skeppslag och därmed också hamnorna ökat i takt med koloniseringen av skogsbygderna.

Dokumentet tiger

Ett problem med den teori om skeppslag och hamnor som här presenterats är att man ingenstans träffar på dessa termer i gamla dokument från Västergötland. En förklaring till att dokumentet tiger skulle kunna vara att man i Västergötland tidigare än i Mälardistriktet övergett den sjökrigföring som var ledungens bärande princip. En annan förklaring kan vara att skattesystemet, som i Mälardistriktet länge bevarade ledungens termer och organisation, i Västergötland kan ha moderniserats tidigare, så att den gamla terminologin helt enkelt mist sin betydelse. Man kan också tänka sig att begreppet "hamnor" lätt glömts bort i ett system där hamnorna blev identiska med kyrksöknar.

En annan förklaring till att ledungens gängse begreppsapparat saknas i Västergötland kan vara att krigsorganisationen där kanske inte varit inriktad på sjökrigföring

utan snarare syftat till att ställa upp landsridskrafter. Man har i så fall inte haft anledning att tala om skeppslag och hamnor, men man kan ändå ha kopierat mäljarlandskapens indelningsmönster, t ex för att få rättvisa och rimlig enhetlighet i fördelningen av rustningsbördorna. Ytterligare en möjlighet är att ledungsdistrikten i Västergötland kanske aldrig syftat till något annat än skatteuppbörd. Även då blir det ju tämligen meningslöst att tala om skeppslag och hamnor, men det kan ändå ha varit motiverat att införa samma distriktsindelning som i mäljarlandskapen.

Vidare bör man kanske erinra om att de bevarade dokumenten från tidig medeltid är relativt få och att det därför vore fel att utgå från att termer som inte bevarats i skrift inte kan ha funnits.

En möjlighet är också att västgötarna haft andra uttryck som motsvarat skeppslag och hamnor. Det finns ett par gåtfulla termer som nämns i medeltida dokument, nämligen "skiri" och "gränd" eller "grannelag". Skiri omnämns i yngre västgöotalagen som nämndemannens distrikt. Uppenbarligen har skiri varit mindre än häradet och häradsfjärdingen. Av lagen framgår att nämndemannen var böndernas förtroendeman, men att han också tagits i anspråk som uppbördsman åt staten (Christensson, s 22 f). Begreppet "gränd" har också använts för att beteckna ett litet förvaltningsområde. Enligt Åke Holmbäcks och Elias Wesséns kommentarer till lagtexten bör gränd och skiri ha varit samma sak. De anser att systemet med en nämndeman i varje grannelag haft svealandskapens ledungsorganisation som förebild. De hävdar att *grannelaget i Västergötland motsvarar hamnan* och att nämndemannen i vissa avseenden haft samma funktion som hamnomannen. (Holmbäck-Wessén, s 400 f, not 1, tillägg 10).

Närke

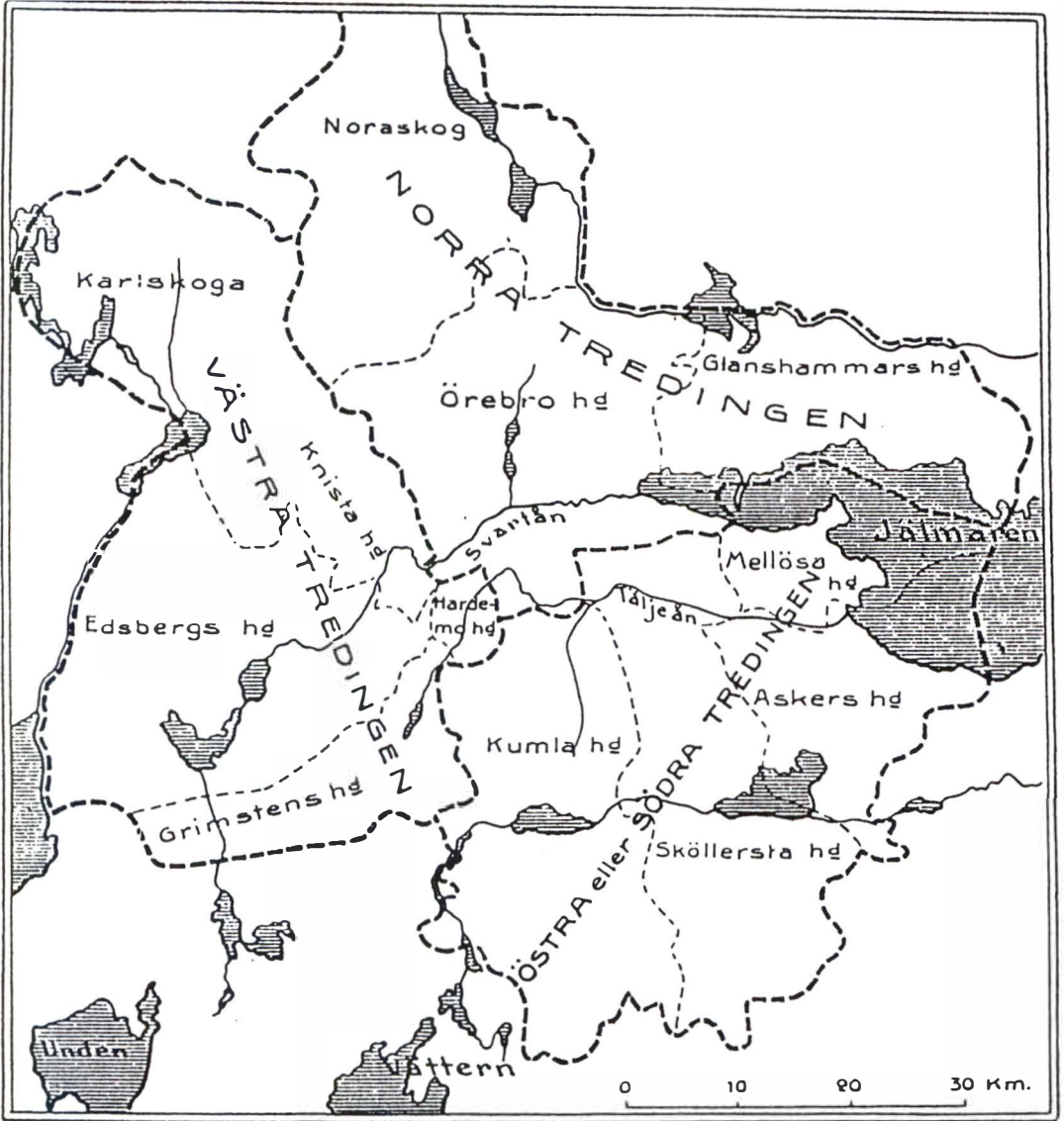
Kyrktofthen tycks vara typisk för Vänerlandskapen men avtecknar sig också på ett annat ställe, nämligen i Örebro härad i Närke. Bygden kring västra Hjälmaran har varit en brytningszon mellan Vänerlandskapen och Mäljarlandskapen. Närkes indelning i 11 rätt små härader av skiftande storlek tyder mera på släktskap med Västergötland än med Västmanlands strikta indelning i hundaren som vardera innehåller två skeppslag.

Närke har dessutom varit indelat i tre tredingar. Den norra tredingen består av två förhållandevis stora härader som vardera tycks ha utgjort ett skeppslag. Glanshammars härad (tidigare Edmada härad) påminner naturgeografiskt om Västmanland och tycks ha rätt väl bevarade förhistoriska gravfält. Lidéns och Gustavssons analys tyder på att här funnits 43-45 bebyggelseenheter med gravfält från slutet av yngre järnåldern. Läger man dessutom till de bebyggelseenheter från medeltiden som saknar förhistoriska gravfält men som har ålderdomliga namn med slutleder som -sta, -inge, -hem och -by så tillkommer ytterligare 18 gårdar.

Örebro härad består till stor del av bördig slättbygd där man måste räkna med att många gravfält odlats bort. Lidéns och Gustavssons analys ger här bara 23-25 bebyggelseenheter med förhistoriska gravfält, men de ålderdomliga ortnamnen tillför ytterligare 45 gårdar.

I Glanshammars härad och Örebro härad tycks med andra ord ha funnits ett befolkningsunderlag som motsvarat två mycket "välmatade" skeppslag från brytningstiden mellan hedendom och kristendom.

Örebro härad visar sig innehålla exakt 12 kyrksocknar från medeltiden. Genom ett bevarat dokument från 1554 vet vi dessutom att Örebro härad varit indelat i 12 hamnor som alla namnges. Det visar sig att de flesta hamnorna har namn som överensstämmer

med kyrksöcknar (Hafström, s 110 f och Larsson, s 14 och 16). Det är knappast för djärvt att anta att de 12 kyrksöcknarna i Örebro härad från början kopierat en äldre indelning i 12 hamnor. Under århundradenas lopp har sedan justeringar gjorts av hamnornas områden för att skapa en så rättvis fördelning som möjligt av skattebördan. Re-

sultatet har blivit en indelning där hamnor och socknar inte längre är identiska men där likheterna ändå är så uppenbara att de inte gärna kan skyllas på slumpen. I Örebro härad finner vi alltså en bekräftelse på att en grupp med 12 kyrkor verkligen motsvarats av 12 hamnor som av allt att döma bildat ett skeppslag.

Sammanfattning

I de tidiga skriftliga källorna om Västergötland saknas upplysningar om hamnor och skeppslag, men det är ändå möjligt att med hjälp av den äldre västgöotalagens uppgifter om antalet kyrkor samt reglerna för skiftandet av tinglotten rekonstruera de enheter som bör ha motsvarat skeppslag och hamnor.

Indicierna tyder på att Västergötland en gång varit indelat i enheter som direkt motsvarat ledungsorganisationen i Västmanland och som för övrigt kan spåras på många andra håll i östra Sverige. Såväl Västmanland som Västergötland tycks ha varit indelat i skeppslag som parvis sammanförts i hundaren eller härader. Varje skeppslag har bestått av 12 hamnor som sannolikt utrustat var sin krigare eller betalat motsvarande skatt. Det är möjligt att rekonstruera denna organisation med sådan precision att det exakta antalet hamnor eller krigare i ledungen kan framräknas vid ett par tillfällen. Däremot är det svårare att datera de olika skedena i organisationens expansion. Tydligt är att en omfattande kolonisation ägt rum i Västergötlands och Dalslands skogsbygder under tidig medeltid.

Kyrksocknarna i Västergötland tycks liksom i öster ha bildats med utgångspunkt från ledungsorganisationens mönster. En viktig skillnad är dock att medan skeppslagets fjärdingar spelat en nyckelroll vid sockenbildningen i Västmanland så har man i Västergötland av någon anledning låtit skeppslagets minsta enheter, hamnorna, stå modell för socknarna.

Slutsatserna om sockenbildningen tycks bekräfta riktigheten i de resultat som nåddes av rätthistorikern Gerhard Hafström i ett par arbeten som publicerades 1949. Hafström polemiserar mot den än i dag dominerande föreställningen att kyrksocknarna bildats utan påverkan från någon äldre organisationsform. Hafströms tes är att sockenbild-

ningen på många håll styrts av ledungens organisation. Han framhåller särskilt att skeppslagets fjärdingar ofta stått modell för socknar. Hafström saknade dock stöd av arkeologiska inventeringar och han fick aldrig klart för sig att skeppslagen i Mälardalen normalt har bestått av 12 hamnor. I brist på indicier begränsade han sin teori om ledungens betydelse för sockenbildningen till östra Sverige. Beträffande Västergötland ansåg Hafström att sockenbildningen där kunde ha skett oberoende av ledungen eller andra äldre organisationsformer.

Det visar sig nu att Hafströms teori haft större bärkraft än han själv anat. Hans idé om ledungen som förebild för sockenbildningen är med största sannolikhet giltig också i Västergötland, Dalsland och Värmland.

De skisserade likheterna i distriktsindelningen mellan Mälardalens län och Vänerlandskapen ger en vink om att det nationella enhetsverket kan ha nått ganska långt redan vid hednatidens slut. Kanske har banden stärkts tidigare än man hittills varit benägen att gissa.

En intressant detalj är också att Götaälvdalen tycks falla utanför mönstret med kyrktolfter. Kanske är det rimligt att räkna med att detta område legat utanför riket vid den tid då ledungen fick sin form.

Någon riktig bevisning kan nog aldrig presenteras när det gäller de svärfångade sammanhang som här diskuterats. Man tvingas nöja sig med indicier. Det ligger då i sakens natur att det finns gott om utrymme för motbilder, skisser som visar hur det kan ha gått till på annat sätt. Det är min förhoppning att de här presenterade funderingarna inte bara skall mötas av kylig skepsis eller instämmanden utan också stimulera till sökande efter nya tolkningar.

Litteratur

- Beckman, Natanael.* 1974 (2. uppl.). Äldre västgöotalagen översatt och förklarad. Skara.
- Christensson, Ola.* 1966. Bidrag till det medeltida Västergötlands bebyggelsehistoria. Otryckt licentiatavhandling vid historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Collin, Hans Samuel* och *Schlyter, Carl Johan.* 1827. Samling af Sweriges Gamla Lagar, band I. Stockholm.
- Hafström, Gerhard.* 1949. Ledung och marklandsindelning. Uppsala.
- Hafström, Gerhard.* 1949. Sockenindelningens ursprung. Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund 23/8 1949, s 51–67. Stockholm.
- Holmbäck, Åke* och *Wessén, Elias.* 1979 (2. uppl.). Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar, femte serien. Uppsala.
- Hyenstrand, Åke.* 1984. Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner, Rapport raä 1984:7. Stockholm.
- Kraft, John.* 1987. Tio ledungsskepp från Västmanland. Västmanlands fornminnesförening och Västmanlands läns museum, årsskrift 65, 1987. Katrineholm.
- Larsson, Mats.* 1987. Hamnor, husbyar och ledung. Report series no 29, Lunds universitets historiska museum. Lund.
- Sahlgren, Jöran.* 1925. Nordiska ortnamn i språklig och saklig belysning. Namn och Bygd, årg. 13, 1925, s 129–193. Lund.
- Styffe, Carl Gustaf.* 1911 (3. uppl.). Skandinavien under unionstiden. Stockholm.
- Welin, Sanfrid.* 1954. Den gamla bo-indelningen i Västergötland och bonas förvaltningsgårdar. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift, sjunde-åttonde häftet, s 9–63. Lidköping.

Föremål ur Borås Museums samlingar

Av Britt Åstrand

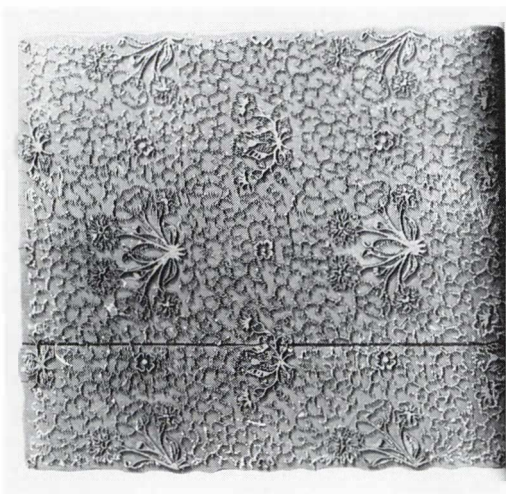

Dragkanna av koppar

Dragkannen var ett typiskt kärl i den äldre vinhanteringen. När ett vinfat hade öppnats skulle vinet beredas, d.v.s. befrias från grova partiklar. Man tillförde något ämne (t.ex. äggvita eller gelatin) som drog partiklarna till sig och sjönk till botten. Ämnet vispades upp med vin i en dragkanna och hälldes sedan på vinfatet.

Dragkannor är kända i Sverige sedan 1630-talet. De äldsta kannorna var laggade.

Dragkannen på bilden kommer från Borås Vin & Spirituosablag.

Tryckstock

En trycksock är en stämpel där mönstret skurits ut i relief på en träplatta eller en stock. Mönstret kan också åstadkommas genom att, som här, metallstift slås in i en träplatta. De upphöjda ytorna som bildar mönster färgas in och trycks mot tyget.

Tryckstocken på bilden kommer från det sista handtryckeriet i Borås. Det innehades av Johan August Andersson (f. 1829) som bodde på landeriet Annelund. Andersson startade 1855 ett kattuntryckeri (kattun kommer av det arabiska ordet koton = bomull) som låg ungefär mitt emot gamla Algots, i korsningen Fabriksgatan – Bryggaregatan. I tryckeriet arbetade formskärare och tryckare, de senare på ackord för 1 styver alnen. Tyget torkades på träställningar där gamla flickskolan nu ligger. Anderssons handtryckeri lades ned 1875.

Plåtmynt

1644 utgavs i Sverige stora kopparmynt, sk plåtmynt. Dessa hade valören 10 daler silvermynt, vilket innebar att de skulle innehålla så mycket koppar att det motsvarade betalning av 10 daler i silver. Dessa plåtmynt vägde 19,7 kg.

Efter 1649 tillkom plåtmynt i valöreran 8, 4, 2, 1 och ½ daler silvermynt.

Myntet på bilden är ett 4-daler silvermynt från 1729. Det präglades i Avesta, vilket framgår av dalpilarna i mittstämpeln. Regent var då Fredrik I, hörnstämplarnas FRS (*Fredericus Rex Sveciae* = Fredrik Sveriges Konung). Myntet väger 2,9 kg.

Dagg

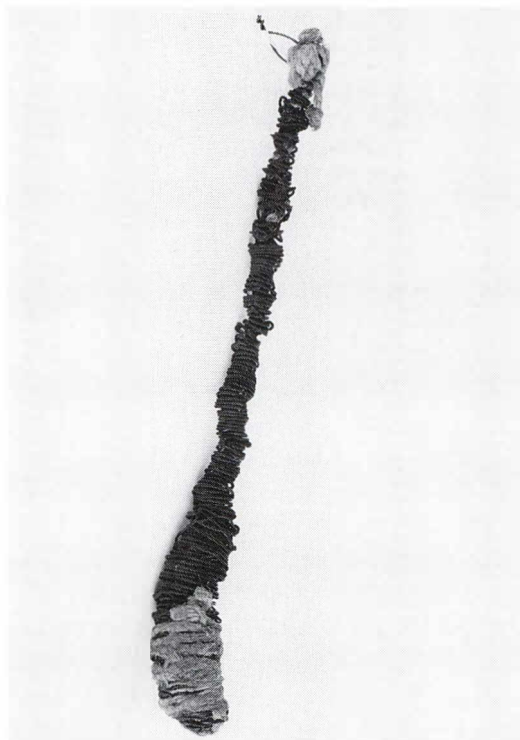
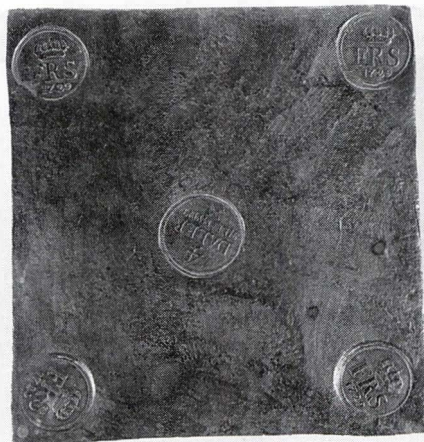
Under storstrejken augusti–september 1909 var en skvadron husarer inkvarterade på Tekniska skolan i Borås. Husarerna hade stor framgång hos stadens unga fabriksarbeterskor, något som retade flickornas ordinarie kavaljerer. Men uppgörelsen kom. Sista kvällen av kommenderingen pucklade husarerna och de försmådda friarna på varandra. Husarerna hade tillverkat daggar av järntråd som varit virad runt höbalar. På morgonen efter bataljen fann lektor Nordenskjöld en av dessa daggar och den överlämnades till Borås Museum.

Bilregistreringsskylt

Kommer ni ihåg vilket år vi gick över till ny bilregistreringsskyltar? 1972 var det, i september. Då hade vi haft skyltar med länsbokstäver sedan bilregistreringen infördes på 1920-talet (uppgift från Bilregistret).

Visst var det trevligare förr när man kunde se varifrån en bil kom!

Många hade väl synpunkter på bilisterna från grannlandet. I Göteborg var det särskilt de P-registrerade bilarna, "P-bönderna", man skulle se upp med. Om det fanns någon

grund till detta vågar vi dock inte ha någon åsikt om.

Folktro och Folkmedicin

Borås Museum har invigt en ny basutställning om folktro. Till folktron hör en ljusstake från Ås i Rångedala socken. Från kanten har klippts och filats spån som kreaturen fick som medel mot benskörhet och andra krämpor.

Följande meddelades av J G Lönnerblad, Borgstena, 1921:

”Tröskvärksbyggaren, gratialisten Samuel Nej i Hagen, Borgsten socken, tjänade i sin ungdom dräng i Fristad, fann, då han å kyrkogården biträdde vid öppnandet av en grav, ett lårben, som varit avbrutet, men runt brottet hade bildats eller löts en ring av mässing. Ägaren av benet hade förstås tagit in mässingfilspån. På ålderdomen råkade Nej en gång i mörkret ramla och bryta två revben, filade mässingspån av en patronhylsa, tog in och vart bra.” – Detta enligt dottersonen C Lorén i Furulund, Borgstena, 1921.

– För A Eriksson på Stommen, Borgstena (en gubbe ej så litet vidskeplig, egendomlig och envis) råkade en gång på 1890-talet en kviga bryta sitt ena framben. Han filade mässingspån och gav in, vilket skulle ”gjuta och forma” en ring kring brottet. Djuret måste emellertid slaktas. Vid tillfrågan om det

synts till någon ring, blev gubben arg och röt: ”Åh i helvete håller”.

Klockkedja

Vid 1700-talets slut blev det mycket populärt med hårlockar som minnen av vänner eller anhöriga. Det blev också vanligt med smycken av hår. Som förklaring till att hårsmycken började tillverkas har angetts guldbrist och att perukmakarna sökte andra utkomstmöjligheter när perukerna blev omoderna kring sekelskiftet 1800.

Det var inte bara perukmakare som gjorde hårsmycken. Från socknarna Våmhus och Mora i Dalarna kom hårabeterskor, ”hårkullor”, som begav sig ut på långvandringar i Sverige och tillverkade hårabeten av hår som kunderna lämnade. Föremål som tillverkades var bl a ringar, armband, örhängen, klockkedjor och blommor. Hårkullornas arbeten är luftiga med genombrutna mönster som påminner om spetsar, länkar i olika flätningstekniker och håromspunna träpärlor.

Modet med hårsmycken höll i sig hela 1800-talet med tyngdpunkten under första hälften. 1900-talets kortklippta frisyrier bidrog till att tillverkningen av hårsmycken avtog.

Klockkedjan på bilden är tillverkad av en dalkulla 1910. Den är en gåva av fru Hildur Danielson, Borås som beställde kedjan av sitt eget hår.

Piphylla

Piphyllan på bilden är från 1800-talets förra hälft, tillverkad av björk och med plats för åtta långpipor. Långpipan var vanlig i Sverige från 1700-talets slut fram till 1800-talets mitt.

I hyllan står två pipor, den ena en slät pipa i sjöskum, den andra av rot med snidad stridsscen och ett liggande lejon på locket. Båda piporna har beslag av silver med stämpelar från 1800-talets förra hälft. Gåva av Anna-Lisa Lindén, Borås.

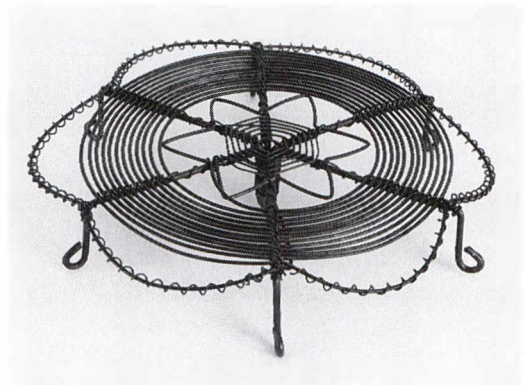
Dopkarameller

Vid 1800-talets mitt blev det i societetskretsar vanligt att dela ut konfekt till gästerna på barndop, bröllop och begravningar. Denna konfekt tillverkades av sockerbagare och var som små konstverk. Runt en kärna av socker sveptes guld- eller silverpapper, silkepapper, spetsar eller tyll. Det hela dekorerades med figurer av dragant. På dopkonfekten var en stork och ett litet barn vanliga prydnader.

Seden att dela ut konfekt spreds så småningom till andra samhällsklasser.

Dopkaramellen på bilden är tillverkad som minne av fadderskap 1877, då handlanden Claes Skoglunds dotter Magda döptes. Karamellen var beställd hos Boströms sockerbageri. Räkningen var utskrivet av mamsell Hedda Boström (sockerbagare Boströms hustru) och ställd till det sex veckor gamla barnet, "fröken Magda Skoglund".

Underlägg av metalltråd

Bruksföremål av metalltråd, exempelvis brödnaggar, underlägg och korgar, tillverkades förr ofta av luffare.

Till Ingesbo i Kråkered kom varje år en luffare som bad att få övernatta i ladugården. Underlägget på bilden är betalningen före en sådan övernattnings. Tiden är senare delen av 1930-talet.

Flickan och cigarren

Cigarren slog igenom i Europa under 1800-talets första hälft. Cigarrtobaken kom från Havanna, Jamaica eller Brasilien. Cigarrindustrier etablerades i flera europeiska länder, även i Sverige. Vilde man röka svenska märken kunde man välja bland exempelvis Örnén, Aromatica och Flor Brasil. Cigarrerna förpackades i lådor av västindiskt cederträ som försågs med banderoller och vackra etiketter.

Cigarrens glansperiod var årtiondena före första världskriget, och den avnjöts gärna tillsammans med kyld punsch.

Omtyckta motiv på cigarrlådorna var vackra flickor, ofta med spanska namn och mycket lastbara eftersom de kunde uppträda med cigarr i handen. De kvinnor som arbetade i cigarrbodarna hade rykte om sig att vara lättfärdiga på grund av att de handskades med cigarrer som ju var så syndiga.

Den unga skönheten på Kockums reklamskylt lockade säkert inte till cigarrköp bara genom att se vacker ut, kunden hade förvisso andra flickor i tankarna när han såg hennes bild. Men detta var mer än hundra år sedan.

Hornskeppress

"Sedan hornet blivit uppmjukat genom kokning tillformades skedämnet med en vanlig fällkniv. Man slog sig därefter ned på en låg stol framför brasan i spisen, fattade ämnet med den långa järnskodda trätången och värmdet vid lågan. Då det blivit lagom uppvärmt lades det i pressen. Sedan det fått behörig form efter en eller flera pressningar behandlades det med rasp, kniv och skavjärn till fulländning. Tillverkningen upphörde under senare hälften av 1800-talet" (Gunnar Blomgren). Verket inköptes 1910.

Penningkatt

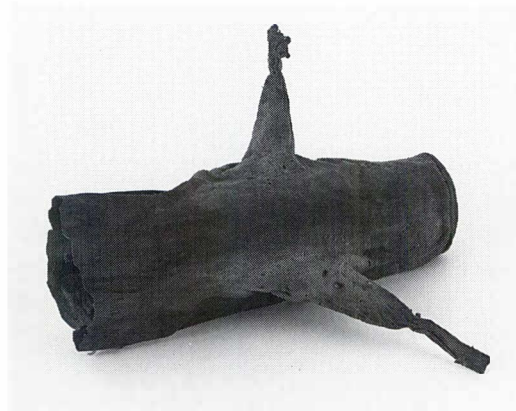
I Äspereds socken bodde på 1800-talet en gammal skålnalle. Under sina handelsfärder runt om i landet sålde han svarvade skålar och kärl, allt tillverkat i Sjuhäradsbygden. Pengarna han fick för sina varor stoppade han i en penningpung av ett alldeles speciellt utseende. Den var nämligen tillverkad av ett kattsinn. Benen på kattsinnknöts för och kunde prydas med skinn- eller tygbitar. Runt öppningen knöts en läderrem eller ett band och penningkatten bars sedan över axeln eller vid bältet.

Museets penningkatt är en gåva från 1905.

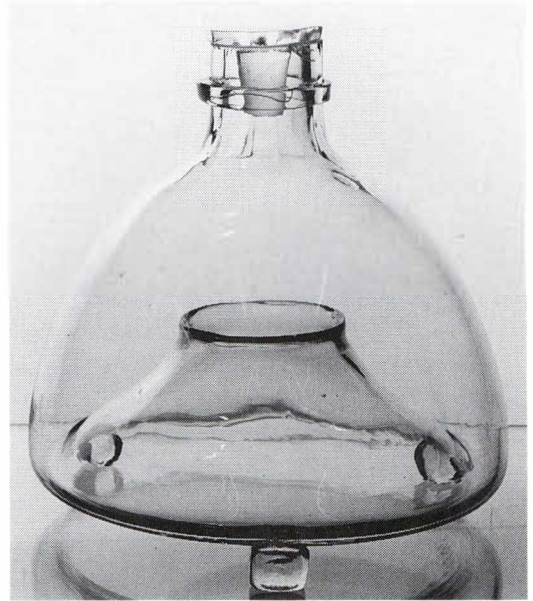
Teddybjörn

1902 var president Theodore "Teddy" Roosevelt på björnjakt vid Mississipi, men vägrade att skjuta en björnunge som kom i

hans väg. Händelsen blev en solskenshistoria i tidningarna, och en leksaksfabrikant inspirerades att tillverka leksaksbjörnar. Presidenten gav sin tillåtelse att kalla dem "Teddy bear".

Teddybjörnen från 1905 hade ursprungligen ljud i magen och är ett nyförvärv, en gåva av fru Elsa Pettersson, Borås.

Flugfångare

Flugfångare av glas var ett bruksföremål som tillverkades vid flera av våra glasbruk runt sekelskiftet. I den skålformiga rännan nedtill hälldes punsch, honung eller dylikt och "om man så hava kunde tillsattes gerna något gift, till exempel flugsvamp eller arsenik". Flugorna flög in i kupan och kunde sedan inte komma ut.

Flugfångaren är troligen tillverkad på Limmareds glasbruk.

Koleran i Borås

Av Kristina och Carl-Magnus Stolt

Bakgrund

1800-talets epidemiska farsot mer än någon annan var koleran som härjade i Europa i omgångar mellan 1830-talet fram till slutet av seklet. Sedan urminnes tider hade den funnits i Indien. Varför den från år 1817 började uppträda epidemiskt inom andra områden vet man inte säkert.

År 1834 nådde sjukdomen för första gången Sverige. Tre år tidigare hade den nått Östersjön men Sverige hade den gången förskonats tack vare rigorösa karantänsåtgärder. Läget på våren 1834 var märkbart ostadigt. Norge hade drabbats svårt 1833 men därifrån meddelades i februari 1834 att sjukdomen försvunnit. I Sverige andades man ut. Kung Karl XIV Johan meddelade i slutet av januari samma år att landet klarat sig från smitta. Särskilda tacksägelsegudstjänster avhölls. Det skulle visa sig att detta var en förhastad lättnad.

Sjukdomen når Sverige

Sommaren 1834 blev mycket varm. Någon av de sista dagarna i juli hände det. En 52-årig timmerman i Majorna i Göteborg insjuknade och dog. Hur koleran egentligen vann sitt inträde i Göteborg är inte helt klarlagt. Timmermannen arbetade veckan före han insjuknade med att lasta salttunnor vid Wikens varv i Göteborg. Först efter en dryg vecka var man fullt förvissad om att det rörde sig om kolera. Sjukdomen hade då spridit sig, dels upp utmed Göta älv och dels åt Borås och Jönköpingshållet. Ett resande teatersällskap förde smittan från Göteborg till Jönköping mellan den 2 och 4 augusti. Troligen

reste detta sällskap Borås förbi. I Jönköping fick koleran ett mycket elakartat förlopp. Troligen orsakades detta av dåliga hygieniska förhållanden framförallt i stadens fattiga områden. 1250 insjuknade och 684 dog – dvs en sjättedel av befolkningen. I själva verket var detta den högsta dödsiffran i hela Sverige under 1800-talets alla koleraepidemier.

Läget i Borås

Redan 1831 hade man i Borås liksom i de flesta andra städer vidtagit skyddsåtgärder mot koleran. En Sundhetsnämnd inrättades efter förslag i en allmän förordning. Denna nämnd hade ansvar för allt som hörde till den fruktade sjukdomen: förebyggande åtgärder, behandling och omhändertagande av de avlidna. Planer för att lasarettet snabbt skulle omändras till kolerasjukhus gjordes upp, varom mera senare.

När sjukdomen på sensommaren 1834 kom till staden från Göteborgshållet sades det att en vandrande gesäll hade fört den hit. Det kan ha varit sanning men gesällanekdoten var flitigt brukad vid olika farsoter. I befintliga tryckta källor talas om hur hårt Borås drabbades av den första koleraepidemin. Ett 50-tal av stadens ungefär 2000 invånare dog, vilket alltså motsvarar drygt 2 %. Antalet insjuknade är okänt men bör med rimlig sannolikhet ha legat runt drygt 100 personer. Efter att ha gått igenom de otryckta källorna måste man dock fastslå att Borås klarade sig förvånansvärt bra, inte minst vid jämförelse med landet i övrigt och den hårt drabbade Jönköping i synnerhet.

Men stämningen och den panikartade ka-

tastrof känslan fanns i Borås liksom på andra orter. Borås Sundhetsnämnd och dess grepp om situationen är ett intressant avsnitt i stadens hälso- och sjukvårdshistoria. Ordförande för Sundhetsnämnden var den välkände boråsaren E. N. Memsen, f d riksdagsman. Först i augusti 1834 sattes Sundhetsnämnden på verkligt prov. Låt oss beskriva utvecklingen med utgångspunkt från i Stadsarkivet befintliga handlingar. Det hade blivit känt att sjukdomen drabbat Göteborg. En skrivelse från landshövdingeämbetet med förslag på skyddsåtgärder mot kolerasmitta var föremål för stadens äldstes sammanträde den 21 augusti. Man konstaterade i protokollet att sjukdomsryktena "hos innevånarna väckt mycken oro". Hela diskussionen var inriktad på förebyggande åtgärder. Dels skulle sk rökning i särskilda rökhus ske av såväl personer som varor. Dels skulle vakter och bommar utsättas vid "Engelbrechts-, Nohlbygärde- och Jutaboportarna". Alla vägar försågs med vakter. Ingen fick "i sitt hus mottaga personer, waror eller effekter som kommer från kolerasmittad misstänkt ort". Att resa utanför staden var mycket olämpligt och om så oundgängligen måste ske måste alla tänkbara försiktighetsåtgärder vidtagas. Ja, man beslöt t o m att genomföra tvångsrökning om någon vägrade att göra detta frivilligt.

Protokollet från den 21 augusti mångfaldigades genom avskrifter och sändes ut för cirkulation i staden. Innevånarna fick som bevis på samtycke göra sin namnunderskrift. I de sammanlagt 7 avskrifterna har vi räknat 97 underskrifter – där återfinns många på den tiden kända boråsare. Den dåliga läs- och framförallt skrivkunnigheten förklarar säkert varför inte fler skrev under.

Epidemins första skede

När drabbade då koleradöden Borås? Enligt den noggranne Hagård (se litteraturfört.) inträffade det första fallet den 19 augusti. Den

följande månaden dog människor i kolera i Borås nästan dagligen. Men ändå, och det förtjänar att påpekas, var antalet döda i Borås inte på något vis så omfattande som i övriga delar av västsverige.

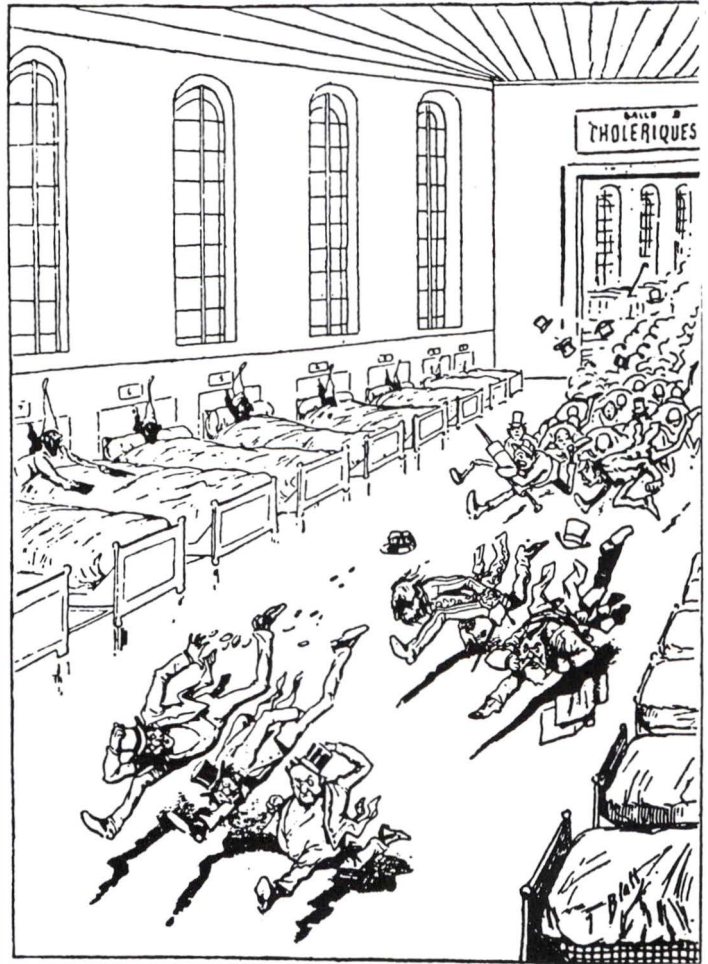
Tittar man i dödboken för Borås under denna koleraepidemi kan man "bara" hitta 39 personer som fått dödsdiagnosen kolera. Det första där antecknade fallet avlider den 22 augusti, alltså dagen efter stadens äldstes "krismöte". Mellan den 19 och 21 augusti finns inga kolerafall noterade i dödboken – och heller inga diagnoser som kan tala för att kolera ändå var dödsorsak. För att hålla ordning på vad som gjordes och fram för allt kostnaderna inrättades i Borås särskilda "Cholera-räkenskaper". Där finns bl a samtliga kvitton för likkistor – de uppgår till 49 stycken. Man lär knappast ha beställt kistor förrän dödsfall inträffat. Det förblir oklart hur många som egentligen avled i kolera i Borås 1834. I förhållande till stadens folkmängd blir det i vilket fall en relativt sett blygsam siffra oavsett om 39 eller 49 dog.

Den första likkistan beställdes den 19 augusti. Av detta kanske man kan dra den slutsatsen att de första koleradödsfallen i Borås gällde personer som tillfälligt vistades i staden och alltså inte var skrivna här. Det skulle i så fall kunna förklara skillnaden i dödsiffra mellan kolera-räkenskapernas antal beställda likkistor och dödbokens avlidna personer. Med hänsyn till smittorisken finns det stor anledning att tro att Sundhetsnämnden i sådant fall snarast ombesörjde begravning.

Orsaken till att sjukdomen trots allt fick en begränsad omfattning i Borås kan man bara spekulera i. Relativt goda hygieniska förhållanden samt stadens uttalade tendens att sluta sig inom sitt skal har säkert bidragit. Turen kan också ha spelat in.

Dödsfallen

Utgår man från dödsboken var kolerans förs-

Rädslan för smittan var stor i alla läger – läkarna utgjorde inget undantag vilket framgår av denna franska teckning av J. Blass från 1830-talet.

ta offer i Borås den 48-åriga gifta kvinnan Cajsas Wessgren. Hon dog den 22 augusti och begrovs den 23:e. Medelåldern bland de 39 som i dödsboken konstaterades ha avlidit i kolera var 49 år. Åldersvariationen var dock mycket stor; från 1 till 85 år. Ingen riskerades begravas levande eftersom ingen begrovs samma dag som dödsfallet inträffade. Vanligen begrovs offret dagen efter. Diagram 1 visar hur många döda som skördades på olika dagar mellan den 22 augusti och den 19 september, som är det sista datum då någon enligt dödboken avled i kolera under 1834 års

epidemi. Under samma period dog 12 personer av annan orsak än kolera. Av detta förstås att den vanliga dödligheten över fyrdubblades under denna svåra månad. På fattighuset inträffade det första dödsfallet den 10 september då den 18-åriga flickan Anna Maria Bergström dog. Arton år och på fattighuset – högst sannolikt var orsaken mentalt handikapp. De följande dagarna skulle ytterligare fem personer på fattighuset dö av kolera, de flesta äldre kvinnor.

Som framgår av Diagram 1 inträffade de flesta dödsfallen i månadsskiftet augusti och

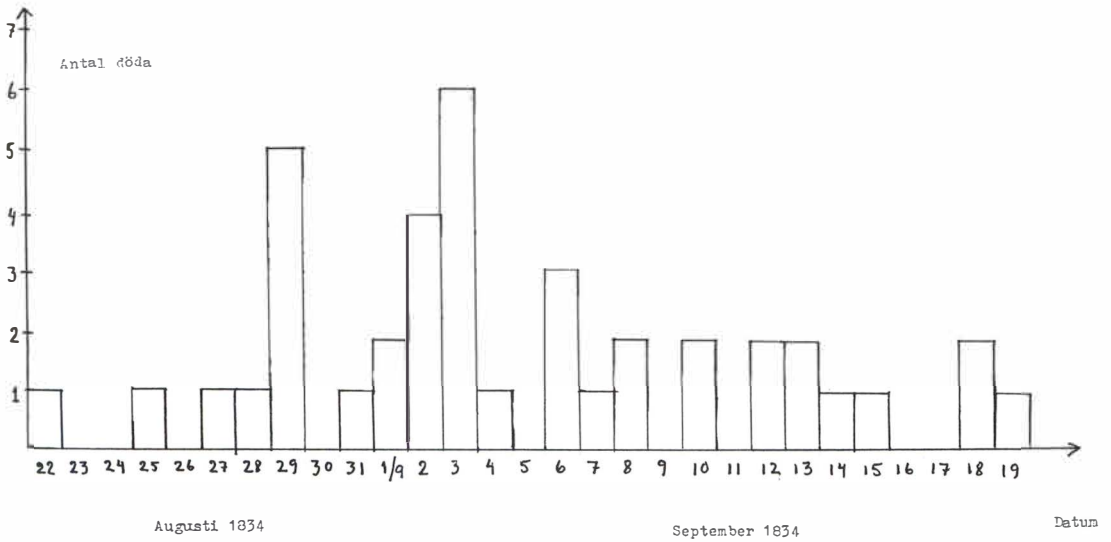

Diagram 1 visar när de olika dödsfallen i koleraepidemin i Borås 1834 inträffade – alltifrån det första dödsfallet 22 augusti till det sista den 19 september.

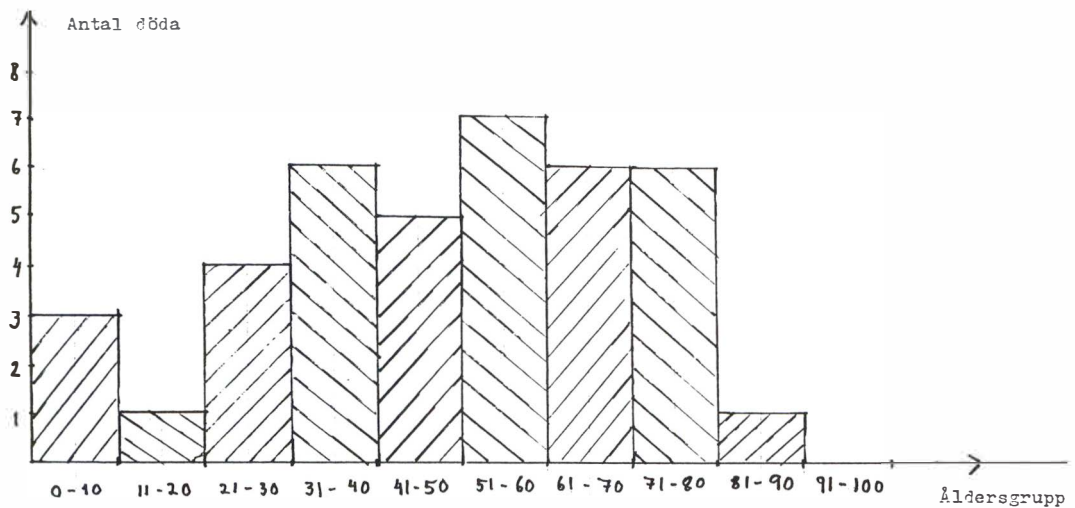

Diagram 2 visar åldersfördelningen på de människor som miste livet vid Borås första koleraepidemi.

september. I Diagram 2 visas åldersfördelningen hos de avlidna. Man ser att tre barn under 10 år dog, bla den femårige Johan Fredrec Ekman och den 10-årige Johan Theodor Siberg. Det sista offret blev den

ogifte 32-årige Johannes Holm, död den 19 september och begravd dagen efter.

Epidemins senare skede

Den 2 september sammanträdde (troligen)

Det förekom stitigt en mer eller mindre seriös typ av teckningar i samband med 1800-talets kolera-epidemier. Dessa teckningar upplyste om vad man kunde göra i förebyggande syfte för att undvika kolerasmittan.

åter stadens äldste. Sjukdomen hade då fått ett ordentligt fäste i staden. Man beslöt att förbjuda personer från kolerasmittade orter inträde i staden. Häftig rökning kunde möjligen göra att de kunde vinna inträde. Till de smittade orterna räknade man Göteborg, Kungsbacka, Alingsås och Jönköping, samt omgivningarna runt dessa städer. Bondebefolkningen i Mark tilläts inte heller komma in i staden. Varor och tyger skulle ligga i tre dygn i rökboden. Tog något skada så hade Borås stad inget ansvar för detta. De varor som bara skulle passera staden utan att lastas av fick göra så under uppsikt av en vakt. Lasten fick inte vidröras.

Rökningen genomfördes i särskilda rökhus med en rökhusföreståndare som ansvarig. Anteckningarna från mötet den 2 september hade förts av Sundhetsnämndens ordförande

E. N. Memsens. Tydligt hade det varit ett stormigt möte om man skall döma utifrån Memsens eget lilla personliga tillägg om "debatternas storm och osammanhang". Reglerna om rökning hade tillämpats behärdligt – något som förargade många resande. Rökningens procedur ansågs vidare genant av uppenbara skäl. Dessutom tvivlade man redan på denna tid på metodens effektivitet. Så här i efterhand kan vi konstatera att rökningen var verkningslös mot kolerasmittämne. Däremot var säkerligen den stränga kontrollen vid stadens gränser värdefull. Från Göteborg väcktes stark irritation över Borås sätt att behandla gäster. Särskilt formuleringen att "alla resande som från Göteborg ankomna äro av den grövsta och mest smittbara orenlighet", väckte naturligtvis anstöt i grannstaden. Borås förlöjligades i den göte-

borgska Sjöfartstidningen. Utpekandet av Göteborg måste dock ses som förklarligt eftersom det var där sjukdomen först uppträdde. I vilket fall tvangs Memsen att offentligt be om ursäkt, orsaken till den olyckliga formuleringen angavs vara tidsnöd.

En i stort sett samstämmig skildring av detta finns i såväl Forssell som Hagård (se litteraturfört).

Koleralasarettet

Borås lasarett, det andra i stadens sjukvårdshistoria, gjordes under epidemin om från kurhus till kolerasjukhus. Det är svårt att veta exakt hur många som vårdades där eftersom sjukjournaler från denna tid inte längre finns bevarade. I Stadsarkivets "Cholera-räkenskaper" finns dock en hel del intressanta uppgifter som belyser förhållandena på lasarettet under denna epidemi. Åtskilliga nyinköp gjordes: nattpottor, "förtenta kokkjätel", kaffekittel, nattstolsbäcken, tallrikar, brunt té, kamferté, smör, en tunna sill, talgljus, kokta havregryn, tobak och en korkskruv. Den sistnämnda kom väl till pass eftersom behandlingen till viss del bestod i små doser rom, portvin och cognac, vilka drycker också inköptes vid detta tillfälle. Vidare inköptes fler sjuksängar. Extra personal anställdes. Vi kan bl a se detta utifrån utbetalda handpenningar till exempelvis änkan Stenberg, skraddareänkan Lindström och madame Skog. Den sistnämnda fick ersättning för två åderlätningar.

Lasarettets olika "koleraföremål" inventerades och förtecknades 1834 efter epidemin. En ny inventering gjordes 1838 och efter detta årtal överläts troligen föremålen till lasarettet. Det rörde sig mest om kopparkärl, tenn och mässingsföremål exempelvis lavemangssprutor. I 1838 års förteckningen saknade man likvagnen samt liklinorna.

Provinsialläkare i Borås under 1834 års epidemi var Samuel Elmlund. Lasarettslä-

kare var hans svärfar Carl Magnus Holmer. Två extra läkare Jacobsson och Heinrichi anställdes att tjänstgöra vid lasarettet. Om läkarna, framför allt då Elmlund och Holmer, se C-M Stolts uppsats i årsskriften 1984 (litteraturfört).

Förutom de ovannämnda sjukbiträdena tjänstgjorde åtta sjuksköterskor, en kokerska, en vaktmästare och en springpojke på lasarettet. Det tycks inte ha varit några svårigheter att få folk att tjänstgöra på lasarettet, smittorädslan till trots. Vårre var det på den självvårdande sidan. Ingen av stadens präster vågade eller ville. Staden utsåg därför "fattigskolans" lärare Anders Essén att göra hembesök och förrätta jordfästningar.

Begravningsplatsen

På grund av rädslan för smitta jordades inte offren på de vanliga begravningsplatserna. Särskilda massgravar upprättades överallt i Sverige, vanligen belägna en bit utanför städerna. För Borås del utsågs en plats på Björkäng. En minnessten utmärker massgravens plats. Slumpen eller ödet ville att när ett nytt lasarett nästan exakt hundra år efter koleraepidemin skulle byggas så valdes just detta område. Minnesstenen finns därför att beskåda bakom lasarettets parkeringshus vid Brämhultsvägen.

En särskild likvagn beställdes och bekostades av staden. Sammanlagt tjänstgjorde 11 likbärare varav en minderårig gosse vid namn Johan Skog. På flera andra ställen i Sverige hämtades den döde från massgraven för att föras till och jordas på en "riktig" kyrkogård. Det är obekant om någon anhörig i Borås gjorde så. Runt massgraven på Björkäng uppsattes ett stängsel med 50 slanor och 50 stolpar, vilket i arbete kostade 12 dagsverken. Vi kan alltså för vår inre syn ha en ganska tydlig bild av hur det såg ut på stadens kolerabegravningsplats. En liten hage där ett enkelt trästaket omgav en stor massgrav. En upp-

Minnesstenen vid massgraven på Björkäng 1834. Ödet ville att stadens lasarett knappt hundra år senare kom att förläggas till området.

trampad stig ledde dit genom ett i stort sett obebyggt men tämligen uppodlat landskap. Man får antaga att de flesta döda fraktades till Björkäng från lasarettet på Bäckäng, beläget där Kulturhuset nu ligger. Den specialbyggda likvagnen med häst eller hästar gick dit upp en eller flera gånger om dagen under den månad epidemin härjade.

När så småningom de ekonomiska frågorna efter epidemin skulle klaras upp utgör just detta med vägen till begravningsplatsen ett udda kapitel. I april 1835 kom nämligen krav från markägaren Kjellman om ersättning för "vägens begagnande" samt för "upptrampade potätor och skadat bete". Memsen godkände kravet under förutsättning att samma

Detalj av stenen med inskriptionen.

väg fick användas vid behov även i fortsättningen.

Allt som allt kostade koleran staden över 3 500 riksdaler, mänskligt lidande och död förstås ej inräknat. Detta finansierades genom ett lån. Redan tidigare, efter 1820-talets stadsbränder, var ekonomin ansträngd. Intet nytt under solen . . .

Kistorna staplades i massgraven. Av snickarräkningarna framgår att kistorna var slät-hyvlade och svartstrukna utvändigt samt invändigt tjärade. Mot slutet av epidemin skulle kistorna även invändigt klistras över alla fogar. På en annan nota kan man även läsa att kostnaden inkluderade "brännvin till snickarn". En räkning från den 7 september avser "mindre likkista". Ser man i dödboken avled den ettårige Ludwik Wilhelm Tranberg den 6:e och begrovs den 7 september.

Den 9 september 1834 sammanträdde åter stadens ledning vilket framgår av ett magistratsprotokoll. Som framgår av Diagram 1 hade sjukdomen då passerat sitt maximum, något som man naturligtvis inte kunde veta. Man var kritisk och ansåg att tidigare rekommendationer varit verkningslösa eftersom sjukdomen inte tycktes vilja släppa sitt grepp om staden. Något motsägelsefullt ansåg dock stadens äldste att försiktigheten motiverade fortsatt rökning. Vem skulle haft mod att

hävda något annat? Dock beslöt man att detta endast skulle ske på frivillig bas.

Kolerans natur

Vad är egentligen kolera och hur yttrar sig sjukdomen? Att kolera var smittsam var ju uppenbart eftersom den utbreddes sig epidemiskt. Man trodde dock att sjukdomen smittades via luft – därav följer rökningen som logisk.

Rökning hade redan på 1830-talet en ur gammal tradition med rötter i antiken. Särskild använd blev rökningen under de svåra pestepidemierna exempelvis 1710. Olika medel användes för rökning, den kanske vanligaste typen var klorrökning. Flera förordningar om detta gavs ut i början av 1830-talet. En förordning utgiven 1833 hade dock förklarat rökning av varor och föremål som onödigt. Detta till trots var Borås ingalunda ensamt om att ändå röka föremål.

Vad man inte visste var att kolerans smittämne sprids via vatten. Först år 1884 upptäcktes den mikroorganism som låg bakom sjukdomen. Det var Robert Koch som under en egyptisk expedition upptäckte den kommaformade bacillen i tarmen hos en patient som just avlidit i kolera. Att sjukdomen smittar via infekterat vatten hade då redan visats av den engelske läkaren John Snow (1849).

Allt detta var okänt i Borås och i övriga världen 1834. Det fanns en mängd olika tankar om varför kolerasmittan uppträdde. Den från läkare mest framförda teorin var att luftens sammansättning var osund. Denna olyckliga luftkoncentration eller tillblandning av främmande ämne i luften kallades miasma. Från en person med kolera, död eller levande, dunstade farlig miasma ut.

De extrema väderförhållandena sommaren 1834 ansågs också spela in. Provinsiälläkare hade sedan lång tid tillbaka gjort och rapporterat meteorologiska iakttagelser eftersom detta hade betydelse för hälsoläget.

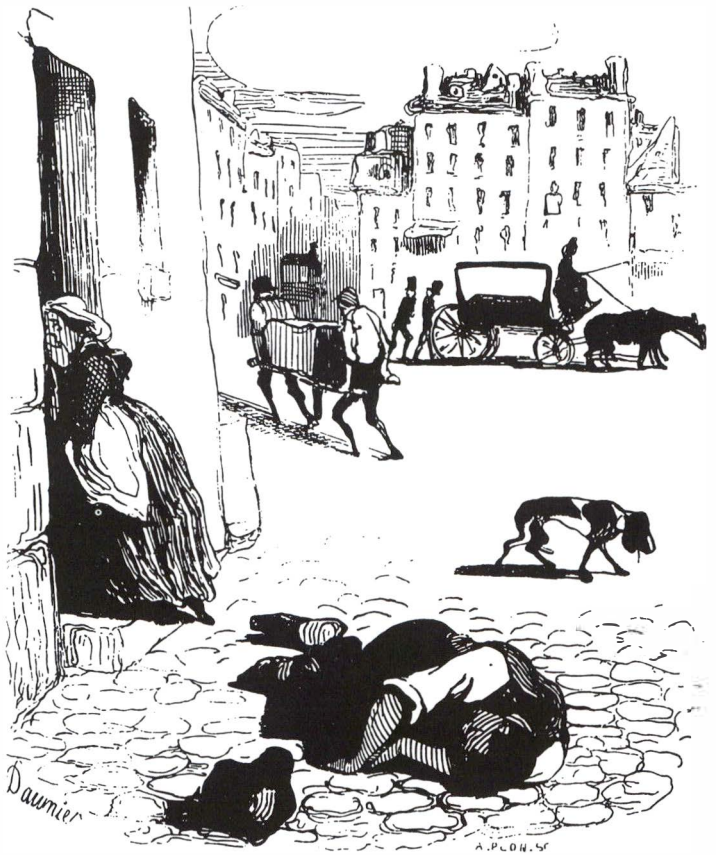
Härutöver kom allsköns vidskepelse till uttryck. Ibland händer det ju dock att det kan finnas en kärna av sanning i s k vidskepelse. En provinsiälläkare, ej verksam i Borås, skrev om att den vidskepliga allmogen till och med fyllt igen brunnar för att man trott att vattnet varit farligt! Så här 150 år senare kan vi med visshet utbrista: Tala om sunt bondförnuft!

Allmänt kan sägas att läkarna utgick från att kolera spreds på samma sätt som pesten. Att atmosfären var sjuk framgick också av den mängd stjärnfall som visat sig liksom av att månen syntes ha ett mer rödaktigt utseende. Bland andra tankar som förekom om orsaker till kolera var naturligtvis detta om Guds straff samt å andra sidan något så världsligt som skämd eller omogen frukt.

Idag ställs koleradiagnosen genom att man påvisar kolerabacillen i avföringen. På 1830-talet var det utpräglade kolerasyntom som gav läkaren rätt att sätta koleradiagnos. Patienter med mindre uttalade symtom fick därför ibland andra diagnoser såsom "diarré", "gastrisk feber", "kolerin", "choleraförebud" eller "choleraisk diarré". Ibland ansågs att sådana åkommor, orätt behandlade, kunde utvecklas till regelrätt kolera. I genomsnitt dog hälften av de insjuknade. Eftersom lindriga kolerasyntom inte ledde till koleradiagnos är det rimligt att tro att dödligheten i själva verket var mindre än 50%.

Kolerans symtom

Kolerabacillen är känslig för syra varför nedsett syraproduktion i magsäcken utgör en riskfaktor. Väl nere i tarmen frisätter bacillen ett gift som bl a medför att vätskebalansen i kroppen allvarligt störs. Förloppet kan vara mycket snabbt vilket man kan förstå av Honore Daumiers expressiva teckningar från det koleradrabbade Paris några år tidigare. Sjukdomsdebuten är plötslig och består av diarréer, sällan blodiga. Snart infinner sig en blåblek missfärgning av huden liksom ångest,

En av Honoré Daumiers kända teckningar från den första koleraepidemin. Skräcken, smittan, den plötsliga döden, liktransporterna – allt finns med.

oro och sänkt kroppstemperatur.

Cirkulationskollaps kan uppträda bara efter ett par timmar med symtom som snabb svag puls, kallsvett, minskande urinnängder och kanske kramper framför allt i benmuskulerna. Parallellt med detta förekom svåra buksmärtor. Ibland kunde patienten avlida av bacillgiftets verkan redan innan diarréer hunnit uppträda.

Förebyggande åtgärder

Självklart försökte man på olika vis skydda sig mot smittan. De förebyggande åtgärderna tog sig ibland löjeväckande intryck – även

sett med samtidens ögon. Skämtbilder om speciella förebyggande åtgärder florerade.

Bland allmänna förebyggande åtgärder har redan rökning och vakter omnämnts. Sundhetspass användes också – falska sådana pass betingade höga priser på den illegala marknaden.

Annan förebyggande verksamhet var upplysning om sjukdomen. Borås sundhetsnämnd inköpte sålunda 150 exemplar av skriften

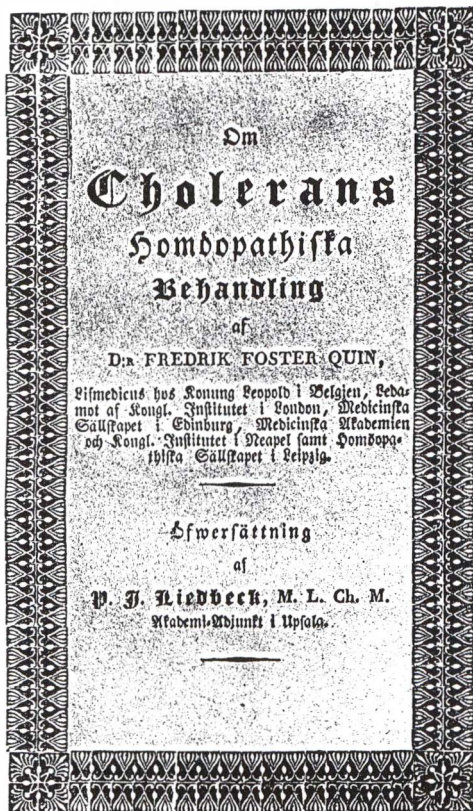
”Kort anvisning till choleras förekommande och behandling”. Tyvärr framgår det ej av de skriftliga källorna hur skriften distribuerades samt när den inköptes.

De allmänna rekommendationerna var att undvika svärsmält föda, undvika mat som började bli för gammal, frukt liksom starkt kryddad mat borde också utgå. Måttlighet predikades. Överkonsumtion av alkohol ansågs farligt (och det är ju en sanning som bestått tidens prov). Fysisk och psykisk harmoni var gynnsam (något som den idag tämligen nyfödda vetenskapsgrenen psykoimmunologi börjar kunna ge handfast vetenskapligt stöd för). Alkohol i form av lagom kryddat brännvin och i doser 1–2 teskedar ansågs som en god förebyggande åtgärd för de som arbetade med kolerasjuka. Eftersom man trodde på luftburen smitta gällde det att undvika utandningar och annan avdunstning från de sjuka eller döda kropparna. Handtvätt med klorkalk var nog riktigt bra liksom kanske munsköljning med ättika. Sjukrum rengjordes med samma medel. I Borås kole-raräkenskaper finns för övrigt just ättika omnämnt: "begagnat under Skarstedt sjukdom på baracken". Ser man i dödboken finner man att f d handlanden Anders Skarstedt avled 50 år gammal den 2 september.

Särskilt utsatta för smitta ansågs personer med sinneslidelser vara: förskräckta, sorgsna eller klenmodiga. Dessa borde söka sig upp i bergiga områden och där söka "förståndigt och modigt sällskap"! Kvarstannade de insjuknade de ofelbart och bidrog då bara till att öka "villervallan, jämmern och den förskräckande dödligheten" – se där en bild av ett koleradrabbat område.

Kolerans behandling 1834

Vad erbjöds den som insjuknat för behandling? Den traditionella behandlingen bestod av åderlätningar så länge inte patienten utvecklat tecken på svag puls. I syfte att höja kroppstemperaturen gavs en kopp starkt kaffe med några opiumdroppar i. Varmt fotbad med tillsats av syra eller ättika påbörjades

Alldeles innan det stora sjukdomsutbrottet 1834 utgavs denna lilla skrift om kolerans homeopatiska behandling. Homeopatin var vid tiden en ganska ny företeelse och dess idéer vann viss spridning och tillämpning i Borås och Sverige vid de första koleraepidemierna.

omgående. Hade man därefter möjlighet till ett varmt helkroppsbad så att svettningar framkallades ansågs detta gynnsamt. Varmas filter efter badet var regel.

Opiumdosen kunde ökas, den hade en utmärkt diarréhämmande effekt. Den har även en lugnande effekt och för detta ändamål brukades även valerianamixtur, liksom kamferliniment. Blodiglar och koppning var åtgärder som ansågs parallellt med åderlätning.

En mängd andra mediciner användes beroende på vilket av kolerasymtomen som dominerade. Svenska läkarsällskapet hade redan 1831 givit ut en skrift för vanligt folk om kolera skulle drabba. Varje person borde hålla sig med en ranson av kamferbrännvin för utvärt bruk, fläderblom mot samt kafer för invärt bruk heter det i denna skrift.

Erfarenheterna från koleraepidemin 1834 gav upphov till en rad olika skrifter avseende den medicinska behandlingen av sjukdomen. En sådan är den i Göteborg år 1840 tryckta "Nödhjelpare" av L. G. Zaar. Avseende den asiatiska kolera konstateras att smittsamheten för de som vårdade kolerasjuka inte var särskilt hög, såvida inte släkt- eller annat vänskapsband fanns mellan vårdare och sjuk. Epidemin tycktes inte grassera mer än 6 veckor på varje ort fastslås i denna skrift – en sanning som stått sig. Intressant nog konstaterar Zaar vidare att kolera mest drabbar utmed floder och sjöar – men det skulle ännu dröja många år innan man förstod att sanningen om koleras smittspridning låg förborgad i denna iakttagelse.

Bland råden avseende sjukdomsbehandling finns flera som för en modern läsare ter sig lustiga. Men hur lätt är det inte att förlöjliga forna tiders läkemetoder! Man glömmer då alldeles att sätta sig in i och försöka förstå tidens förutsättningar. Nåväl, man trodde att upphettade taktegelpannor invecklade i linnetygstycken vilka doppats i saltlake borde läggas i knäveckan. Vidare förespråkades ullstrumpor i vilka malen senap lagts samt att huden skulle piskas med brännässlor. Ont skulle med ont fördrivas!

Den homeopatiska läkemetoden infördes i Sverige runt 1830, alldeles lagom till koleras härjningar. En aktiv företrädare var läkaren Pehr Jakob Liedbeck. Just koleraepidemin 1834 kom faktiskt att skapa ett relativt gott rykte åt den nya läkemetoden. Liedbeck var också översättare av Fredrik Foster Quins

lilla skrift "Om Choleras homöopatiska behandling", tryckt 1834 innan sjukdomen bröt ut. Liedbeck erbjöd sig i förordet att kostnadsfritt översända homeopatiska läkemedel till "herrar läkare och prester" för prövning om kolera skulle drabba. Något sådant fall från Borås känner vi inte till – det första kända homeopatibehandlade fallet i staden är från 1849 och gäller inte kolera.

Koleras samhällseliga konsekvenser

Att sjukdomen blev så allvarlig hade naturligtvis många orsaker. Okunnighet avseende smittspridningen, otillräckliga läkemetoder samt fattigdom, trångboddhet och dålig hygien torde vara de främsta. 1800-talets återkommande svåra koleraepidemier medförde att man i Borås och andra städer mer aktivt började organisera hälso- och sjukvård på ett mer genomtänkt sätt. Det var dyrköpta erfarenheter även för boråsarna, som alltså trots allt klarade sig ganska bra (trots att Viskan genomflyter staden och rimligen bör dess vatten varit förorenat).

Inte bara hälso- och sjukvård påverkades av epidemin, utan även konst och litteratur. Ärkebiskopen Johan Olof Wallins bekanta dikt "Dödens ängel" baserar sig helt på 1834 års epidemi.

När Viktor Rydberg många år senare skrev romanen "Singoalla" med motiv från pestens dagar, har man ansett att den har sitt ursprung i den helt unge Viktors upplevelse av 1834 års epidemi i Jönköping där hans mor borttrycktes.

Folkmedicinska aspekter

Den mer folkliga läkekonsten tog också djupa intryck av 1834 års koleraepidemi. Här i Borås åderläts både på lasarettet och utanför. Kloka gummor och gubbar slog åder och koppade. Från den hemska månaden upp-

kom en rik myt och anekdotflora. Särskilt anmärkningsvärda är berättelserna om människooffer vid denna koleraepidemi. Från Borås finns inget sådant nedtecknat men väl från närbelägna delar i Västergötland.

Tillhagen (se litteraturfört) berättar om hur man i Rådene lockade ner två barn i en nygrävd grav på kyrkogården. Barnen fick var sin smörgås som tröst. Sedan grävde man hastigt igen och lade en stor sten på. Nästa identiska berättelser finns från flera ställen bla från Skepplanda i Västergötland. Offer mot sjukdomar har gamla anor – man ville blidka en högre makt. Säkert har denna berättelse en del av sitt ursprung i de många anekdoter om att folk begravts levande vid koleraepidemin 1834. För Borås del kan vi vederlägga denna myt – ingen begrovs samma dag som dödsfallet inträffade. Från Skepplanda har Bergstrand (se litteraturfört) nedtecknat just en sådan anekdot med ursprung i koleraepidemin 1834. Från Rydal och Seglora finns liknande berättelser, men då från koleran 1866. Det gällde då en 20-årig kvinna från Hyssna som tvättat kläder från koleraavlidna. Hon insjuknade och bedömdes död. Hastigt fördes hon till kyrkogården. Under jordfästningen hördes bankningar från kistan. Detta föranledde ingen åtgärd. Man trodde att sjukdomen skulle upphöra om någon begrovs levande. Återigen offertanken! Vårt hedniska förflutna är närmare än vad vi ibland tror.

Från dessa och liknande händelser härstammar sådana skrivbordsprodukter som förslag om larmanordningar i kistor.

Avslutning

Man kan tycka att medicinhistoria och i synnerhet lokal sådan endast är en kuriositet. Och visst finns det inslag som tillfredsställer vår lust för det egenartade och det tidsmässigt avlägsna. Men medicinhistorien har en

vida viktigare funktion: att försöka kartlägga sjukdomars uppträdande – dess historia och geografi, att försöka återspegla sjukdomars konsekvenser för den enskilda människan samt hur medicinskt tänkande, sjukvårdsorganisation och behandlingsmetoder vuxit fram genom oftast smärtsamma misstag. Dessa insikter och kunskaper kan vara av värde för oss i nuet – om det nu är så att vi vill lära av historien. Att skilja ut vad vi med säkerhet och med vetenskaplig metod vet, vad vi med eller utan erfarenhet tror samt vad vi tror att vi vet – den analysen måste ständigt göras.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor:

Stadsarkivet, Borås: Choleraräkenskaper år 1834
Stadskassans handlingar
De äldstes protokoll
Magistratsprotokoll
Landsarkivet i Göteborg och Älvsborgs län:
Borås döde 1798–1850

Tryckta källor:

Arvidsson, S-O. "De svenska koleraepidemierna", Stockholm 1972.
Bergmark, Matts "Från pest till polio", Stockholm 1983.
Bergstrand, C-M. "Sjukdomsbot i Västergötland under 1800-talet", Göteborg 1950.
Forssell, N. "Borås stads historia", 2 bd, Borås 1952–53.
Hagård, Birger "Borås borgerskaps äldste. En förvaltningshistorisk studie" Borås 1958.
Henschen, Folke "Sjukdomarnas historia och geografi", Stockholm 1962.
Kock, Wolfram (red) "Medicinalväsendet i Sverige 1813–1962", Stockholm 1963.

- Lagercrantz, Gunnar* "Svenska sjukdoms-
namn i gångna tider", Eskilstuna, 1983.
- Quin, F.F.* "Om Cholerans homöopathiska
behandling", Stockholm 1834.
- Stolt, C-M.* "Läkekonsten i Borås fram till
år 1850", i Från Borås och de sju häraderna,
Borås 1984.
- Stolt, Kristina och Carl-Magnus* "En okänd
minnesten i Borås. När döden tog staden i
sitt grepp", Kulturjournalen nr 10, Borås
1989.
- Zaar, L. G.* "Nödhjelpare", Göteborg 1840.

Lagläsare, arrendatorer m fl

Av Inger Ljunggren

Några iakttagelser kring administration och rollfördelning vid häradstinget i Älvsborgs län på 1620-talet.

Allmänt

I domboken för Askims härad, Älvsborgs län, den 13 mars 1626 meddelar lagläsaren Anders Torkelsson att han avkunnar domen tillsammans "med de gode män i rätten sutto med nämndens råd och samtycke".

Uttrycket "med de gode män . . ." och vad detta ursprungligen står för förefaller annars vid denna tid nästan helt ha kommit ur bruk. Tidigare uppräknades ofta i ingressen till häradstingsprotokollen som närvarande vid sidan om tingsförrättare, häradsnämnd och konungens fogde även en eller flera ståndspersoner. Dessa tycks ha haft en viss officiell ställning som rådgivare eftersom det inte sällan inträffar att domen avkunnas med ståndspersonernas "råd och nämndens samtycke". Framför allt på grund av hovrätternas tillkomst och verksamhet skedde en förändring i detta avseende under 1600-talet.¹⁾

Vid tinget i Askims härad 13/3 1626 antecknades som närvarande förutom lagläsaren Anders Torkelsson: ståthållaren Peder Göransson, jägmästaren Erik Krabbe, befallningsman Olof Jonsson och länsman Bengt Andersson – den sistnämnde som ombud för den frånvarande arrendatorn, bokhållaren i Älvsborgs län Hans Pedersson. De lokala ståndspersonerna är alltså åtminstone vid detta ting utbytta mot en massiv samling ämbetsmän.

I Älvsborgs län på 1620-talet – rum och tid för denna undersökning – liksom i landet för övrigt har den lokalt förankrade häradshövdingen ersatts av en vikarie, lagläsaren, som ofta tjänstgjorde i ett flertal härader och fungerade som en sorts resande i tingsförrättning. Lagläsarsystemet nådde sin kulmen vid denna tid, då rättsskipningen i lagsagan låg helt i händerna på lagläsare.

Konungens fogde har ersatts av en arrendator, som för egen vinnings skull arrenderade kronouppbörderna i fogderiet. Arrendatorn är ofta själv närvarande vid tingen men företräds ibland av ett ombud – länsmannen eller häradsskrivaren. Om lokala ståndspersoner vid denna tid som tidigare suttit med vid tingen och eventuellt också deltagit i förhandlingarna har detta i varje fall sällan antecknats i domböckerna.

Frågeställningar

Har administrationen av häradstingen och verksamheten vid dessa förändrats i och med att de två huvudaktörerna byttes ut och hur har detta i så fall påverkat allmogen? Har häradsnämnd och/eller tingsallmoge fått en starkare eller svagare ställning?

För att belysa dessa frågor har en undersökning gjorts av hur självständigt lagläsaren respektive arrendatorn tilläts/förmådde agera.

Som huvudsakligt källmaterial har använts domböcker – protokoll från tingsförhandlingarna – och uppsatsen inleds med ett avsnitt, som behandlar detta källmaterial.

- Lagläsaren fungerade som häradshövdingens vikarie. Häradshövdingen tycks själv sällan eller aldrig vara närvarande vid tingen²⁾ och i det undersökta källmaterialet har dennes eventuella intresse och in gripanden inte kommit till uttryck. Har lagläsaren under sådana förhållanden varit bunden endast av ett personligt kontrakt med den ordinarie häradshövdingen och i övrigt opererat självständigt bortsett från att den juridiska verksamheten i efterhand kontrollerats av hovrätten? Är det inte rimligt att anta att kronan då det gällt ett så viktigt område som rättsskipningen vidtagit vissa åtgärder för att åtminstone försäkra sig om att godtagbara vikarier fanns³⁾ och att ting hölls i enlighet med landslagens bestämmelser?
- Beträffande lagläsarens verksamhet har forskningens intresse i hög grad fokuserats på styrkeförhållandet mellan denne och häradsnämnden vad gäller rättsfrågorna⁴⁾. Det finns knappast anledning att anta att en förnyad begränsad källgenomgång skulle leda till några väsentligt nya resultat i en så genomarbetad fråga men problemet tas upp och kommenteras i huvudsakligen i anslutning till genomgången litteratur och diskussionen om domböckernas utformning och källvärde.
- Lämnade kronan arrendatorn fritt spelrum att utöva sin verksamhet eller kontrollerade man fortlöpande denna medveten om de missförhållanden som kunde uppstå?
- Har arrendatorn själv utövat sitt "ämbe- te" och direkt fungerat som fogdens ef- terträdare och har han i så fall kommit i närmre kontakt med allmogen än den kringresande lagläsaren?
- Deltog arrendatorn i rättsskipningen ?
- Framgår det av domböckerna hur skatte- uppbördens sköttes av arrendatorerna och hur allmogen reagerade på denna nya form av förvaltning?

Undersökningsområde och -tid

Som område för undersökningen har valts Älvsborgs län ingående i Västergötlands lagsaga. Speciellt har Vedens härad studerats. (Bil 1).

Västergötland intar ännu på 1620-talet – som är tiden för undersökningen – en viss särställning i tingssammanhang eftersom man ännu vid denna tid inte hade några fasta tingsplatser i häraderna, något som stadgats redan i MEL⁵⁾ utan alternerade mellan olika platser.

Undersökningen har förlagts till 1620-talet främst av följande skäl:

Arrendatorn

- Speglar domböckerna överhuvudtaget något av arrendatorns verksamhet ? Här har det rört sig om en materialgenomgång med sikte på att fånga upp enstaka upplysningar. En mer ingående kartläggning skulle med nödvändighet innebära en avsevärt mer omfattande excerpering än vad som här åstadkommit; domböckerna är genomgående stereotyp formulerade och det rör sig om upplysningar, som ligger i kanten av vad protokollen vanligen behandlar.
- rättsskipningen på häradstingen ligger vid denna tid helt i händerna på lagläsare
- kronouppbördens är under samma decennium utarrenderad i hela länet
- domböcker, som har varit nödvändiga för undersökningen, finns relativt täckande för området under perioden.

Västergötlands lagsaga

Under 1620-talet utgjorde Västergötland en enda lagsaga. Dalsland, som tidigare hört till lagsagan, hade 1593 överförts till Värmland och återfördes 1634 till lagsagan, som häref-

ter betecknas Västgöta och Dals lagsaga. Lagman i Västergötland var 1618 till sin död 1640 Gabriel (Gustafsson) Oxenstierna⁶⁾. Denne höll själv lagmansting i lagsagan 1621.⁷⁾ Övriga lagmansting under 1620-talet hölls av underlagmän: 1623 av Göran Claesson Uggla och 1626–1630 av Åke Hansson Soop.

Domsagorna i Västergötlands lagsaga var år 1626 tjugonio – varav femton tillhörde Älvsborgs län – och rättsskipningen i dessa härader sköttes samma år av fyra lagläsare: Anders Pedersson i Svarttorp (12), Anders Torkelsson i Pixbo (7), Hans Persson i Skövde (6) och Olof Andersson i Björnstorp (4).⁸⁾

Älvsborgs län

Ståthållare på Älvsborgs slott och landshövding i Älvsborgs län var fr o m mars 1619 Peder Göransson Ulfsparre (f 1580-talet d 1636). T o m 1625 samarbetade han med Nils Göransson Stiernsköld, generalståthållare på Älvsborg och generallandsherre över Västergötland och Dal, men sorterade efter 1625 direkt under Kungl Maj:t.⁹⁾

Häradshövdingarna i Älvsborgs län 1626 var lika många som domsagorna.¹⁰⁾

Arrendatorerna av kronouppbörderna i Älvsborgs län innehade vanligen endast ett fögderi åt gången. Undantag härifrån var Jakob Nilsson, som 1624–1630 arrenderade både Bjarke och Kullings fögderier samt Nils Börjesson (Drakenberg), som åren 1623–1635 innehade Veden och Ås och 1628? Vättle.¹¹⁾

Vedens härad

Vedens härad utgjorde t o m 1919 eget tingslag med tingplats i Borås – före 1835 Borgstena och tidigare Åslätt (fr o m 1648). Vedens härad omfattade följande socknar: Breared, del av Borgstena, Fristad, Hedared, Sandhult, del av Torpa, del av Tämta samt Vänga.¹²⁾

Häradshövdingar i Vedens härad under 1620-talet var:

Peder Olofsson 1619–1622

Nils Börjesson (Drakenberg) 1623–1628

Nils Nilsson (Stiernflycht) 1628–1629

Tingsförrättare i Veden samma period var:

Lars Michelsson (Hälsing) 1615–1622

Anders Torkelsson i Pixbo 1623

Hans Persson i Skövde 1624–1632¹³⁾

1579–1600 tillhörde Veden Kullings fögderi. Fr o m 1601 var Veden förenat med Redväg och Ås. Häraderna hade gemensam fogde 1601–1623, då Veden och Ås utbröts. Dessa två härader förpaktades genom kontrakt 9/4 1623 till dåvarande befallningsmannen på Älvsborg Nils Börjesson (Drakenberg) (Bil 2) för ett årligt arrende av 3 1/2 1/2 daler. Arrendet förlängdes på tre år 1625 och för lika lång tid 1629.

Fogde respektive arrendator under 1620-talet var:

Bengt Nilsson 1618–1622

Nils Börjesson (Drakenberg) 1623–1635¹⁴⁾

Källmaterial

Det källmaterial som huvudsakligen utnyttjats är häradsdomböcker för Älvsborgs län i original och renovationer och lagmansdomböcker för Västergötlands lagsaga.

Vedens härad är utgångspunkt för undersökningen. Orginaldomböcker för häradet finns bevarade för åren 1595–1601, 1624–1630 och mer regelbundet fr o m 1653. Renovationer – renskrivna domböcker insända till hovrätten – finns för början av 1600-talet 1604 och 1614–1623. Orginaldomböckerna 1624–1630 har genomgått liksom också domböckerna 1595–1601, som dock endast kommer till användning vid ett fåtal jämförelser. Bortsett från några notiser har renovationerna för Vedens härad lämnats åt sidan.

Renoverade domböcker för övriga härader

i Älvsborgs län 1626–1627 (med vissa nedslag 1625) har undersökts särskilt vad gäller arrendatorernas och ståthållarens närvaro och agerande vid tingen.

Viss genomgång har också gjorts av de renoverade lagmansdomböckerna för Västergötlands lagsaga 1621–1630.

Domböcker

Undersökningen är huvudsakligen baserad på domboksmaterial. Det finns alltså anledning att se närmare på detta källmaterial fram till 1630 och att ställa frågorna: för vem skrevs domböckerna, av vem skrevs de och när?

Bakgrund

Domböckerna, protokollen förda vid häradstinget, tillhör vårt äldsta lokala källmaterial vid sidan om bl a städernas tänkeböcker och det kamerala materialet. I Finland har domböcker förts vid häradstingen från 1440-talet eller något tidigare. Såvitt man vet hade tingsförrättaren i Sverige vid samma tid ingen skyldighet att föra dombok men för att kunna utfärda dombrev, som han var skyldig att göra, bör han ha haft någon form av memorialanteckningar från tingen.¹⁵⁾

I 1541 års formulär till domaren förpliktigades häradshövdingen att föra dombok; det sägs i detta sammanhang vara en gammal sedvänja i riket att både lagmän och häradshövdingar för "clare register eller domböcker". Dessa medeltida domböcker betecknas som privata, dvs tingsförrättaren ägde själv sin dombok.

Den äldsta typen av officiella domböcker eller domboksutdrag är de, som insänts till kammaren för att ligga som verifikationer till fogdarnas saköreslängder.

Påbud om detta utfärdades av Gustav Vasa i början av 1540-talet för att förhindra att fogdarna för egen vinnings skull träffade hemlig förlikning med de brottsliga i stället

för att beivra begångna brott, varvid kronan gick miste om sakören.

Hertig Karl lät formuläret till häradshövdingarnas fullmakter 1593 införa bestämmelsen att renoverade, renskrivna exemplar av domböckerna årligen skulle insändas till kansliet – detta för att även tingsförrättarna skulle kunna kontrolleras. Det förefaller som om det gick trögt med efterlevnaden och vid riksdagen i Stockholm 1602 klagas över att "icke många domböcker" levererats.

Hertig Karl påbjöd också 1593 att sk originaldomböcker skulle upprättas dvs en sigillerad renskrift av tingsförrättarens privata dombok; en renskrift som i nämndens närvaro skulle nedläggas i häradskistan.¹⁶⁾

1609 föreskrevs att domböcker i högmålsak skulle insändas till konungen, som skulle ta ställning till benådning¹⁷⁾ och i samband med Svea Hovrätts tillkomst bestämdes i 1614 års rättegångsordinantia att renovationer av domböcker hädanefter skulle levereras till hovrätten.¹⁸⁾ Även lagmännen skulle vara skyldiga att lämna renovationer av sina domböcker.

De äldsta bevarade domböckerna har alltså tillkommit i fiskalt syfte som en kontroll i kammaren av kronans fogdar. Senare har ett behov av att också kontrollera tingsförrättarna resulterat i – dåligt följda – bestämmelser om att renoverade domböcker skulle insändas till kansliet. Slutligen kom i och med tillkomsten av Svea Hovrätt 1614 bestämmelsen om att renoverade domböcker skulle insändas till hovrätten bl a med den avsikten att en viss likformighet i rättsskipningen skulle kunna uppnås.

Källvärde

Domböckernas värde som källmaterial hör samman med frågan om vem som förde/eller renskrev protokollen och när detta skedde.

Bestämmelsen 1593 om upprättande av "originaldomböcker" förutsatte att tingsför-

rättaren hade en privat dombok, som kunde renskrivas.¹⁹⁾

J E Almquist anser att lagläsaren fungerade som protokollförare.²⁰⁾ Han var, säger Almquist, "sysselsatt vid protokollet" medan nämnden beslöt i sakfrågan och inte sällan också i rättsfrågan.

S Petrén konstaterar att arkivmaterialet visar att det fanns "icke få" lagläsare, som hade skrivare till hjälp vid arbetet med dombok och dombrev, vilket måste ha varit en tung ekonomisk belastning för lagläsaren, som själv fick avlöna skrivaren men visar också på ett tillfälle då lagläsaren själv skrev domboken omedelbart i anslutning till tinget.²¹⁾

Här har inte genomförts någon ingående undersökning rörande skrivare och tidpunkt för renskrivning. Några iakttagelser från en översiktlig genomgång av originaldomböckerna för Vedens härad 1624–1630 ger möjligen en antydning om förhållandena.

Samtliga domböcker är underskrivna av lagläsaren Hans Persson. Som en bekräftelse på att det handlar om originaldomböcker och inte om lagläsarens privata anteckningar har 1627 och 1629 års domböcker på försättsbladet texten:

"Vedens häradsdombok för 1627 (resp 1629) levererad av lagläsaren Hans Persson".²²⁾ Ett antal olika skrivare (möjligen fem) har varit engagerade. En av dem är troligen lagläsaren själv. 1625, 1628 och 1630 års domböcker förefaller vara renskrivna av var sin skrivare. Normalt renskriver samma skrivare ett helt eller flera ting men bl a 1629 års dombok uppvisar skrivarebyte under pågående redogörelse för en syn.

Beträffande tidpunkten då protokollen renskrevs lämnas några iakttagelser från Vedens härads dombok 1624.²³⁾

Domboken förefaller ha renskrivits av en hand och i ett sammanhang, möjligen vid årets slut, bortsett från ingressen, som troligen skrivits av lagläsaren Hans Persson själv,

samt namnet på tingsplatsen vid höstetinget (Tämta). Detta har tillfogats av samma hand som fört pennan i ingressen. Det förefaller sannolikt att skrivaren inte varit närvarande vid tinget utan arbetat från ett koncept, där namnet på tingsplatsen saknats och att lagläsaren själv fyllt i detta i samband med att han läste igenom årets dombok innan han satte sitt namn under den. Det lär vara svårt att avgöra om skrivaren eventuellt haft lokal förankring. Lagläsaren Hans Persson har i varje fall inte använt samma skrivare vid renskriften av domböckerna 1624 för de angränsande häraderna Veden och Ås.

Så vitt bekant har inte någon utförligare jämförande studie gjorts mellan – den renskrivna – "originaldomboken" och den renoverade domboken, som överlämnats till hovrätten. Avvikelse har med stor säkerhet förekommit. Som exempel kan nämnas att i den renoverade domboken för Vedens härad 1625 uppges lagläsarna Hans Persson och Anders Torkelsson båda ha varit närvarande vid tingen 5/3 och 1/6. Originaldomboken nämner inte Anders Torkelsson och har dessutom daterat sommaringet 1/7.

Möjligen bortsett från saköreslängden måste domböckerna, i synnerhet då de är mer utförliga och närmar sig diskussionsprotokoll, med nödvändighet bära spår av den person, som utformat den.²⁴⁾ Utan tvekan var det lagläsaren som ansvarade för domboken – vare sig han själv skötte skrivarbetet eller lejde bort detta. Det var också huvudsakligen lagläsarens verksamhet, som granskades av hovrätten; S Petrén framhåller att framför allt de äldre lagläsarna kände osäkerhet inför denna granskning.²⁵⁾ Det är alltså ganska rimligt att anta att protokollen till viss del är utformade med tanke på hovrättens kontroll utan att sakfrågan därvid förfalskats.

N Herlitz har påpekat²⁶⁾ att man kan förutsätta att domböckerna inte återger tingsförhandlingarna fullständigt. De skrevs, säger

han, för att ge de centrala myndigheterna tillfälle till kontroll över de lägre domstolarnas lagtillämpning och vad som var betydelsefullt ur denna synpunkt – t ex förvaltningsärenden – kan självfallet ha utelämnats. Här måste man dock ta med i beräkningen det intresse arrendator och ståthållare kan ha haft att få vissa ärenden protokollförda.

Sammantagna visar iakttagelserna att domböckerna – möjligen med undantag av saköreslängderna – inte kan betraktas som kvarlevor av tingsförhandlingarna. Att de däremot bör ha varit både lagläsarens och nämndens uppfattning om vad som försigått på tinget torde stå klart eftersom häradet själv handhade originaldomboken och dessutom – tillsammans med lagläsaren – sigillerade den renoverade dombok, som insändes till hovrätten.

Tingsadministration

Tingstider

MEL stadgar tre tingstider om året: den första från tjugonedag jul till nioveckorsfastan (början av fastan), den andra från Botulvs-mässan (17/6) till Sankt Olofs dag (29/7) och den tredje från Mikaelsmässan (29/9) till advent. Den enda förändringen i KrL är att sommaringet förlades till tiden från Valborgsmässan till midsommardagen.²⁷⁾

En översikt över tingstiderna i Älvsborgs län 1626 visar – med reservation för att domböcker saknas för vissa ting – att tiderna för vintertingen tycks falla inom ramen för landslagarnas bestämmelser. Sommaringen är endast i två fall²⁸⁾ förlagda inom den period KrL stadgar och i sju fall har tingen förlagts till juli månad. Avvikelser från båda landslagarnas bestämmelser om höstetingens placering förekommer också.²⁹⁾ Tingstiderna för sommaringen 1627 visar inte samma

bild. Av arton sommaring³⁰⁾ faller tretton inom den period KrL stadgar och endast tre ting är förlagda till juli månad. En jämförelse med domböckerna för Vedens härad 1595–1601 visar att av sexton daterade ting avviker endast två från bestämmelserna i KrL.³¹⁾

I det genomgångna materialet påträffades endast en anteckning om när (och var) nästkommande ting skall äga rum. På ting den 28 juni 1625 i Falskog, Rångedala socken, Ås härad, meddelar domboken : 'För medgivna lagliga orsakers skull utsattes samma ting till *döffwenne* (Döve. By i Kärråkra socken, Ås härad? Töve. By i Vings socken, Ås härad?) dagen efter som är den 30 juni. Ett av juridiska skäl dikterat byte av tingsplats under pågående sommaring.

Det framgår inte direkt av dombokstexterna vem som avgjorde när (och var) ting skulle hållas men en genomgång av vinter- och hösttingsperioderna i Älvsborgs län 1626 visar en planering utöver häradsnivån.

Vintertingsperioden var ståthållaren Peder Göransson Ulfsparre närvarande vid följande ting:

1/2 Ale härad, Helltorp (?). Lagläsare Anders Torkelsson.³²⁾

6/2 Kullings härad, Bosgården. Lagläsare Anders Pedersson.

10/2 Gäsene härad, Ornunga. Lagläsare Hans Persson.³³⁾

15/2 Ås härad, Varnum. Lagläsare Hans Persson.

Att en planering/samordning på regional nivå – möjligen i ståthållarens kansli – bör ha föregått i varje fall denna vintertingsresa framgår bla då man betraktar vilka engagemang de berörda lagläsarna hade denna tingsperiod. I Ale (1/2), Vättle (7/2 – ståthållaren ej närvarande) och Gäsene (10/2) härader tjänstgjorde Anders Torkelsson. Denna var också närvarande vid tinget i Vedden (14/2) och tjänstgjorde dessutom som lagläsare i ytterligare sju härader. Hans Pers-

son var lagläsare i Veden (14/2) och Ås (15/2) och var dessutom tingsförrättare också i Kind och Redväg.³⁴⁾ I Kullings härad (6/2) var Anders Pedersson i Svarttorp lagläsare och denne var 1626 tingsförrättare också i elva (!) häraderna i Skaraborgs län.

Vid samtliga ting har också arrendatorerna varit närvarande – här har dock endast Nils Börjesson (Drakenberg) haft mer än ett fögderi nämligen Veden och Ås. I Gäsene (10/2) och i Veden (14/2) har också jägmästaren över Västergötland och Dal, Erik Krabbe, närvarit.

Det framgår om möjligt ännu tydligare av tingsperioden oktober – början av november 1626 (Bil 3) att det funnits någon form av regional samordning av tingens förläggning.

Förutom de ordinarie häradstingen hölls denna period också tre lagmansting. Dubbling av tingsdagar föreligger 11/10 då häradsting hölls samtidigt i Gäsene och Kullings häraderna.

Dessa båda häraderna gränsar till varandra och respektive lagläsare och arrendatorer har samtliga deltagit i lagmanstinget i Alingsås 9/10. Samtidigt med lagmanstinget i Närunga, Gäsene härad, 13/10 hålls häradsting i Ale härad – enligt domboken endast i närvaro av arrendatorn och häradsskrivaren – men i övrigt är tingen förlagda så att lagman, lagläsare, arrendatorer och nämndemän haft möjlighet att delta i samtliga förhandlingar.

Helt utanför denna välplanerade tingsperiod faller dock lagläsaren Anders Torkelssons höstting 1626: Väne härad 13/9, Flundre härad 16/9, Vättle härad 18/9 och Askims härad 25/9. Anders Torkelsson har uppenbarligen varit sjuk denna höst och bli inte kunnat delta i lagmanstingen (Bil 3) men hans tidiga höstetingserie visar faran av att anta en total övergripande planering av tingens förläggning.

I instruktionen för ståthållaren Peder Göransson Ulfsparré³⁵⁾ inskräps att ståthållaren

skulle förmana lagmän, häradshövdingar, borgmästare och råd att de höll ting och rådstugor i rätt tid och det förefaller också som om ståthållaren och/eller hans kansli haft ett avgörande inflytande på tingens förläggning åtminstone i tid.

Tingsplatser

Allmänt

De båda landslagarna har i Rättegångsbalken bestämmelser om att det skulle finnas *en* tingsplats – inte flera – i varje härad.³⁶⁾

Tingsställena i Västergötland har inte varit fasta som i andra landsdelar. F Wildte framhåller att "de få bestämda tingsställena av medeltida ursprung som kunna påvisas försvinna under 1500-talet och under 1600-talets början finner man allmänt växlande tingsställena".³⁷⁾ Fasta tingsställena kom till först vid mitten av 1600-talet efter det att Göta Hovrätt 1638 förstärkt landshövdingarna att tillse att varje härad erhöll ett fast tingsställe.³⁸⁾

Rörande Vedens härad säger samme författare³⁹⁾ att som tidiga tingsställena finns omnämnda Örlanda, Borgstena socken 1472 och Längjum, Fristads socken 1491, 1492 och 1589. F Wildte drar slutsatsen att Längjum kan ha varit ett fast tingsställe. Enligt domböckerna för Vedens härad 1595–1601 har något ting inte hållits i Längjum (Bil 4, ortsangivelse saknas dock för tre ting) och om denna ort så sent som 1589 har varit fast tingsställe har den i varje fall sex år senare kommit ur bruk som sådant.

5/10 1600 hålls ting i Åslätt, Fristads socken. På 1640-talet fick Vedens härad sitt första fasta tingsställe – som går att belägga – att detta var just Åslätt, som år 1647 kallas för rätt tingsstad.⁴⁰⁾ Tingsplatsen flyttades på 1680-talet från Åslätt till Borgstena kyrkby.

Orter

Det förefaller klart att en regional planering/samordning har funnits i samband med vissa tingsperioders förläggning i tid. Att denna planering måste ha varit kopplad också till orten där tinget skulle hållas är ganska klart eftersom man måste ta hänsyn till resväg och tid. Det är dock svårt att få något grepp om hur denna planering tillgåt.

Domböckerna för Vedens härad 1624–1630 visar att ting visserligen hållits omväxlande i häradets samtliga socknar (Bil 4) men dessutom fyra gånger i Borås.⁴¹⁾ Att tingen 16/10 1626 och 1/6 1630 förlades till staden har med säkerhet varit dikterat av praktiska skäl och ingått i en större planering; dessa ting har legat i anslutning till lagmansting hållna i Borås. Vid lagmanstinget 18/10 1626 har man som nämnd använt den kompletta häradsnämnden från Veden och vid lagmanstinget 31/5 1630 deltog sex personer ur Vedens häradsnämnd i lagmansnämnden. Tinget 14/2 1626 ingick i ståthållarens vintertingsresa.⁴²⁾ Ståthållaren Peder Göransson har deltagit i tinget i Borås för att påföljande dag infinna sig vid ting i Varnum, Ås härad, ca två mil från Borås. Varför tinget 5/3 1625 förlades till Borås är dock svårare att förklara. Vid detta ting förekommer ett enda mål utan anknytning till staden – en uppföljning av ett mål som tidigare behandlats vid ting 3/5 1624 i Råstorp, Fristads socken.

Vissa ting tycks alltså ha ingått i en övergripande regional planering men hur och av vem bestämdes var övriga ting skulle förläggas? Någon periodicitet kan knappast spåras (Bil 4) varför andra kriterier måste funnits. Har beslut om plats för nästa ting varit ett av de förvaltningsärenden som avhandlats på häradstinget? Några sådana upplysningar har inte påträffats i de genomgångna domböckerna. Då val av plats för nästa ting borde ha varit av intresse att protokollföra likaväl som

val av länsman, gästgivare m m finns det fog att anta att det inte har varit ett ärende för tinget.

Då lagsagan vid 1600-talets mitt fick fasta tingsställen skedde detta i anslutning till uppbyggnaden av gästgiverier. De nya tingsställen förlades i anslutning till de gästgivarregårdar som låg bäst till.⁴³⁾ Om tingsplatserna redan tidigare varit knutna till platser med utsedda gästgivare tycks detta dock vara svårt att fastställa.⁴⁴⁾

Lokal

Redan under 1500-talet har man i Mälardalskapen hållit ting inomhus i klockarestugor och sockenstugor. Några sådana uppgifter är inte kända från Västergötland; endast orten anges i källorna.⁴⁵⁾

I originaldomböckerna för Vedens härad 1595–1601 och 1624–1630 finns utöver ortsangivelsen ingen uppgift om man befanns sig inomhus – väl mest troligt i varje fall under vintertingsperioden – eller utomhus.

Den renoverade domboken för Vedens härad 1604 lämnar i ingressen följande upplysning: 'den 10 juli höll jag Anders Olsson till Uddetorp häradsting i förnämnda härad på tingsplatsen *uppå Fristads hed...*' Det förefaller onekligen som åtminstone detta sommaring avhållits utomhus.

Man har förutsatt att tingen i början av 1600-talet var förlagda inomhus och att nämnden därför fick ett ökat inflytande eftersom tingsallmogen knappast fick tillträde p g a platsbrist.⁴⁶⁾

Om tingen även i Västergötland ägt rum inomhus har under alla förhållanden en livlig kommunikation försigått med den närvarande tingsmenigheten. Pålysningar måste ha skett inför samtliga närvarande som t ex i Vedens härad 3/5 1624: 'Då upplästes för allmogen H K Maj:ts mandat som beslöts på herredagen i Stockholm den 7 april i år. All-

mogen förmanades också enträget att med all hörsamlighet rätta sig därefter’.

Likaså har – enligt domböckerna – arrendatorns och ståthållarens ärenden föredragits inför hela tingsmenigheten: ’Tilltalades nämnden och hela tingsallmogen av Nils Börjesson som med allvar förmande dem...’ Tingsmenigheten deltar – fortfarande enligt domböckerna – även i övrigt påfallande ofta i förhandlingarna: ’... då svarade de samtliga...’ (nämnden och tingsallmogen)⁴⁷⁾, så bevisade också de äldste männen av nämnden och tingsallmogen...⁴⁸⁾, ’Tingsallmogen begärde Hans Arvidsson till länsman, vilket beviljades dem’, ’Klagade allmogen över krutbrännaren Måns i...’⁴⁹⁾

Exempel av ovanstående art är så många att det är svårt att få intryck av tingsförhandlingar lokalmässigt förlagda så att allmogens möjligheter att delta starkt reducerats. Det faktum att fast tingsställe och därmed tingshus saknades måste ha medfört praktiska problem. 3/5 1624 hölls ting i Råstorp i Fristads socken. Råstorp ligger fågelvägen ca 2,5 kilometer från Fristads kyrka och kan rimligen inte ha haft vare sig klockar- eller sockenstuga. Vid detta ting deltar aktivt femtio namngivna personer – inklusive nämnd, lagläsare och arrendator. Även om bestämmelsen i KrL⁵⁰⁾, som förutsätter minst sex män från varje fjärding som tingsallmoge, inte längre skulle vara aktuell är det ändå rimligt att anta att en viss tingsallmoge – utan direkt eget engagemang i förhandlingarna – fanns på plats och likaså att arrendator och eventuellt också lagläsare åtföljdes av tjänare och/eller skrivare. Allt som allt blev det en ganska stor församling.

Domböckerna ger inga upplysningar om när tinget började på dagen och hur lång tid det pågick. S Petrén meddelar – utan angivande av källa – att tingen vid denna tid började senast klockan 8 på morgonen.⁵¹⁾ I Marks härad 1626 och Kinds härad 1627 an-

ges vardera två ting ha sträckt sig över två dagar. Då så inte anges vid några fler ting kan man anta att dessa pågått endaste en dag – restiden för lagläsarna förefaller också i många fall så knappt tilltagen att man måste förutsätta endagsting.

Ståthållaren Peder Göransson deltog 14/2 1626 i ting i Borås för att tillsammans med lagläsaren Hans Persson dagen därpå infinna sig vid tinget i Varnum, Ås härad, ca 2 mil från Borås. Det troliga är att resan företogs i dagljus, vilket tyder på att tinget tagit kort tid i anspråk; mörkret faller tidigt i mitten av februari.

Vid det tidigare omtalade tinget i Råstorp 3/5 1624 har endast ett litet fåtal av de namngivna personerna bott på ett sådant avstånd från Råstorp att de möjligen kan ha färdats till och från tinget samma dag. Större delen av de närvarande bör ha haft behov av en – eller flera övernattningar. Vare sig dessa ägde rum i Råstorp, i den närliggande kyrkbyn eller någon annanstans var det en stor skara män, kvinnor⁵²⁾ – och hästar – som skulle inkvarteras och utfodras. Såvida inte tingen avhölls utomhus året runt måste det dessutom ha varit svårt att bereda plats för alla närvarande vid själva tingsförhandlingarna.

Tingsförrättare och förhandlingar

Lagläsare – allmänt

MEL och KrL innehöll båda bestämmelser, som gav häradshövdingen rätt att sätta någon annan i sitt ställe som tingsförrättare. MEL förutsatte att häradshövdingen själv utsåg sin ställföreträdare medan KrL inte direkt säger att häradshövdingen själv kunde förordna sin vikarie.⁵³⁾

Från mitten av 1500-talet har det blivit allt

vanligare att lagmän och häradshövdingar inte själva upphöll sina domarämbeten och från denna tid fram till 1680, då lagmän och häradshövdingar ålades att själva förvalta sina ämbeten låg rättsskipningen på härads-tingen huvudsakligen i händerna på vikarier, sk lagläsare.⁵⁴⁾

Då Svea Hovrätt inrättades 1614 bl a med uppgift att arbeta för enhetlighet i rättsskipningen är häradshövdingerntorna under de närmast följande decennierna paradoxalt nog nästan genomgående förlänta som löneutfyllnad till personer, som mestadels har föga anknytning till sina respektive domsagor medan tjänsten som tingsförrättare upphölls av oftast inte formellt utbildade lagläsare.

I Stockholms och Uppsala län låg rättsskipningen 1600–1680 praktiskt taget helt i händerna på lagläsare.⁵⁵⁾ Motsvarande förhållande rådde i Älvsborgs län 1620–1630 där fem lagläsare skötte rättsskipningen (Bil 5).⁵⁶⁾

Beträffande lagläsarnas sociala position och ekonomiska utbyte – frågor som i övrigt inte tas upp i denna uppsats – framhåller S Petrén⁵⁷⁾ att upphovet till lagläsarinstitutionen var att häradshövdingarna själva tillsatte sina vikarier och att det då var naturligt att de valde t ex gårdsskrivare eller tjänare med skriv- och uppborädsgröromål, personer utan verklig juridisk bildning. Social bakgrund och avsaknad av utbildning har medverkat till att lagläsarna inte haft samma auktoritet gentemot tingsallmogen som de tidigare adliga tingsförrättarna.

Rörande lagläsarnas ekonomiska ersättning hänvisar S Petrén till de uppgörelser som träffades då en lagman eller en häradshövding antog en lagläsare. Det vanliga skulle ha varit att lagläsaren fick en viss del av lagmans- eller häradshövdingerntan samt också ibland av sakörena. Det fanns också den varianten att lagläsaren – i likhet med arrendatorn av kronouppbörderna – åtog sig

att årligen till häradshövdingen leverera en fast summa med rätt att behålla vad som kunde indrivnas utöver denna. S Petrén framhåller att det också ofta lyckades lagläsarna att utverka skattefrihet för sina hemman och även ibland erhålla ekonomiskt bistånd från kronan i andra former.

Lagläsare – tillsättning

I princip var det meningen att häradshövdingen personligen skulle tillsätta sin vikarie och komma överens med honom om ersättning men det hände att hovrätten ordnade vikariefrågan.⁵⁸⁾

Som framgått (Tingstider, sid 66) har det funnits en viss regional planering av tingens förläggning. Då man från kronans sida varit angelägen om att åstadkomma en planering av ett led i tingsorganisationen förefaller det rimligt att anta att man inte nöjt sig med att registrera vilka vikarier respektive häradshövdingar personligen tillsatte utan bör ha skaffat sig en viss kontroll över utnämningar och placeringar i olika härader för att vara försäkrad om en fungerande organisation.

I häradsdomböckerna, som administrerades av lagläsarna, påträffas inga uppgifter om tillsättning av lagläsare men i lagmansdomböckerna för Västergötland 1620–1630⁵⁹⁾ påträffas fyra utnämningar av lagläsare. Vid lagmanstinget i Dalum, Redvägs härad, den 6 oktober 1623⁶⁰⁾ gjorde Hans Persson i Skövde och Olof Andersson i Håkantorp sin domared och blev förordnade, Hans Persson i Älvsborgs län och Olof Andersson i Skaraborgs län.⁶¹⁾

Vid lagmansting i Kullings härad, hållet i Alingsås den 9 oktober 1626, blev Lars Andersson i Bolum förordnad till lagläsare. Denne är inte känd av J E Almquist.⁶²⁾

Slutligen blev Lars Olsson Kiämpe vid lagmansting i Skara den 26 augusti 1630 kvalificerad och god erkänd att bliva lagläsare och gjorde därför sin domared på bibeln som lag

och hovrättsprocess säger'.

De nämnda lagläsarna förordnas vid lagmantingen om ingen av dem tillhör något eller några bestämda härader som vikarier för namngivna häradshövdingar.

Trots att Olof Andersson förordnats till Skaraborgs län börjar han 1624 sin verksamhet i Bjärke härad, Älvsborgs län, och Hans Persson, som utnämns till Älvsborgs län, tjänstgör visserligen 1624 i Vedens och Ås härader i detta län men också i Kåkindis härad i Skaraborgs län.

Några fler nytillkomna lagläsare tjänstgör inte vid tingen i Älvsborgs och Skaraborgs län 1620–1630. Det är alltså tydligt att förordnande av lagläsare åtminstone vid denna tid sker vid lagmanstinget men det är inte möjligt att avgöra om ett val också ägt rum vid tinget eller om det endast rör sig om en formell bekräftelse. Man får under alla förhållanden inte något intryck av ett primärt samband mellan lagläsare och häradshövdingar; snarare då av en lagläsarkår till förordnande där insatser behövdes. Vem som sedan administrerade placeringen i olika härader kan diskuteras.

Det inträffar att häradshövding och lagläsare "tillträder" ett härad samtidigt, vilket möjligen skulle kunna tyda på ett direkt samband dem emellan. Av nitton lagläsarbyten i Älvsborgs län 1620–1630 sammanfaller fem med byte av häradshövding.⁶⁴⁾ Det kan i detta sammanhang möjligen vara värt att notera att i det genomgångna domboksmaterialet inte har påträffats några anteckningar om att någon häradshövding vid något tillfälle skulle befattat sig med rättsskipningen i sitt härad.⁶⁵⁾

Tingsförrättarnas tjänstgöring i hela lagsagan över länsgränsens Älvsborgs–Skaraborgs län kunde möjligen innebära att lagmannen var ansvarig för planeringen. Lagmannen Gabriel (Gustafsson) Oxenstierna höll ting i Västergötland 1621, övriga ting hölls av un-

derlagmän och det förefaller mycket tveksamt om kontinuitet och kontakt fanns för en så omfattande planering – i lagsagens tjugonio härader skulle ting hållas och tingsförrättare garanteras tre gånger årligen.

Ståthållaren förefaller ha haft ett avgörande inflytande på tingens förläggning åtminstone i tid.⁶⁶⁾ Det vore frestande att se ståthållaren som administratör även av lagläsarna. Tingsförrättarnas tjänstgöring i mer än ett län motsäger ett sådant antagande men även vid planeringen av tingstider måste en samordning över länsgränserna ha ägt rum.

Sammanfattningsvis kan konstateras att tillsättningen av lagläsare vid lagmantingen visar att det fanns en kår "auktoriserade" lagläsare men domböckerna ger inga upplysningar om hur dessa fördelades på lagsagens härader.

Lagläsare, nämnd och tingsallmoge

Vad beträffar lagläsarens ställning gentemot häradsnämnden visar redan samtida uttalanden att stora skillnader i kunskap och auktoritet rådde mellan olika lagläsare. S Petré citerar hertig Karls stadga om rättegångar 1598 med klagomål över att lagmän och häradshövdingar "förordna andre i deras stad som varken läsa eller skriva kunna och föga förstånd i lagen hava" men avfärdar detta som en "väsentlig överdrift".⁶⁷⁾

K G Westman hänvisar i sin tur till 1640 års lagkommission, som upplyser om att det förekom, att lagläsare ensamma utan nämnd "sakerna examinera och därpå dom giva ..."⁶⁸⁾

De forskare som arbetat med frågan tycks dock vara tämligen ense om att häradsnämnden under förra hälften av 1600-talet, då lagläsarsystemet var allmänt, fick en starkare ställning än tidigare.

Nämnden avgjorde ofta inte bara *sakfrågan* utan också *rättsfrågan* säger t ex J E Almqvist, som går så långt att han hävdar att

lagläsaren endast var protokollförare och den icke läskunniga nämndens läs- och skrivkunniga biträde.⁶⁹⁾

Nämndens ökade inflytande hänförs till lagläsarens relativt låga sociala ställning, hans myndighet i andra hand samt hans brist på formell utbildning och lokal förankring. Nämnden förutsätts också under denna tid allt mer framstå som häradsmenighetens representanter i och med att förhandlingarna flyttades in ett tingshus, dit endast ett fåtal av tingsallmogen torde ha fått tillträde p g a platsbrist.⁷⁰⁾

Enighet tycks också – möjligen något inkonsekvent – råda om att lagläsarna representerade kontinuitet och rutinmässig erfarenhet i rättsskipningen⁷¹⁾ och att de i fråga om praktisk rättskunskap kom att inta en ställning som första klassens auktoriteter i kraft av sin stora erfarenhet; flera lagläsare medverkade t ex i arbetet på en lagrevision under Karl IX.⁷²⁾

S Petrén har påpekat svårigheten att med hjälp av domböcker bilda sig en uppfattning om förhållandet mellan lagläsare och nämnd; den stora mängden bevarade domböcker gör det svårt att få en överblick över hela materialet och domböckerna är ofta knapphändigt utformade och låter endast "en snål dager falla över förloppet vid domens tillkomst".⁷³⁾

Klagomål över rättegångsfel vid underrätterna behandlade av Svea Hovrätt ger däremot en klarare bild av förhållandena anser Petrén.⁷⁴⁾ "Icke få" sådana klagomål hävdade nämligen att domar tillkommit utan korrekt avvägning mellan nämndens och tingsförrättarens befogenheter. Petrén anser att de viktigaste av dessa klagomål rör det förhållandet att dombrev utfärdats endast försedda med lagläsarens sigill och inte häradets. För att dombreven skulle vara formellt giltiga har hovrätten krävt att också häradets sigill skulle finnas med. Detta visar, anser Petrén, att

nämnden verkligen fått ett ökat inflytande och dessutom framstår som häradsmenighetens representanter eftersom häradssigillet förvaltades av häradsdomaren, nämndens främste ledamot. Möjligen har, enligt Petrén, den nya hovrätten "uppställt strängare formkrav än vad som förut gällt" och på så sätt stärkt nämndens ställning.⁷⁵⁾

Vad beträffar sigilleringen tycks i varje fall fastebreven redan under senare delen av 1500-talet allmänt ha beseglats både med häradets och häradshövdingens eller hans ställföreträdarens sigill; tidigare fanns inte häradssigillet med.⁷⁶⁾ Det förefaller alltså som om den nya hovrätten åtminstone härvidlag endast permanentat en praxis.

I anslutning till Petréns framställning kan noteras att i Vedens härads dombok 3/5 1624 omtalas häradssigillet i ett fall använt som uttryck för tingsallmogens vilja: 'Frågades för den skull om de (allmogen) ville giva sin vittnesbörd med häradssigillet vilket de alla godvilligt bejakade' och i ett annat fall – som gäller klagomål över felaktigt uttagen smörränta – gavs 'honom för rätten vittnesbörd om samma förhållande med lagläsarens sigill och häradsnämnd.'

Det ligger nära till hands att spekulera över om det faktum att Västergötlands tingsplatser varit ambulering också kan ha påverkat nämndens sammansättning så att denna – till skillnad från i andra delar av landet vid denna tid – varit mer instabil, mer lokalt förankrad och förändrats med tingsplatserna och därigenom möjligen inte haft den auktoritet som en stabil nämnd kunde mobilisera.

En begränsad undersökning av nämnden i Vedens härad 1595–1601 – omfattande 14 ting – och 1624–1630 – omfattande 15 ting – (Fig 1 och 2) visar att under perioden 1595–1601 har en kärntrupp (7 av 34) nämndemän varit närvarande vid fler än 10 tingstillfällen medan det övervägande antalet (14 av 34) endast deltagit i ett ting.⁷⁷⁾ Av

dessa senare har endast fyra varit bosatta i relativ närhet av den ort där ting hölls. I den mån man alls vågar dra några slutsatser av en så begränsad undersökning tycks något samband mellan tingsplats och nämndemännens bosättning inte finnas ens vid slutet av 1500-talet. Under perioden 1624–1630 har lagläsaren Hans Persson haft att göra med en mycket stabil nämnd; av totalt 23 nämndemän som deltagit i de 15 ting, där nämnden kan identifieras, har 11 varit närvarande vid fler än 10 ting.

Som tidigare nämnts⁷⁸⁾ ger inte domböckerna något intryck av att tingsallmogens möjlighet att delta i tingsförhandlingarna påtagligt reducerats, varför man får räkna med att lagläsaren haft att samarbeta med en stabil och erfaren nämnd och dessutom en tingsallmoge med synpunkter både i sak- och rättsfrågor.

För att anknyta till Petréns uppfattning om svårigheten att utnyttja domboksmaterial vid en analys av förhållandet mellan lagläsare och nämnd kan tilläggas att domböckerna, som tidigare framhållits⁷⁹⁾, är berättande källor, som rimligen bär spår av den person – lagläsaren – som ansvarat för texten.

Problemet kan illustreras med följande citat från Marks härads dombok 2/11 1627 (lagläsare Hans Persson i Skövde): '... synes häradsnämnden likväl för ett kristeligt samvetes skull honom det icke kunna avdöma utan de samtliga med härads hela tingsallmogen uti all ödmjuk underdånighet för honom bönfälla sitt liv njuta och för saken ett möjligt nådastraff...'. Ärendet hänskjuts till hovrätten med denna vädjan.

Innebär ovanstående ett korrekt referat av händelseförloppet, varvid nämnden stödd av tingsallmogen har avgjort rättsfrågan och vädjar om straffnedsättning under det att lagläsaren endast fungerat som protokollförare eller röstats ner, eller har lagläsaren deltagit i/förordat beslutet men skjutit näm-

den och tingsallmogen framför sig inför hovrättens granskning.⁸⁰⁾ Vilken tolkning man än väljer framstår inte lagläsaren som någon stark man. Att samme lagläsare (Hans Persson i Skövde) verkligen varit angelägen om att göra ett gott intryck på hovrätten framgår av en av de ytterst få gånger han omnämner sig själv. Vid ting i Vedens härad 25/6 1627 kom en man för rätten beväpnad med en långbössa 'drucken och mycket oregerlig' och uppträdde så hotande och störande att 'jag nästan några gånger måste avbryta tinget vilket nämnden också begärde'. Här har lagläsaren varit ytterst angelägen om att framhålla för hovrätten att han klarat upp en besvärlig situation, trots att t o m nämnden ville avbryta förhandlingarna.

Det är vanligt att framför allt arrendatorerna men också länsmännen och häradskskrivarna får 'frisedel' på tinget för sin verksamhet. Ofta är det ståthållaren som ställer frågan som vid ting i Veden 14/2 1626 där allmogen tillfrågas 'var vid sitt stånd om någon haver klagomål på krigsfolket eller arrendatorn och hans underhavande tjänare...'. Men det händer också att vederbörande själv begär besked som i Ale härad 1/2 1626, där arrendatorn Hans Scrifuer tillfrågade 'alle man som bor i Ale härad, var vid sitt namn och stånd om det är någon som har något att anklaga honom för att han i sitt ämbete och umgänge annorlunda gjort och förhållit sig än som försvarligt och rätt är...'

Arrendator, häradskskrivare och länsmän hade utan tvekan en maktställning som kunde missbrukas och där det fanns anledning att på ort och ställe undersöka om så skett.

Motsvarande förfrågan och svar från allmogen beträffande lagläsarens verksamhet har inte påträffats. Hade en sådan rutin funnits borde den ha kommit fram i protokollen eftersom lagläsaren med säkerhet var angelägen om att meddela hovrätten ett positivt svar – det hör till saken att svaren i det un-

dersökta materialet undantagslöst är stereotyp positiv: '... då svarades av alla både krigsfolket såväl som allmogen att de hava honom intet att beskylla än det som ärligt och gott är ...' ⁸¹⁾

Avsaknaden av sådana förfrågningar rörande lagläsarens verksamhet kan självfallet inte tas till intäkt för någon slutsats men förstärker möjligen intrycket av att denne knappast hade någon maktposition att missbruka.

Lagläsare, ståthållare och arrendator

I instruktionen för ståthållaren Peder Göransson Ulfsparré ⁸²⁾ finns upptaget att han skall 'hålla undersåtarna vid Sveriges lag' och förmana både lagman, häradshövdingar samt borgmästare och råd att de 'i rätt tid hålla ting och rådstuga'. Han skall dessutom svara för att utdömda straff verkställs. Ståthållaren Peder Göransson Ulfsparré har haft ett inflytande på tingens förläggning åtminstone i tid ⁸³⁾; han har alltså inte nöjt sig med att i enlighet med sin instruktion 'förmana' lagman och häradshövdingar utan påtagit sig rollen som administratör.

I domböckerna för Älvsborgs län 1626–1627 uppges ståthållaren vara närvarande vid tio häradstings 1626 och sex 1627. Med undantag för tre ting ⁸⁴⁾ ingriper ståthållaren dock inte i tingsförhandlingarna. Enligt protokollen har ståthållaren enbart agerat i förvaltnings- och utskrivningsärenden och som kontrollant av arrendatorerna. I vad mån han utanför protokollet påverkat rättegången är inte möjligt att avgöra; ståthållaren är tex närvarande den enda gång det talas om att en dom avkunnats 'med de gode män i rätten sutto'. ⁸⁵⁾

Inte heller arrendatorerna av kronouppbörden förefaller ha tagit någon aktiv del i rättsskipningen; som fogdens efterträdare framträder de dock som åklagare i ärenden rörande skjutning, gästning m.m. ⁸⁶⁾

Lagläsare – sammanfattning

Under 1620-talet förordnades lagläsarna i Västergötlands lagsaga vid lagmanstingen och det kan finnas anledning anta någon form av regional administration vid placeringen av lagläsare snarare än en direkt kontakt mellan lagläsarna och lagsagans häradshövdingar.

Lagläsarna har inte haft helt fria händer att på egen hand – eller i samråd med häradsnämnderna – planera sina tingsresor; det har funnits en regional planering/samordning av tingens förläggning i varje fall till tid. Beträffande lagläsarnas förhållande till häradsnämnderna torde en utökad genomgång av domboksmaterial knappast förändra bilden av en lagläsare utan större makt; möjligen skulle en mer omfattande excerpering kunna ge en bild av de individuella skillnader i auktoriet, som mänskligt sett bör finnas. Något belägg för att lagläsaren förhandlat enbart med nämnden som häradsmenighetens representant är det dock svårt att finna i ett material, som påfallande ofta framhåller tingsallmogens medverkan.

Trots att ståthållaren varit närvarande vid inte så få häradsting är det inte möjligt att ur domboksmaterialet läsa ut att han personligen skulle ha ingripit i rättsfrågorna; hans uppgift då det gäller rättsskipningen förefaller ha varit att se till att ting hölls och att tingsförrättare fanns på plats samt att senare se till att utdömda straff gick i verkställighet.

Inte heller arrendatorn tycks aktivt ha försökt påverka rättsfrågorna. Däremot framträder han som åklagare i kronans ärenden.

Arrendatorer

Arrendator – allmänt

Trots att penninghjälp blivit vanligare fr o m Johan III:s tid rådde fortfarande naturahus-

hållning i början av 1600-talet och allmogen erlade skatterna i bestämda persedlar.⁸⁷⁾ Kronan eftersträvade dock penninginkomster i stället för naturainkomster bl a därför att krigföringen på utländs mark krävde kontanta medel. Som ett led i denna strävan genomfördes skattearrendesystemet, som huvudsakligen fungerade under 1620-talet.

Enligt de kontrakt som upprättades med arrendatorerna skulle dessa erlägga en viss summa pengar till kronan och själva driva in skatten från allmogen.⁸⁸⁾ Skatten upptogs – om inte annat överenskommits – in natura. Arrendatorernas förtjänst var mellanskillnaden mellan kronas värdering av persedlarna och det pris de kunde få ut vid försäljningen av dessa. I och med det starka inslaget av handel i arrendatorernas verksamhet, sattes från början som villkor att arrendatorn skulle inneha eller förvärva burskap i stad – ett krav som dock snart övergavs.

Vinsten för kronan var att man sparade in avlöningarna för fogdarna och deras biträden och dessutom arbetet med och kostnaderna för att samla in och lagerhålla persedlarna och omsätta dem i pengar. Ståthållarna ansvarade för uppbörderna från sina län och skulle dessutom pröva de borgensmän blivande arrendatorer måste förete.

De första skattearrendena tillkom 1618 och ökade snabbt i antal så att flertalet fogderier var förpaktade mot slutet av 1620-talet. Arrendena var eftersökta vid denna tid eftersom den pågående inflationen gav extra vinster.

Oppositionen mot skattearrendena blev dock snart så utbredd att kronan redan under 1620-talet sista år började avveckla systemet. Fortfarande 1632 var samtliga häradar i Älvsborgs län utarrenderade men 1635 återgick man definitivt till den gamla kronofogdeinstitutionen.

E Brännman anser att det största problemet med arrendesystemet låg på det förval-

ningstekniska området genom att offentlig myndighet förenades med privatekonomiskt intresse. De missförhållanden man skulle kunna vänta då skatteuppbörderna utlämnades på entreprenad till privatpersoner har tydligen också uppträtt.⁸⁹⁾ Arrendatorn var som fogdens efterträdare försedd med omfattande befogenheter då det gällde indrivningsärenden och det måste, för att citera J A Almquist, "antagas att hänsynen till egna fördelar hindrade honom – arrendatorn – att även i ömmande fall visa någon mildhet vid skatternas indrivande..."⁹⁰⁾

Arrendator och ståthållare

Det framgår tydligt av domböckerna att kronan, representerad av ståthållare⁹¹⁾ hållit sig underrättad om arrendatorns verksamhet och gjort stort nummer av att på tingen förhöra sig om denna. Så uppmanar t ex ståthållaren allmogen i Gäsene härad 10/2 1626 att 'ingiva klagomål om någon är orätt vederfaren av vem det vara måtte och i synnerhet av arrendatorn och krigsfolket så skall dem rätt vederfaras'.

I Vedens och Ås häradar tillträdde Nils Börjesson (Drakenberg) som arrendator av kronouppbörderna 1623 (Bil 2). Vid tinget i Vedens härad 3/5 1624 har han varit angelägen om att förhöra sig hos allmogen om denna ville ge 'sin vittnesbörd med häradssigillet' att ingen har blivit illa behandlad av hans tjänare. Han erbjöd sig dessutom att betala dem som givit hans hästar hö m m, om de tvingats till det. Uppenbarligen har allmogens välvilliga inställning varit av stor vikt för Nils Börjesson inför den förlängning av arrendekontraktet, som förestod vid årsskiftet 1624–1625. Nils Börjesson återkommer inte själv till denna fråga – efter vad domböckerna anför – under resten av den undersökta perioden men ståthållaren ställer vid sitt besök på häradstinget i Borås 14/2 1626 den obligatoriska frågan om 'någon haver klagomål'.

mål på krigsfolket eller arrendatorn och hans underlydande tjänare' och får det likaså obligatoriska svaret att de 'hava arrendatorn eller hans tjänare uti ingen måtto annat beskylla än det som ärligt och gott är'.

Allmogen har beretts tillfälle att på tinget inför ståthållaren klaga över övergrepp från arrendatorernas sida men har – åtminstone enligt domböckerna – inte valt att utnyttja denna möjlighet. Har ståthållaren ansetts vara för nära lierad med arrendatorn eller är denna kanal för kommunikation med kronan ännu för oprövad? De klagomål som funnits har framförts på annat sätt.⁹²⁾

I det undersökta domboksmaterialet har endast en gång påträffats något som kan tolkas som en antydning till missnöje med överheten och då handlar det inte om arrendatorernas framfart utan om dagsverksskyldighet. Ståthållaren tillhåller 9/5 1627 allmogen i Askims härad att göra sina dagsverken och fått till svar 'att vad möjligt och vanligt är ville de gärna efterkomma'.

Arrendator och rättskipning

Domböckerna visar att det alldeles uppenbart inte varit någon sinekur att arrendera kronouppbörderna. Till skillnad från häradshövdingarna har arrendatorerna ofta personligen varit närvarande vid tingen. Av 39 bevarade häradstingsprotokoll för Älvsborgs län 1626 upptar 32 arrendatorn bland de närvarande och arrendatorn – och häradshövdingen – i Veden, Nils Börjesson (Drakenberg), är antecknad som närvarande vid omkring hälften av de ting, som hölls i häradet 1624–1630.

Domböckerna är stereotypt formulerade och det är svårt att få någon klar bild av de agerande vid tingen. Det framgår dock inte någonstans i det genomgångna källmaterialet att arrendatorerna skulle påverkat rättsfrågorna – inte ens i Vedens härad där ju Nils Börjesson samtidigt var både häradshövding

och arrendator.

Däremot framträder arrendatorerna emellanåt som åklagare, oftast i kronans sak: obehörigt utfärdat pass för en knekt,⁹³⁾ motvillighet till skjutsning då krigsfolket reste genom häradet,⁹⁴⁾ tagande av muta för skjutsning,⁹⁵⁾ försäljning av kronans hemman⁹⁶⁾ m m.

Någon enstaka gång har arrendatorn också uppträtt som allmän åklagare t ex i Gäsene härad,⁹⁷⁾ där arrendatorn 'tilltalade en dräng Anders Olsson Ljur om han känner sig lägerskap haft med ett ogift kvinnfolk. . . '.

Att arrendatorn har rört sig i fögderiet även utanför tingstillfällena framgår bl a av en notis i domboken för Vedens härad 1630, där Nils Börjesson (Drakenberg) påminner nämnd och tingsallmoge om en 'stämma' – rörande skatteuppbörden – han hållit med dem i Längjum. I ett fall av dubbelt hor sägs också den anklagade kvinnan har bekänt 'både för sin man och för arrendatorn Nils Börjesson'.⁹⁸⁾

Det tycks alltså klart att arrendatorn själv som fogdens efterträdare verkligen kommit i kontakt med allmogen i fögderiet.

I vilken utsträckning även lagläsaren röjt sig i domsagan går inte att fastställa. I Nils Börjesson arrendekontrakt 18/1 1625 sägs dock att han 'skall *med lagläsare* och häradsnämnd hålla årliga husesyner' med skatte- och kronobönder att tillse att de håller sina gårdar vid makt.⁹⁹⁾ Har husesynerna genomförts efter bestämmelsen tycks även lagläsaren ha kommit i närmre kontakt med allmogen i domsagan.

Arrendator och skatteuppbörd

Om inte annat överenskommit upptogs *sjb ben in natura*.¹⁰⁰⁾ Allmogen i Västergötland och Småland fick genom Kungl. brev 1/4 1625 rätt att erlægga en bestämd summa pengar i stället för persedlar men verkställigheten uppsköts till dess de uppgjorda arren-

dekontrakten hunnit utlöpa och då var, säger J A Almquist, "ej längre tal om saken".¹⁰¹⁾

B Odén framhåller att det var böndernas önskemål att få avlösa naturapersedlarna med pengar medan arrendatorerna ville få varor av bönderna och inte pengar eftersom deras arbete gav vinst endast om skatterna uttogs in natura.¹⁰²⁾

Att detta inte genomgående varit fallet framgår bla av ett mandat från 1622 om 'Huruledes det skall hållas mellan arrendatorerna och allmogen'.¹⁰³⁾ Allmogen har klagat över att arrendatorerna har fordrat pengar av dem och dessutom räknat persedlarna mycket dyrare än de är upptagna i arrendekontrakten. Mandatet meddelar att arrendatorn inte har rätt att tvinga bonden att lämna pengar om arrendatorn varskott om utlämnande av persedlar i rätt tid och bonden levererat dem i rätt tid. Har bonden däremot försummat leveransen skall han erlægga pengar 'så mycket de kan förenas om'.

I domböckerna för Vedens härad 1624–1630 kan man se att naturapersedlarna i vissa fall avlösts i pengar. Detta bör då rimligen ha inneburit att allmogen fått betala ett högre belopp än det värde kronan åsatt persedlarna i samband med att arrendesystemet infördes¹⁰⁴⁾ eller i respektive arrendekontrakt eftersom arrendatorn i annat fall skulle förlorat på förfarandet.

3/5 1624 tillhöll Nils Börjesson allmogen i Veden att genast lämna boskapshjälp, fodrings- och konungssäd samt smörlandgille. Han lovar härvid att ta emot persedlarna och 'därför inga penningar begära'.

5/7 1624 kräver Nils Börjesson att konungs- och fodringsoxar skall levereras till Härna 7/7. Den som inte kan uppfylla kravet erbjuds att i stället lämna pengar som 'arrendeordningen säger'.¹⁰⁵⁾

Det framgår av domboken för Ale härad 1626 att kronan varit uppmärksam på arrendatorernas möjlighet att göra sig förtjänst på

penningavslösningen; ståthållaren frågar allmogen 'om de hava mer givit i penningar för persedlar än föreläste ordning är. Svarade allmogen nej att arrendatorn ej haver tagit mer än ordningen är'.

Samtidigt som Nils Börjesson kräver konungs- och fodringsoxar¹⁰⁶⁾ har han också erbjudit sig att ta oxar för andra utlagor. I detta sammanhang har man tillsatt en värderingsnämnd – på vems initiativ framgår inte – bestående av två män av häradsnämnderna från Vedens respektive Ås härader 'så att bonden inte skedde förnär'.

20/3 1630 har Nils Börjesson påmint häradsnämnd och tingsallmoge i Veden 'hur ofta och vid vad ting och stämma' han har fordrat av dem att de skulle leverera viktualiepersedlar i rätt tid efter riksdagsbeslut *eller* komma ihåg den stämma han höll med dem i Längjum, där han tillkännagav hur hans arrande var höjt och 'pålagt eter riksdaler': emot 6 1/2 marker leverera 10 marker för år 1628. Antingen skulle de hålla honom skadslös eller lämna persedlarna. De sade sig då samtliga vilja stå fast vid beslutet i Längjum att ge förhöjningen och inte persedlarna.

Hur och inför vilket forum har allmogen reagerat om arrendatorns skatteindrivning betraktats som obillig? E Österberg framhåller att det inte finns någon anledning att fränkänna människor i lokalsamhällena vid denna tid möjligheter till initiativ visavi överheten¹⁰⁷⁾ och att den "fredliga artikuleringen av missnöje genom anvisade kanaler till centralmakten" varit en möjlighet att försöka komma tillrätta med missförhållanden.

Några klagomål som rör arrendatorernas verksamhet har som nämnts¹⁰⁸⁾ inte påträffats i det genomgånga domboksmaterialet. Man har valt andra kanaler för att ge uttryck åt sitt missnöje.

I Allmogens besvär¹⁰⁹⁾ klagar allmogen i Veden och Ås 1629 att de i vissa persedlar ger arrendatorn i pengar för ett pund smör

10 marker små mynt eller 14 marker kopparmynt, för en konungsoxe 18 daler, för en fodringsoxe 15 daler osv.¹¹⁰⁾ Allmogen bönfäller H K Maj:t att 'för Guds och vår stora nåd och fattigdoms skull' ge förslag på hur mycket som skall erläggas i pengar för varje persedel.

Allmogen i Redväg har inför samma forum klagat över att de 'sedan det blev arrenderat icke njutit H K Maj:ts ordning till godo' utan givit 15 daler för tunnan och 2 daler för ett pund smör, där kringliggande härader givit mindre, och 'där vi fattige män skola i år giva spannmål förmå vi inte så våra gårdar utan nödgas avstå från dem till våren'.¹¹¹⁾ Det är uppenbart att allmogen inte klagat över det faktum att naturskatterna avlöses i pengar, vad man vill ha är ett fastställt belopp att avlösa varje persedel med, ett belopp, som skall fastställas av Kungl. Maj:t och inte av den enskilde arrendatorn.

I besvärerna till 1633 års riksdag¹¹²⁾ begär allmogen att 'arrendatorerna måtte avskaffas att icke både kronan och vi fattige undersåtar bliva öde och de allenast behållne'.

Allmogen framställer sig här solidarisk med kronan. Det är inte skatterna som sådana som ifrågasätts utan det högre uttaget och de orättvisa skillnaderna mellan olika fögderier, som har blivit resultatet då arrendatorer med privatekonomiska intressen övertog skatteuppbörden.

Det är också tydligt att allmogens klagomål tagits på allvar och att det var besvärerna vid 1633 års riksdag som fick regeringen att besluta avskaffa arrendesystemet och återgå till tidigare förvaltningsformer.¹¹³⁾

Det är inte möjligt att avgöra om resultatet hade blivit detsamma om allmogen klagat för den regionala ledningen, ståthållaren, vid tingen. Det intressanta är att man – enligt domböckerna – inte alls utnyttjat denna möjlighet.

Arrendator – sammanfattning

Uppgifter om arrendatorns agerande vid tingen förekommer relativt ofta i domböckerna. Det är inte omöjligt att hänföra detta till arrendatorns egen önskan att få sin verksamhet protokollförd inför kontroll från kronans och klagomål från allmogens sida.

Alldeles tydligt har kronan haft ambitionen att kontrollera arrendatorns verksamhet – om för egen del eller p g a omsorg om allmogen må vara osagt; kontrollfunktionen förefaller vara den primära orsaken till ståthållarens närvaro vid häradstingen.

Arrendatorn har i stor utsträckning själv utövat sitt "ämbete" som fogdens efterträdare. Att han härvid rört sig i bygden och kommit i kontakt med allmogen är klart, men om bestämmelsen i arrendekontraktet, att lagläsaren skulle närvara då arrendatorn höll årliga husesyner hos allmogen, har följts tycks också lagläsaren kommit i kontakt med allmogen vid andra tillfällen även vid tingen.

Trots att arrendatorn ofta varit närvarande vid häradstingen ger domböckerna inte någon anledning att anta att han skulle påverkat rättsfrågorna. Däremot framträder han – som tidigare fogden – som åklagare i vissa ärenden.

Domböckerna ger vissa upplysningar om hur skatteuppbörden sköttes. En mer omfattande excipering skulle med säkerhet ge ytterligare information – i och för sig viktig – men knappast en klar bild av verksamheten. Däremot tycks detta källmaterial inte direkt ge några upplysningar om allmogens reaktioner på det nya förvaltningsystemet.

Sammanfattning

På 1620-talet i Älvsborgs län tjänstgjorde genomgående lagläsare som tingsförrättare vid häradstingen. Lagläsarna förordnades vid lag-

manstingen, vilket rimligen borde ha givit dem större auktoritet än enbart personliga kontrakt med okända och frånvarande häradshövdingar.

Då i varje fall lagläsaren i Vedens härad trots detta inte tycks ha agerat särskilt kraftfullt vid tingen stämmer det väl överens med forskningens uppfattning om att häradsnämnden i början av 1600-talet fått en starkare ställning.

Åsikten grundas bl a på att nämnden vid denna tid förutsätts representera en tingsmenighet, som p g a platsbrist i tingsalen hölls utanför förhandlingarna samt att lagläsaren saknade auktoritet genom att han hade sin myndighet i andra hand, inte hade någon formell utbildning och inte heller lokal förankring.

Undersökningen visar att det fanns faktorer utanför konstellationen lagläsare – häradsnämnd, som påverkade tingsituationen och båda dessa parter rörelsefrihet:

- tingsadministrationen, som delvis förefaller ha lyfts över på ett regionalt plan; i varje fall tingsens förläggning till tid tycks vara knuten till en regional planering/samordning
- hovrättens tillkomst och med den kravet på kontroll av underrätternas domböcker som ett led i strävan mot likformighet i straffutmätningen
- Västergötlands speciella tingsituation – utan fasta tingsplatser och tingshus – som möjligen har bromsat utvecklingen så att tingsallmogen här längre än i andra landsdelar aktivt deltagit i förhandlingarna. Även om man här rör sig på osäker mark ger domböckerna ett visst stöd åt antagandet.

Arrendatorn har fungerat som fogdens efterträdare och har själv framträtt på tingen som åklagare i kronans ärenden men också utnyttjat tingen som forum för tillkännagivanden m m. I dessa avseenden föreligger in-

te något brott med den tidigare förvaltningsformen.

Vad gäller skatteuppbörden visar källmaterialet att arrendatorn genom förhandlingar med allmogen – på tingen och vid extra 'stämmor' – delvis avlöst naturskatterna med pengar. Möjligen har detta skett på allmogens eget initiativ men har efter en tid betraktas som oförmånligt.

Den viktigaste orsaken till ståthållarens närvaro vid häradstingen förefaller vara kontroll av arrendatorns verksamhet. Trots att ståthållaren vid upprepade tillfällen uppmanat tingsmenigheten att uttrycka sitt eventuella missnöje med arrendatorn har allmogen då det gällde beskattningsfrågor valt att – som tidigare – klaga direkt inför konungen.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Otryckta källor

Göta Hovrätts arkiv

Renoverade häradsdomböcker för Vedens härad 1604–1622. Advokatfiskalens arkiv E VII AAAB:3.

Renoverade häradsdomböcker för Älvsborgs län 1625–1627. Advokatfiskalens arkiv E VII AAAB:8.

Västgöta och Dals renoverade lagmansdomböcker 1621–1630. Advokatfiskalens arkiv E IVV CA:1.

Landsarkivet i Göteborg

Vedens härads dombok 1595–1630.

Vedens häradsrätt A I a:1

Riksarkivet

Allmogens besvär 1612–1633. R 5437, R 5439, R 5440.

Kammarkollegiet, kansliet. Kontraktsböcker – huvudserie B IIIa 1):2 och 5.

Västergötlands handlingar 1624:8, 1629:9.

Tryckta källor

Konung Christoffers Landslag, utg av D C J Sclyster. Lund 1869.

Konung Magnus Erikssons Landslag, utg av D C J Sclyster. Lund 1862.

Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner I från Åhl 1528 in till 1701 Angående Justitiae och ExecutionsÅhrender, utg av Joh Schmedeman. Stockholm 1706.

Samling av instruktioner för högre och lägre tjänstemän vid landtregeringen i Sverige och Finland, utg av C G Styffe. Stockholm 1852.

Årstrycket. Samling av Kongl. Förordningar bd I, 1282–1620.

Litteratur

Almquist, J A, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630. Stockholm 1917–1923.

Almquist, J E, Den svenska processrättens historia. Stockholm 1950.

Almquist, J E, Häradstingsprotokollen före 1614. Stockholm 1945.

Almquist, J E, Lagsagor och domsagor i Sverige. Stockholm 1954.

Broomé, B, Nils Stiernsköld. Stockholm 1950.

Brännman, E, Frälseköpen under Gustav II Adolfs regering. Lund 1950.

Claëson, S, Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige. Arbetsrapport nr 3. 1981.

Elgenstierna, G, Svenska adelns ättartavlor. Stockholm 1925 f.

Forsell, N, Borås stads historia I, Borås 1952.

GLA, Inledning till förteckning över Vedens häradsrätts arkiv.

Herlitz, N, Ur den svenska självstyrelsens historia. Uppsala 1933.

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. Malmö 1956 f.

Larsson, L O, Gästgiveriväsendets uppkomst, blomstring och avveckling. Småländska gästgivaregårdar och skjutsstationer. Växjö 1983.

Ljunggren, I, Vedens härads dombok 1624. Uppsats för seminariet i nordiska språk.

Norborg, L A, Källor till Sveriges historia. Lund 1968.

Odén, B, Naturaskatter och finanspolitik – ett finansiellt dilemma. Scandia 1967.

Petrén, S, Häradsnämnden vid storhetstidens början. Sv Juristtidning 1945.

Petrén, S, Lagläsarna. Ett bidrag till det svenska domstolsväsendets historia. Rätthistoriska studier I. 1951.

Richardson, G och *Wengström, K A*, Riksdagsprotokollen som historiskt källmaterial. HT 1975.

Westman, K G, Häradsnämnd och häradsrätt under 1600-talet och början av 1700-talet. Uppsala 1927.

Wildte, F, Västergötlands tingsställen. VFT V:6 Skara 1951. VFT VI:2. Lidköping 1960.

Österberg, E, Alternativa protester i det gamla bondesamhället. Tvärsnitt nr 3 1984.

Förkortningar

GLA Landsarkivet i Göteborg

HT Historisk Tidskrift

KL Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid

KrL Kristoffers Landslag

MEL Magnus Erikssons Landslag
Tb Tingmålsbalken (rättegångsbalken)
VFT Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift

Bil 1.

Charta öfwer Elfsborgs eller Wendresborgs Höfdingedöme

Utgifwen år 1781 af Kongl. Landtmäteri Contoriet

Kartan medföljer ej denna bok.

Bil 2.

NILS BÖRJESSON (DRAKENBERG)

F 1580 4/6 i Nya Lödöse. D 1655 16/3 i Göteborg.

G 1:o 1599 m Sara Jönsdotter d 1602, dotter av kyrkoherden i Vings pastorat Jöns Ulphoris

G 2:o 1603 m Brita Thoresdotter d 1645, dotter av prosten och kyrkoherden i Rångedala pastorat Thorerus Laurentii.

Skolgång i Lübeck, skrivare hos en häradsfogde 1595, proviantmästare för hela svenska armén mot Danmark 1611, ett år tullnär i Brätte (Vänersborg).

1613–18 Fogde i Kullings m fl härader

1619–23 Fogde (redogörare, befallningsman) på Älvsborgs slott. Stämnd 1622 för påstådda övergrepp.

1623–28 Häradshövding i Vedens härad 1631–1632

1623–35 Arrendator av kronouppbörderna i Veden och Ås (med något avbrott). Dessa härader förpaktades till Nils Börjesson 9/4 1623. Förlängning gavs 18/1 1625 på tre år

och 10/4 1629 på lika lång tid. Fr o m 1625 ingick Torpa socken (Borås stad) i detta förvaltningsområde.

1624–34 Häradshövding i Sävedals härad. Detta härad hade 1621 lagts under Göteborgs stad varvid staden skulle svara för jurisdiktionen inom området. 1634 indrogs häradshövdingentill till stadskassan och häradshövdingetiteln upphörde att begagnas.

1624–26 President i stadsstyrelsen i Göteborg – efter upprepade konflikter med ämbetsbröder och borgare skild från befattningen 1636.

1627 Enl J A Almquist har Nils Börjesson detta år redovisat uppbörden även för Redväg. I renoverade domboken för Redvägs härad står Arvid Pedersson som arrendator vid ting 28/7 1627 (J A Almquist dock 1625–1626) och samme man är också närvarande vid ting 10/10 1627 tillsammans med Jöen Larsson, lagläsare i grevskapet (Visingsborg) hos Magnus Brahe 'som nu Redväg i värje haver'.

1628–? Arrendator av kronouppbörderna i Vättle härad.

Litteratur:

J A Almquist. Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630.

J E Almquist. Lagsagor och domsagor i Sverige I.

G Elgenstierna. Svenska adelns ättartavlor II.

N Forsell. Borås stads historia I.

Bilaga 3

Härads- och lagmansting hösten 1626

- 8/10 Gäsene härad – häradsting
Lagl Hans Persson i Skövde
Arr Bengt Haraldsson
- 9/10 Kullings härad – lagmansting
Ulm Åke Hansson Soop
Ståth Peder Göransson Ulfsparre
Hans Joensson till Högatorp
Hans Pedersson i Bogesund
Lagl Joen Larsson i Herrtorp
" Anders Pedersson i Svarttorp
" Hans Persson i Skövde
" Olof Andersson i Björntorp
" Lars Andersson i Bolum¹⁾
Arr Bengt Haraldsson (Gäsene härad)
" Jakob Nilsson (Kullings härad) med borgmästare och råd i staden.
- 11/10 Gäsene härad – häradsting
Lagl Hans Persson i Skövde
Arr Bengt Haraldsson
- 11/10 Kullings härad – häradsting
Arr Hans Schrifuer
Häradsskrivare Börje Andersson
- 13/10 Gäsene härad – lagmansting
Ulm Åke Hansson Soop (hans sigill)
Hh Hans Pedersson i Bogesund
Lagl Joen Larsson i Herrtorp
" Anders Pedersson i Svarttorp
" Hans Persson i Skövde
" Olof Andersson i Björnstorp
Arr Bengt Haraldsson
" Joen Bengtsson (Bollebygds härad)
" Sven Mårtensson
Nämnd: 6 män av Vedens häradsnämnd
6 män av Bollebygds häradsnämnd
- 16/10 Vedens härad – häradsting
Lagl Hans Persson i Skövde
Arr Nils Börjesson

- 18/10 Borås – lagmansting
Ulm Åke Hansson Soop ? (ej namngiven)
Lagl Joen Larsson i Herrtorp
" Hans Persson i Skövde
" Olof Andersson i Björnstorp
" Lars Andersson i Bolum
Arr Nils Börjesson
" Joen Bengtsson med borgmästare och råd samt Vedens häradsnämnd
- 10/10 Ås härad – häradsting
Lagl Hans Persson i Skövde
Arr Nils Börjesson
- 25/10 Bjärke härad – häradsting
Arr Jakob Nilsson
- 27/10 Marks härad – häradsting
Lagl Hans Persson i Skövde
Arr Erik Gustafsson
- 30– Marks härad – häradsting
- 31/10 Lagl Hans Persson i Skövde
Arr Erik Gustafsson
Ståth Peder Göransson Ulfsparre
- 6/11 Kinds härad – häradsting
Lagl Hans Persson i Skövde
Arr Lars Andersson i Bogesund
Ståth Peder Göransson Ulfsparre

Bilaga 4

Not

¹⁾ Lars Andersson i Bolum (Kinne härad, Skaraborgs län). Okänd för J E Almquist i Lagsagor och domsagor i Sverige. Förordnad till lagläsare vid lagmansting i Kullings härad 9/10 1626. Möjligen kan L A vid något eller några tillfällen under hösten 1626 ha vikarierat för lagläsaren Anders Torkelsson. Denne höll detta år en mycket tidig serie hösteting, 13/9–25/9, men saknas sedan på de tre lagmanstingen, i Lagmansdomboken 13/10 omtalas att Anders Torkelsson pga 'sin svaghets skull' inte kunnat genomföra ett uppdrag. L A är närvarande vid lagmanstingen 9/10 och 18/10 men saknas 13/10. Denna dag hålls häradsting i Ale härad – enligt domboken i närvaro endast av arr Hans Schrifuer och häradsskrivaren Börje Andersson – och domboken saknar Anders Torkels-

sons vanliga ingress 'höll jag A T ting... ' Om L A varit Anders Torkelssons vikarie vid detta och eventuellt flera ting saknas undertecknade domböcker för hans verksamhet och troligen också dombrev eftersom han inte är känd av J E Almquist.

1626	16/10	Borås	
1627	19/2	Vänga	Vänga sn
1627	25/6	Segerstorp?	Bredareds sn
1627	19/10	Tämta	Tämta sn
1628	9/7	Hedared	Sandhults sn
1628	20/10	Längjum	Fristads sn
1629	26/2	Vängtorp	Vänga sn
1629	18/6	Borgstena	Borgstena sn
1629	10/10	Sköttning	Bredareds sn

Bilaga 5.

Tingsplatser i Vedens härad 1595–1601, 1624–1630

1595	9/5	Lindsås	Borgstena sn
1596	5/10	Tämta	Tämta sn
1596	6/10	Vänga	Vänga sn
1597	30/6	Sävared	Vänga sn
1597	13/9	Trandared	Torpa sn
1598	17/2	Vemmenhult	Bredareds sn
1598	23/5	Lindsås	Borgstena sn
1598	2/11	Vänga	Vänga sn
1599	4/5	Osdal	Torpa sn
1599	31/5	Hedared	Sandhults sn
1599	2/11	Lindsås	Borgstena sn
1600	22/5	Vänga	Vänga sn
1600	5/10	Åslätt	Fristads sn
1601	24/6	Gässlösa	Torpa sn
1624	3/5	Råstorp	Fristads sn
1624	5/7	Lindsås	Borgstena sn
1624	26/11	Tämta	Tämta sn
1625	5/3	Borås	
1625	1/7	Borgstena	Borgstena sn
1625	5/10	—	Torpa sn
1626	14/2	Borås	
1626	4/8	Vemmenhult	Bredareds sn

1630	20/3	—	Torpa sn
1630	1/6	Borås	
1630	18/10	Hulta	Torpa sn

Fig 1. 1595–1601.

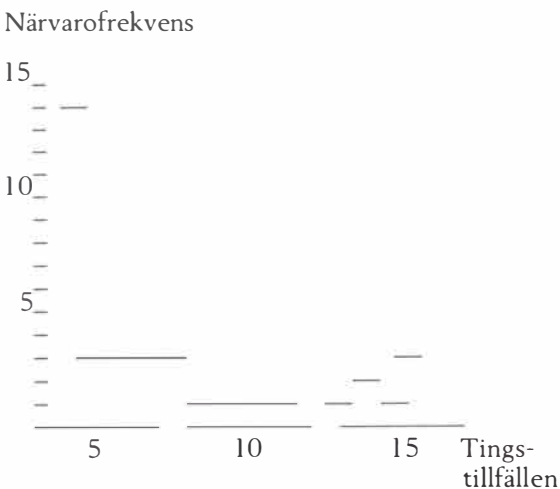
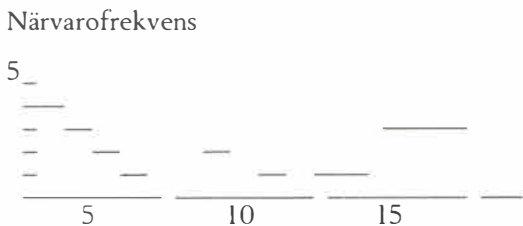

Fig 2. 1624–1630

Bilaga 6.

Lagläsare i Älvsborgs län 1620–1630

År	1620	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
Kulling	●	○	○	○	○	○	○	★	★	★	★
Ås	●	●	●	○	★	★	★	★	★	★	★
Bjärke	●	●	●	●	□	□	□	□	★	★	★
Redväg	●	●	●	●	●	★	★	●	○	○	○
Mark	●	●	●	●	■	●	●	★	★	★	★
Veden	●	●	●	■	★	★	★	★	★	★	★
Kind	●	●	●	●	■	■	★	★	★	★	★
Gäsene	●	●	●	■	■	■	■	★	★	■	■
Bollebygd	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Väne	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Flundre	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Ale	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Hisingen	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Askim	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Vättle	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
År	1620	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30

● Lars Michelsson Hälsing i Finnekumla

■ Anders Torkelsson i Pixbo

★ Hans Persson i Björnstorp

□ Olof Andersson i Björnstorp

○ Anders Pedersson i Svarttorp

Noter

- 1 J E Almquist, Den svenska processrättens historia, s 8.
- 2 Häradshövdingen i Vedens härad, Nils Börjesson (Drakenberg) är ett undantag men hans närvaro vid tingen förklaras av att han samtidigt var arrendator av kronouppbörden. Häradshövdingarna i Sävedals härad med Ö Hisingen skall under åren 1624–1642 (häradet lades 1621 under Göteborgs stad) själva ha skött tjänsten med hjälp av lagläsaren Anders Torkelsson. I domböckerna 1625–1627 figurerar dock endast Anders Torkelsson. J E Almquist, Lagsagor och domsagor i Sverige I, s 227 f.
- 3 Jfr J E Almquist, Lagsagor och domsagor i Sverige I, s 6.
Hela Uppland fördelades 1621 mellan tre lagläsare, utsedda och förordnade av hovrätten.
- 4 T ex S Petrén, Häradsnämnden vid storhetstidens början och K G Westman, Häradsnämnd och häradsrätt under 1600-talet och början av 1700-talet.
- 5 MEL, Tb XII
- 6 J E Almquist, Lagsagor och domsagor i Sverige I, s 209.
- 7 Skövde 10/2 1621, Vilske härad 15/2 1621, Redvägs härad 22/2 1621, Marks härad 3/3 1621 och Lidköping 6/4 1621.
- 8 J E Almquist, Lagsagor och domsagor i Sverige I, s 211 f.
- 9 N Forsell, Borås stads historia I, s 276 f.
- 10 Bjärke och Flundre dock vakanta. J E Almquist, Lagsagor och domsagor i Sverige I, s 211 f.
- 11 J A Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630, II:1, s 95 f.
- 12 GLA, Inledning till förteckning över Vedens häradsrätts arkiv.
- 13 "J A Almquist, Lagsagor och domsagor i Sverige I, s 218 f.
- 14 J A Almquist, Den civila lokalförvaltningen 1523–1630, II:1, s 119 f.
- 15 För uppgifterna i avsnitt 2.1 hänvisas om annat ej anges till J E Almquist, Häradstingsprotokollen före 1614, s 7 f.
- 16 J E Almquist hävdar i Häradstingsprotokollen före 1614, s 19, att den äldsta bevarade originaldomboken härstammar från Vedens härad, Älvsborgs län och omfattar åren 1595–1601. Längre fram i samma arbete, s 45, säger han dock att domboksserien för Veden 1595–1601 har "karaktern av en privat dombok eller ett slags konceptliggare, som möjligen tillhört Gustaf Olofsson (Kafle)". Domboken, som förvaras i GLA, är varken underskriven eller sigillerad. Original domböckerna för samma härad 1624–1630 har visserligen underskrivits av lagläsaren Hans Persson men också dessa saknar sigill.
- 17 Patent om sakören 3/3 1609. Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner Ifrån Åhr 1528 in til 1701 Angående Justitiae och ExecutionsÄhren-der, utg av Joh Schmedeman.
- 18 Enligt en anteckning i den renoverade domboken för Marks härad, Älvsborgs län, 1626 har denna levererats till hovrätten först den 17 augusti 1634. Det förekom tydligen att domböcker lämnades för granskning först efter lång tid.
- 19 Att så har varit fallet kan tex ses i domboken för Vedens härad 23/5 1598: 'då läste den adle och välbördige Anders Olsson till Uddetorp i *sin dombok*' (min kursivering).
- 20 J E Almquist, Den svenska processrättens historia, s 8.
- 21 S Petrén, Lagläsarna. Ett bidrag till det svenska domstolsväsendets historia, s 19 f.
- 22 Några koncept- eller memorialanteckningar som kan ha legat till grund för originaldomboken finns inte bevarade.
- 23 I Ljunggren, Vedens härads dombok 1624, s 62 f.
- 24 G Richardson och K A Wengström har konstaterat Riksdagsprotokollen som historiskt källmaterial, HT 1975, s 438 f, att inte ens de moderna riksdagsprotokollen nedtecknade av stenografer kan betraktas som kvarlevor utan måste ses som berättande källor – till skillnad från bandupptagningarna från debatterna. De flesta meningarna i ett riksdagsprotokoll är "sannolikt inte fullt korrekt återgivna" även om talarna själva inte gjort justeringar i texten, vilket tillåts.
Jfr dock L A Norborg, Källor till Sveriges historia, s 89 f, som anser att "domböckerna är att betrakta som kvarlevor från den rättsskipning som en gång ägt rum" – med undantag för vissa berättande partier.
- 25 S Petrén, Lagläsarna. Ett bidrag till det svenska domstolsväsendets historia, s 21 f.
- 26 N Herlitz, Ur den svenska självstyrelsens historia, s 22.
- 27 MEL, Tb VII, KrL Tb VIII.
- 28 Askims härad 6/5 och Hisings härad 8/5.
- 29 Väne härad 13/9, Flundre härad 16/9, Vättle härad 18/9 och Askims härad 25/9. I samtliga dessa härad-der är samme lagläsare, Anders Torkelsson, verksam.

- 30 Marks härad 28/4 har betraktats som avvikande vinterting och Askims härad 28/8 och Bjärke härad 13/9 som hösteting.
- 31 Vänga 30/6 1597 och Trandared 13/9 1597.
- 32 Vid ting i Bjärke härad 3/2 har ståthållaren enligt domboken dock inte varit närvarande, vilket borde ha varit fullt möjligt med tanke på resväg och -tid.
- 33 Lagläsare i Vedens härad 1626 var Hans Persson. I ingressen till tinget 14/2 är dock både i originaldomboken och renovationen endast lagläsaren Anders Torkelsson antecknad som närvarande. 1626 års dombok – både i original och renovation – har dock undertecknats av Hans Persson och renovationen är dessutom försedd med hans sigill.
- 34 Domböcker saknas detta år för både Kind och Redväg.
- 35 Samling av instruktioner för högre och lägre tjänstemän vid landregeringen i Sverige och Finland, utg av C G Styffe, s 127 f.
- 36 MEL, Tb XII, KrL, Tb VI.
- 37 F Wildte, Västergötlands tingsställen. VFT V:6, 1951, s 79 f.
- 38 F Wildte, a a, s 80.
- 39 F Wildte, a a, s 98 f.
- 40 F Wildte, a a, s 98.
- 41 Originaldombok saknas för vintertinget 1628. Originaldomboken 1/6 1630 saknar ortsangivelse men lämnar upplysningen: 'Sedan lagmanstinget ändats, fördes för mig och närvarande häradsnämnd i rätt . . .'. Lagmansting hölls i Borås 31/5 1630.
- 42 Se 3.1
- 43 F Wildte, västergötlands tingsställen, VFT VI:2, s 73.
- 44 Inga gästgivare har påträffats antecknade i Västergötlands handl, Vedens hd 1624 och 1629. 1624:8, 1629:9.
- L O Larsson har funnit. Gästgiveriväsendets uppkomst, blomstring och avveckling i Småländska gästgivergårdar och skjutsstationer, s 21, att häradsdomböckerna 1615 – efter Gustav II Adolfs förordning 3/2 1615 om tavernare eller gästgivare – ofta tar upp namnen på de bönder som förordnats till gästgivare (nytt eller förnyat förordnande). Originaldomböcker saknas för Vedens härad 1615-1616 och de renoverade domböckerna för dessa år tar inte upp frågan om gästgivare.
- Vid ting 3/5 1624 i Vedens härad tillsattes som gästgivare: Nils i Lindsås, Borgstena socken, Nils i Trandared, Torpa socken och Ambjörn i Pålsbo, Sandhults socken. Ting hölls 5/7 1624 just i Lindsås i Borgstena – och hade under perioden 1595-1601 hållits tre gånger på denna plats. Under perioden 1624–1630 hålls däremot inte något ting i Pålsbo, Sandhults socken och ortsangivelse saknas för det ting som 5/12 1625 hålls i Torpa socken.
- 45 F Wildte, Västergötlands tingsställen. VFT V:6, s 82.
- 46 S Petrén, Häradsnämnden vid storhetstidens början i SV Juristtidning 1945, s 843 f.
- 47 Vedens härad 3/5 1624.
- 48 Vedens härad 26/11 1624.
- 49 Vedens härad 1/7 1625.
- 50 Tb VI.
- 51 S Petrén, Häradsnämnden vid storhetstidens början. Sv Juristtidning 1945, s 856.
- 52 Vid tinget i Råstorp deltar aktivt endast två kvinnor – som svarande respektive vittne. Vid ting i Väne härad 25/6 1627 figurerar däremot tretton kvinnor: Karin Jonsdotter, svarande, och hennes tolv 'lagvärskvinnor' (motsvarande 'edgårdsmän').
- 53 MEL, Tb XVI, KrL, Tb V.
- 54 S Petrén, Lagläsarna. Ett bidrag till det svenska domstolsväsendets historia, s 1.
- 55 J E Almquist, Lagsagor och domsagor i Sverige I, s 4 f.
- 56 J E Almquist, a a, s 211 f.
- 57 För följande framställning hänvisas till S Petrén, Lagläsarna. Ett bidrag till det svenska domstolsväsendets historia.
- 58 J E Almquist, Lagsagor och domsagor i Sverige I, s 6.
- 59 Lagmansting hölls 1621, 1623, 1626, 1627 och 1630.
- 60 Tingsförrättare: Ulm Göran Claesson Uggla.
- 61 Olof Andersson i Håkantorp är sannolikt identisk med den lagläsare, som i domböckerna går under benämningen Olof Andersson i Björnstorp. Björnstorp är en gård i Lagmansereds socken i Bjärke härad, där Olof Andersson började sin verksamhet som lagläsare 1624.
- 62 Beträffande Lars Andersson i Bolum, se bil 3.
- 63 Kåkinds härad övertogs 1625 av Olof Andersson, som tjänstgjorde där som lagläsare till 1639, varefter Hans Persson återkom och tjänstgjorde till 1653.
- 64 I Bjärke hd 1624 tillträdde Olof Andersson som lagläsare samtidigt som Peder Andersson – sekreterare på Älvsborg – blev häradshövding. 1628 tillträdde assessorn Jonas Pedersson häradshövdingensämbetet i samma härad och då avlöstes också Olof Andersson av Hans Persson i Skövde. I Kullings hd 1627 tillträdde assessorn Åke Soop och lagläsaren Hans Persson i Skövde samtidigt. I Vedens hd 1623 och Marks hd 1624 sker slutligen samtidiga byten av häradshövding och lagläsare men då var det för lagläsarens del endast fråga om

- ett "ettårsförordnande" Anders Torkelsson i Pixbo ersätter Lars Michelsson Hälsing, som vid denna tid närmar sig slutet av sin verksamhet som lagläsare.
- 65 Häradshövdingen i Vedens härad Nils Börjesson (Drakenberg), som också var arrendator i häradet framträder på tingen enbart i egenskap av arrendator.
- 66 Se Tingstider
- 67 S Petrn, Lagläsarna. Ett bidrag till det svenska domstolväsendets historia, s 5.
- 68 K G Westman, Häradsnämnd och häradsrätt under 1600-talet och början av 1700-talet, s 9.
- 69 J E Almquist, Den svenska processrättens historia, s 8.
- 70 S Petrn, Häradsnämnden vid storhetstidens början. Sv Juristtidning 1945, s 842 ff. Jfr dock 3.2.3
- 71 Bl a B Broomée, Nils Stiernsköld, s 177.
- 72 S Petrn, Lagläsarna. Ett bidrag till det svenska domstolväsendets historia, s 7.
- 73 S Petrn, Häradsnämnden vid storhetstidens början, Sv Juristtidning 1945, s 840.
- 74 S Petrn, a a, s 841.
- 75 S Petrn, a a, s 842.
- 76 K L bd 4, artikel Fastebrev.
- 77 Samma förhållande i andra delar av landet har observerats av Sten Claeson, Häradshövdingeämbete i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige, Arbetsrapport nr 3, s 16.
- 78 Se Lokal, sid 3.2.3
- 79 Se Källvärde, 2.2
- 80 Enligt S Petrn har nämndens verksamhet i samband med brottmål huvudsakligen gått ut på att mildra lagens stränga straff – såvida det inte gällde tjuvnadsbrott. S Petrn, Häradsnämnden vid storhetstidens början, Sv Juristtidning 1945, s 854.
- 81 Ale härad 1/2 1626.
- 82 Samling av instruktioner för högre och lägre tjänstemän vid landtregeringen i Sverige och Finland, utg av C G Styffe, s 127 f.
- 83 Se Tingstider, 3.1
- 84 Marks härad 30-31/10 1626: ståthållaren ger en för dråp anklagad dräng fri lejd – fri hemma samt till och från ting – under rannsakingstiden, Ale härad 1/2 1626: ståthållaren målsägande – en bonde har anklagat honom för tagande av mutor i samband med utskrivning, Ale härad 9/5 1627: ärende rörande utskrivning.
- 85 Se Allmänt, sid 1
- 86 Se Arrendatorer och rättskipning, 5.3
- 87 För avsnitt Arrendator – Allmänt, hänvisas till J A Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630 I, s 142–150 och E Brännman, Frälseköpen under Gustav II Adolfs regering, s 1–14.
- 88 Så förpaktades tex Vedens och Ås härader 1623 till Nils Börjesson (Drakenberg) för ett årligt arrende om 3 122 1/2 daler. Kammarkollegiet, kansliet B III al :2.)
- 89 För att i någon mån råda bot på missförhållandena förbjöds arrendatorerna 1626 att tjänstgöra som lagläsare inom de härader de själva arrenderade.
- 90 J A Almquist, a a I, s 148.
- 91 Ståthållaren ansvarade för uppbörden från länet, vilket bl a förklarar dennes uttalade intresse för arrendatorernas verksamhet.
- 92 Se Se Arrendator och skatteuppbörd, 5.4.
- 93 Vedens härad 3/5 1624.
- 94 Kinds härad 18/6 1627.
- 95 Kinds härad 26/10 1626.
- 96 Som ovan.
- 97 19/7 1626.
- 98 Vedens härad 3/5 1624.
- 99 Kammarkollegiet, kansliet. Kontraktsböcker – huvudserie, B IIIa 1):2.
- 100 Se Arrendator – allmänt, sid ?? 5.1
- 101 J A Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630 I, s 150.
- 102 B Odén, Naturskatter och finanspolitik – ett finansiellt dilemma, Scandia 1967, s 15 f.
- 103 Årstrycket 17 maj 1622, s 83 f.
- 104 Rörande kronovärderingen se J A Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630 I, s 147 f.
- 105 Mandatet 1622 meddelar att konungsfordringen både i Västergötland och Småland skall uppbäras i oxar men årliga fordringen hälften i oxar, hälften i penningar varvid 1 konungsoxe = 12 daler, 1 fordrings- eller gårdeoxe = 10 daler.
- 106 5/7 1624.
- 107 E Österberg, Alternativa protester i det gamla bondesamhället, Tvärsnitt nr 3 1984, s 9 f.
- 108 Se Arrendator och ståthållare, 5.2
- 109 Allmogens besvär. R 5439.
- 110 Jfr mandatet 1622: 1 konungsoxe = 12 daler, 1 fordringsoxe = 10 daler.
- 111 Allmogens besvär 1627–1630. R 5440.
- 112 Allmogens besvär. R 5437.
- 113 J A Almquist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630 I, s 150.

1860-talets textilkris i Torestorps socken

Av Gunnar Ahlberger

Syfte

Syftet med den här uppsatsen har varit att försöka belysa förhållandena hos en liten grupp människor under en speciell period. Liten, men dock så pass stor grupp att man statistiskt kan visa förändringarna som inträffade.

Huvudpunkterna i uppsatsen har varit att:

- Beskriva den kris som drabbade befolkningen i Torestorps socken i början av 1860-talet.
- Belysa de sociala konsekvenserna av denna kris.
- Ge den historiska bakgrunden.
- Försöka förklara orsaken till krisen.

Inledning

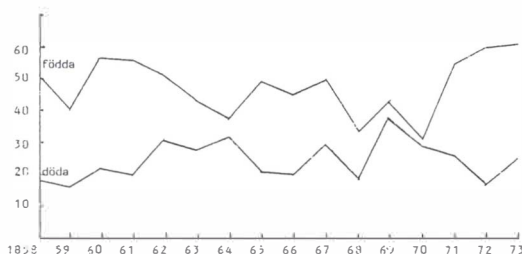
När man studerar de statistiska uppgifterna från Torestorps sn vid mitten av 1800-talet, finner man att en mycket stor förändring i levnadsförhållandena måste ha inträffat vid tiden omkring år 1860. Även under de sista åren på 1860-talet skedde dramatiska förändringar i levnadsbetingelserna. Dessa orsakades dock med stor säkerhet av de svåra missväxter, och därav följande prisökningar, som drabbade stora delar av Sverige åren 1867–69. Från tiden omkring år 1860 finns inga rapporter om svårare missväxter varken i Sverige eller i Marks härad.

Av *Diagram A* kan man se att antalet barn födda i Torestorp minskade från 57 födda år 1860 till 38 födda år 1864. Antalet avlidna

personer ökar däremot från 16 döda år 1859 till de höga siffrorna 31, 28 och 32 under åren 1862, 1863 och 1864. (Så höga siffror hade inte tidigare förekommit i Torestorps sn).

Denna ökning i dödligheten är än mer märklig när man ser att det är barnadödligheten som svarar för ökningen. Under åren 1854–59 dog 41 barn under ett år och 28 barn mellan ett och tio år. Från åren 1860–1865 var motsvarande siffror 52 resp 41. Alltså en kraftig ökning av dödligheten bland barn från en redan hög siffra.

Diagram A. Födda och döda i Torestorp.

Detta diagram visar att antalet födda barn i Torestorp minskar från 1860 t o m 1864.

Antalet döda visar en uppåtgående kurva från 1859 t o m 1864.

Diagram B visar hur antalet vigda par ökar fram till omkring år 1859, för att därefter minska. År 1863 var det endast fyra par som gifte sig i Torestorp.

Omkring år 1860 ökade elevantalet mycket kraftigt i Torestorps skola. På två år kom det mer än dubbelt så många elever som tidi-

Diagram B. Vigda par i Torestorp.

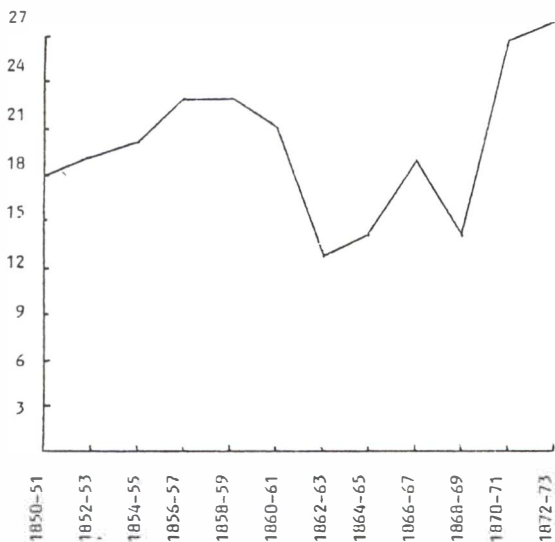
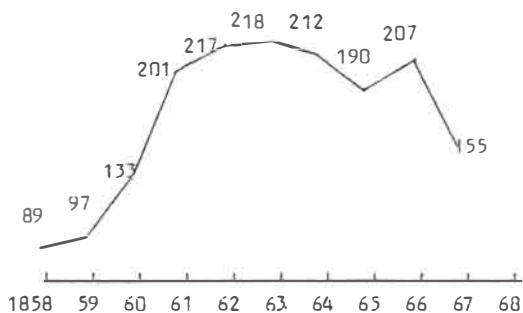

Diagram C. Antal elever i Torestorps skola.

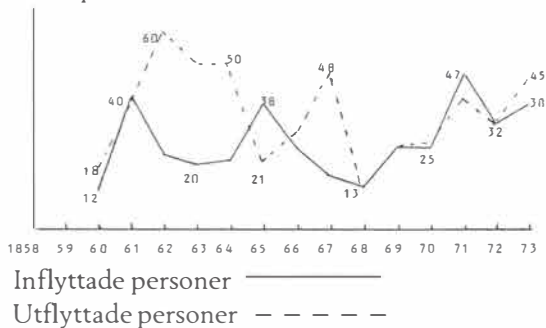

gare. Denna utveckling visas i *Diagram C*.

Av *Diagram D* kan man utläsa antalet in- och utflyttade personer. Där kan man tydligt se hur människorna sökte sig från Torestorp och samtidigt flyttade ett mindre antal till Torestorp. Tendensen är mycket kraftig alldeles i början av 1860-talet, då under fyra år inte mindre än 200 personer flyttade från socknen.

Hela befolkningen år 1860 utgjorde 1 388 personer. Dessa hade tydligen mycket svårt att finna utkomstmöjligheter inom socknens gränser, därför sökte man sig till andra orter.

Diagram D. In- och utflyttade personer. Torestorp.

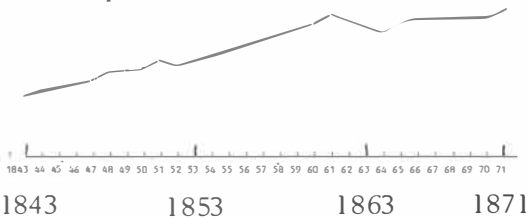

Det var mest pigor och drängar som flyttade och andelen kvinnor var lika stor som andelen män. Vissa år var kvinnorna i flertal bland de utflyttande.

Tittar man närmare på vart Torestorpsborna flyttade finner man att grannsocknarna fick ta emot de flesta, men något särskilt mönster i utflyttningen kan man inte se. Varje år fick ett stort antal socknar ta emot de utflyttande. Emigration förekom inte alls vid denna tid från Torestorp.

Befolkningstalens utveckling, från åren 1843–1871, framgår av *Diagram E*. Som följd av de i föregående stycken redovisade omständigheterna ser man hur invånarantalet minskar under åren 1861–64. De förhållanden som här redovisats för Torestorps socken visar entydigt på en svår kris. Vi vet också att Torestorp, liksom hela Marks härad vid den tiden, var mycket beroende av hemvävnadsindustrin, varför orsakerna till krisen torde sökas där.

Diagram E. Befolkningstalens utveckling. Torestorp.

Bomullen

Importstopp på amerikansk bomull, som följt av amerikanska inbördeskriget, anförts ofta som orsak till den kris som drabbade bomullsindustrin i Sjuhäradsbygden på 1860-talet.

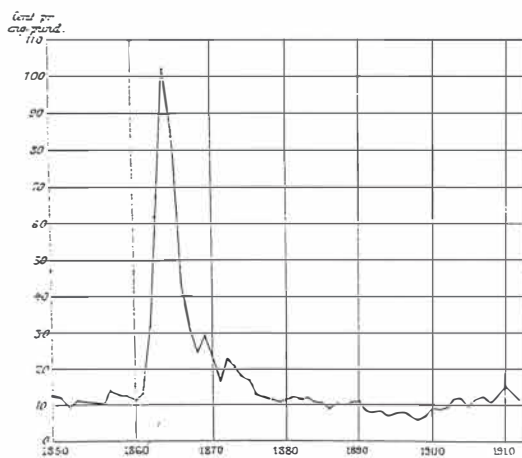
Det finns dock en viktig orsak till varför man inte ensidigt kan skjuta skulden på amerikanska inbördeskriget när det gäller krisen i Toresterp, nämligen den omständigheten att detta krig bröt ut i april 1861. Det verkliga stoppet för import av amerikansk bomull drabbade Sverige först år 1863. De svårigheter, med höjda priser och minskad import, som följt av krigshandlingarna i USA, borde inte ha påverkat svensk hemvävnadsindustri förrän tidigast år 1863.

Diagram F visar de höjda bomullspriserna på New Yorkbörsen som följt av inbördeskriget. Man ser att priserna gick upp mycket kraftigt åren 1862, 63 och 64. Dessa prishöjningar kan rimligtvis inte ha påverkat priserna i Sverige *innan* de hade uppstått i USA.

Man kan också se att under 1850-talet förekom inga större skillnader i bomullspriserna på New Yorkbörsen.¹⁾

Genom införandet av 1816 års tulltaxa

Diagram F

Prisväxlingar i New York å Middling Upland Bomull åren 1850/1912.¹⁾

försökte staten skydda den inhemska lin- och ylleindustrin. I denna skyddstull förbjöds nämligen införandet av de flesta slag av bomullsvävnader eller också påsattes dessa höga tullavgifter. Detta kom att gynna den svenska bomullsvarutillverkningen. Bomullen importerades i regel som råvara från USA och som garn från England.

”Bomullen odlades i USA, närmare bestämt i sydstaterna. Där ägnade man praktiskt taget all tid åt att odla bomull. Det fanns inte heller någon plats på jordytan som passade bättre för bomullsodling. Södern hade lång odlingssäsong, det var varmt både på dagen och på natten under sommaren. Det var torrt väder vid plockningen på hösten. Södern hade korta kalla vintrar som tog död på ohyra. Allt var idealiskt, perfekt klimat, bördig jord och rikligt med regn vid rätt tidpunkt. Och resultatet? Den miljon kg bomull som producerades i södern år 1789 hade år 1860 blivit en miljard kg bomull. Bomullen var kung i södern.

Bomullen i Amerika är starkt förknippad med slavarbete. Den speciella arbetskraft som slavarerna utgjorde i kombination med produktion av sådana varor som tex bomull, gjorde att det så kallade plantagesystemet växte fram. På plantagerna arbetade stora gäng av arbetare i en stadig rutin, dag efter dag, hela året om och befann sig ständigt under noggrann uppsikt.

Alla måste arbeta på plantagen, från 8–9 års ålder och uppåt. Män och kvinnor, barn och äldre arbetade från gryningen till mörkrets inbrott. Utan lön, utan skolundervisning. Maten bestod mest av majsgröt utan tilltugg, en jacka och ett par byxor någon gång om året, ingen skjorta och inga underkläder.

Hög bomullsproduktion betydde rikedom för slavägaren och högre lön för uppsyningsmannen, men det betydde hårt arbete och piskan över ryggen på slavarerna”.²⁾

Denna period är kanhända den grymmaste i den moderna människans historia och genom denna hänsynslösa exploatering av människor kunde billig amerikansk bomull spridas på världsmarknaden.

Billig amerikansk bomull kom också till Marks härad där den på 1820- och 30-talen undanträngde linet och ullen som råvara vid hemtillverkning av vävnader. Under perioden 1815–1860 ökade den svenska importen av råbomull från 120 tusen kg till över 6 miljoner kg.³⁾

Dessutom importerades betydande mängder garn från England.

Vävnadsförläggarna

Förläggarverksamhet med bomull som råvara tog verklig fart och i början av 1830-talet torde antalet förläggare i Mark uppgå till mellan 50 och 60.⁴⁾

Det måste till kapitalstarka personer för att driva denna verksamhet. Då dessa personer redan fanns i trakten av Kinna, Örby och Fritsla var det här som förläggarverksamheten först utvecklades.

I Marks härad fanns också sedan lång tid tillbaka ett väl fungerande system för produktion och försäljning av vävnader. Det som var nytt nu var att man använde sig av en råvara som kom utifrån. Tidigare hade man tagit fram råvarorna, linet och ullen, inom regionen och ofta på den egna gården.

Genom att importera råvaran tappade man kontrollen över den och blev därmed beroende av dess pris och tillgång. Vid konjunkturfäll och internationella kriser drabbades därför hemvävnadsindustrin mycket hårt med konkurser bland förläggarna och svält och elände bland småbönder, torpare och backstugefolk.

Eftersom ett antal konkurser inträffade, minskade antalet förläggare efter år 1835. Men enligt kronofogdens rapport från Mark fanns det fortfarande 42 förläggare kvar år 1847.⁵⁾

Efter år 1860 hade antalet förläggare ytterligare minskat, men de som var kvar hade blivit desto rikare. Kapitalet som förläggarna tjänat på hemvävnadsindustrin koncentrerades på ett mindre antal händer. Detta kapital placerades i den spirande mekaniska bomullsindustrin.

Sven Eriksson från Stämmemad hade redan år 1834, tillsammans med två kompanjoner, startat ett mekaniskt bomullsväveri i Rydboholm. År 1845 blev han ensam ägare till detta väveri. Han drev samtidigt förläggarverksamhet från Rättaregården i Kinna. Denna verksamhet överlät han år 1852 på sin måg Johannes Håkansson.⁶⁾

Sven Eriksson blev mycket rik på sin förläggarverksamhet och detta kapital placerade han i sina fabriker. När bomullsspinneriet i Rydal byggdes år 1853 var det också kapital, som förläggarna i Mark hade tjänat på hemvävnadsindustrin, som placerades i den nya fabriken.

Saluförandet av varorna från hemvävnadsindustrin skedde främst genom gårdfarihandel av knallar, som sålde tyger över hela landet och även i grannländerna, men också av grosshandlare i de större städerna. Efterhand som handelsrestriktionerna lättade och järnvägar byggdes förlorade gårdfarihandeln sin betydelse.

Bomullsepoken i svensk hemvävnadsindustri blev kort men intensiv. Det var många faktorer som påverkade denna utveckling. Tullskydd och handelsprivilegier spelade stor roll i inledningskedet men blev till stor nackdel när de avskaffades på 1850-talet. Tidig mekanisering påverkade också utvecklingen och framför allt inriktningen av produktionen.

Den mekaniska bomullsindustrin

Den arbetskrävande spinningen togs tidigt över av bomullsspinnerier och år 1834 startade en fullt mekaniserad väverifabrik i Ryd-

boholm. Denna fabrik var under närmare 20 år ensam i sitt slag i landet. Rydboholms konstväveri inriktade från början sin produktion på sådana vävnader som krävde stor arbetsinsats. Man vävde täta tyger med många inslagstrådar. Det var ju där de största vinsterna var att hämta vid mekaniserad produktion.

Shirting och kambrik var de tyger som Rydboholms Konstväveri i första hand tillverkade.⁶⁾ Dessa tyger var tätvävda finare tyger som användes till skjortor, finare underkläder, näsdukar, klädsel till dunbolstrar, dunkuddar och liknande.

Tyger till dunbolstrar och dunkuddar fordrade särdeles stor täthet för att inte dunet skulle krypa ur. Dessa vävnader var dyra och användes mest av förmöget folk varför avsetningen var begränsad. Detta kunde till viss del avhjälpas genom saluförandet över en geografiskt vidgad marknad av grossister och gårdfarihandlare.

De grövre tygerna användes mest av folk i de lägre samhällsklasserna. Att mekanisera tillverkningen av dessa vävnader var inte lönsamt så länge hemväverskornas löner var låga.⁷⁾

Hemvävarnas löner sjönk under 1830-talet vilket gav upphov till en debatt i tidningarna huruvida Rydboholmsfabriken konkurrerade med hemvävarna. Borås Tidning (nr 7 1843) menade att om några företag konkurrerade med hemvävarna i Mark så var det de mindre bomullsfabrikerna i Göteborg som inriktade sin tillverkning på kulörta tyger.⁶⁾

Rydboholmsfabrikens prisuppgifter från år 1841 visar att kambrik betalades med 22 sk/aln och shirting med 15½ sk/aln. För den vanligaste bomullslärfthen betalades 10½ sk/aln. Denna prislista visar alltså att Rydboholmsfabriken redan år 1841 börjat väva bomullslärfth och därmed direkt konkurrerade med hemvävarna.

På sidan 122 i Rydboholms Fabrikers Hi-

storia I kan man läsa för år 1843: "priset på Rydboholms simplaste varor var 10½ sk/aln, men då det vanligaste västgötalärfthet stod i 9½ sk/aln, köpte handlandena företrädesvis sådant. Alltså fick Sven Eriksson sätta ned sitt pris även han".

År 1845 hade tillverkningen på Rydboholmsfabriken av den vanligaste bomullslärfthen gått om tillverkningen av kambrik och shirting och två år senare tillverkades mer än 1 miljon alnar bomullslärfth på Rydboholm.

Tryckningen av tygerna, som på allvar kommit igång vid denna tid, medförde också att hemvävnadsindustrins förmåga att konkurrera ytterligare minskade.

Av detta kan man dra den slutsatsen att hemvävnadsindustrin fick allt svårare att hävda sig gentemot fabriken. Den enda möjlighet de hade för att överleva var att tillverka de grövre tygerna.

Dessa grövre tyger användes mest av folk i de lägre klasserna och efterfrågan på dessa varor var låg under 1840-talets första hälft. Under andra hälften av 40-talet och i början av 50-talet skedde en snabb stegring av lönerna i landet vilket skapade en massmarknad för dessa standardvävnader. Maskinerna anpassades snabbt till den ökande efterfrågan på grövre bomullstyg och på 1850-talet fick de mekaniserade väverierna sitt genom-brott.⁷⁾

Hemvävnadsindustrin

Under lågkonjunkturen i början av 1850-talet diskuterades hemvävarnas arbetsförhållanden i tidningarna. I en artikel, samtidigt publicerad i Göteborgs Handels och Sjöfartstidning och Göteborgsposten 30 april 1851, förklarades orsakerna till hemvävarnas betryckta läge. Borås Tidning anslöt sig till samma uppfattning i en artikel 6 maj 1851. Dess huvudinnehåll är följande:

... "Att de som förnämligast inom häradet

sysselsätta sig med bomullsvävnaders förfärdigande till större delen bestå torpare och backstuguhjon, är lika lite en hemlighet som att dessa "husbönder" själva, på ett eller annat sätt, lägga hand vid arbetet. Uti hundratals jordtorp och backstugor inrymmas ej sällan två à tre av dessa mer eller mindre talrika familjer. Torparna äga ej sällan större jordområde, än att de kunna föda en ko och utså 1/2 till 1 tunna säd.

Backstuguhjonen sakna många gånger ett potatisland, allas huvudnäring är bomullsindustrin, och när arbetsförtjänsten härmed minskas eller upphör, inställer sig hungern och nöden, ej sällan efterföljda av brottet. Så fostras här som annorstädes proletärer och kommunister".⁸⁾

Orsaken till arbetarnas betryckta läge anges vara:

1. Sättet för vävlönernas likviderande. På förhand eller då garnet hos förläggaren emottages bestämmas ofta ej vävlönen. Först då väven är färdig sker i så fall detta, och likviden uppgöres vanligen då, ej som förr ensamt i penningar, varigenom arbetaren emot kontant betalning, till lägsta pris erhålla sina behov, utan nu nödgas han ej sällan för en del av arbetslönen taga sitt behov av spannmål, till det pris förläggaren bestämmer, i annat fall kunde han ju möjligen bli utan vävnad.

2. Rydboholms fabrikstillverkning av sk grålärfter. Som bekant är, sysselsattes för några år sedan mångfaldiga arbetare med denna vävnad "för hand". Nu har densamma minskats betydligt, sedan tillverkningen härav i stor skala äger rum vid nämna inom orten belägna fabrik, på samma gång som skyddstull existerar till betryggande av denna fabrikation såsom husslöjd.

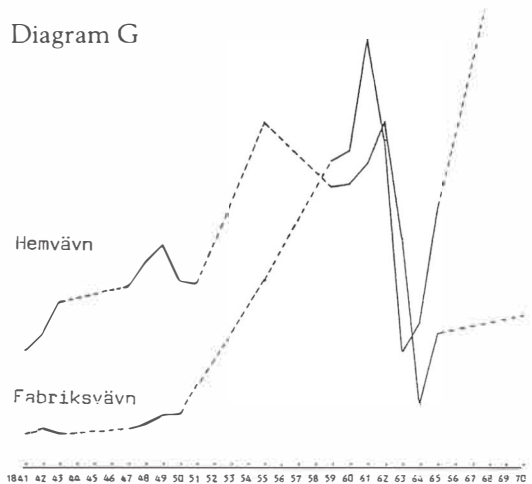
3. Lanthandelns fördärliga inverkan på arbetsklassens ekonomiska bestånd och moralité. Nästan i varje by funnes en handlande och ginge lönen till överflöds och lyxvaror.

Arbetarna tillbyte sig ibland dessa för det av förläggaren mottagna garnet".⁸⁾

Efter krisåren 1850–52 visar hemvävnadsindustrin en stark ökning i produktion av bomullsväv. Även fabriksstillverkningen ökade kraftigt. Men medan fabriksindustrin fortsatte att öka sin produktion fram till 1861, så minskar hemindustrins tillverkning från mitten av 1850-talet. I slutet av årtiondet producerade fabriksindustrin mera bomullsväv än vad hemvävnadsindustrin gjorde.

Detta kan man utläsa av *Diagram G*. Där kan man också se den kraftiga nedgången i produktionssiffrorna för åren 1862–64. Efter denna "djupdykning" repar sig fabriksindustrin mycket snabbt medan hemvävnadsindustrin hade stora svårigheter att hävda sig i fortsättningen.

Diagram G

Hemvävning = i Sjuhäradsbygden. 9)
Fabriksväv = i Sverige.

"Djupdykningen" berodde med all säkerhet på stoppet för import av amerikansk bomull under amerikanska inbördeskriget. Detta illustreras också på ett tydligt sätt genom *Diagram F* som visar stegringen av bomullspriserna, åren 1862–64.

Garnhämtaren/väverskan

Förläggaren var den person som lämnade ut garn för vävning och fick tillbaka den färdiga vävnaden som han sedan sålde vidare till uppköpare. Garnhämtaren hämtade garnet hos förläggaren och ombesörjde vävningen. Antingen vävde garnhämtaren själv, då var garnhämtaren i regel en kvinna, eller också hämtade han det åt sin hustru eller någon annan väverska. Det var nästan alltid kvinnor som vävde.

Garnhämtaren kunde också vara "underförläggare". Han hämtade då garn åt flera väverskor och hade någon form av provision. Förläggaren lämnade oftast ut garnet mot en revers eller skuldförbindelse, därför kunde garnhämtaren ibland endast stå som garant eller borgensman för väverskan.

De största förläggarna i Marks härad vid mitten av 1800-talet var troligen Sven Andersson på Kinna Sanden och Anders Larsson på Kronäng. Dessa båda sysselsatte av allt att döma mer än 2 000 väverskor runt om i häradet. Även utanför häradets gränser satt väverskor och vävde åt dessa förläggare.

De blev också mycket rika på denna verksamhet. Gårdar med stora jord- och skogsarealer inköptes, ståndsmässiga villor uppfördes. Detta skapade makt och inflytande.

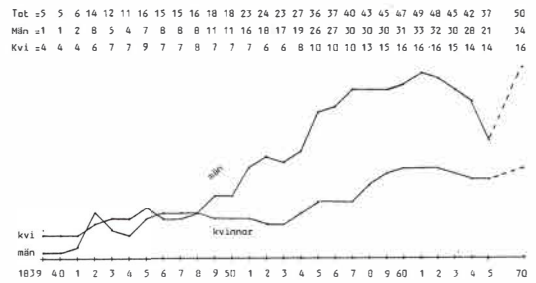
Garnhämtaren/väverskan var i underläge gentemot den mäktige förläggaren och hade mycket svårt för att hävda sin rätt. Var väverskan envis i sina yrkanden fanns alltid risken att hon inte fick något mera garn. Ofta ser man också i vävböckerna att det står "aldrig mera garn". Väverskan visste allt för väl att det betydde arbetslöshet och svält.

Ibland var det god tillgång på garn hos förläggarna men ibland var garnet ransonerat. Antalet garnhämtare varierade naturligtvis efter dessa konjunkturer. *Diagram H* och *I* visar dessa förändringar i antalet garnhämtare från Torestorps hos Sven Andersson och Anders Larsson.

Diagram H

Torestorp

Garnhämtare hos Sven Andersson på Kinna Sanden.

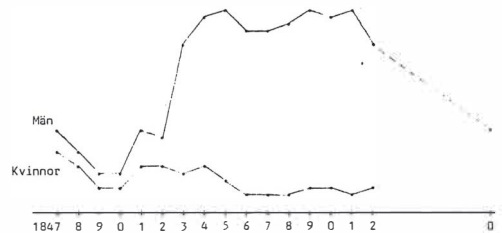

Diagram I

Torestorp

Garnhämtare hos Anders Larsson på Kronäng.

Totalt	=	21	16	10	10	19	18	30	35	34	29	29	30	33	32	28	15
Män	=	12	9	6	6	12	11	24	28	29	26	26	27	29	28	24	12
Kvinnor	=	9	7	4	4	7	7	6	7	5	3	3	3	4	4	4	3

Antalet gh för åren 1849 och 1850 är osäkra (för låga) pgr av att vävboken för dessa år saknas. Likaså fattas böckerna för åren 1863–69.

Man märker en samstämmighet mellan de båda kurvorna. Antalet garnhämtare ökar kraftigt efter lågkonjunkturen 1850–52. Man ser också att männen börjar ställa upp som garnhämtare i större utsträckning än tidigare. Detta förhållande förklarar att männens medverkan icke endast bestod i att vara

handräkning på lediga stunder, utan från 1850-talet arbetade oftast även männen på heltid med hemarbetet. Hushållet hade blivit ett arbetskollektiv med lönearbetare där alla hjälptes åt så gott man kunde och för sin försörjning.

Diagram J

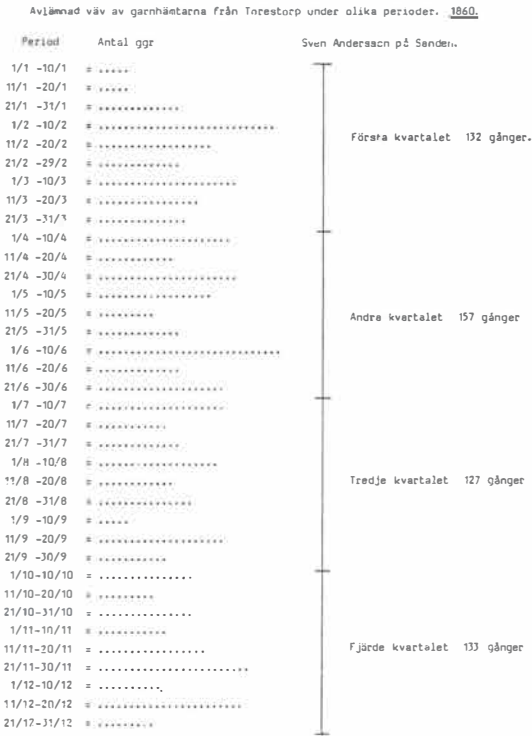

Diagram J visar antalet gånger under år 1860 som 39 garnhämtare, av totalt 47 från Torestorp, hämtade garn hos Sven Andersson på Sanden. Året är indelat i kvartal, månader och tiodagarsperioder. Av detta diagram kan man utläsa att verksamheten var förvånansvärt jämnt fördelad över året. Den enda säkra nedgången i produktionen kom i januari i anslutning till jul- och nyårshelger.

Någon större avmattning med anledning av vårarbete eller under skördetiden kan man

inte direkt utläsa av detta diagram. Även om maj, september och oktober visar låga siffror så är de obetydligt lägre än juli och augusti. Under juni månad gjorde garnhämtnarna de flesta besöken hos förläggaren och särskilt under de tio första dagarna i juni var besöken talrika.

Ser man till kvartal visar andra kvartalet de högsta siffrorna och de tre övriga kvartalen likartade siffror.

Den slutsats man kan dra av detta är att hemvävnadsarbetet var den huvudsakliga sysselsättningen och enda inkomstkällan för flertalet hemvävare i Torestorp.

År 1855 var antalet garnhämtare från Torestorp 70 st (36 hos Sven Andersson och 34 hos Anders Larsson). Om vi utgår från att varje garnhämtare, i genomsnitt, försåg två väverskor (=hushåll/familjer) med garn, får vi följande uträkning:

Två väverskor, med make, fyra barn och en inhyse vardera blir 14 personer. 14 personer $\times$ 70 = 980 personer. Alltså skulle 980 av Torestorps 1 262 invånare vara direkt beroende av inkomsten från hemvävnadsarbetet.

Detta är naturligtvis en grov beräkning. Vi vet ju inte om garnhämtnaren försåg en, två eller tre väverskor med garn, eller hur många som därav fick sin försörjning. Men med all säkerhet gick en del Torestorpsbor till *andra* förläggare.

Text borde det vara betydligt lättare att hämta garn hos Lars Börjesson "Skåken", med båt över Öresjön på sommaren och med släde på vintern.

Beroendet av hemvävnadsindustrin var, som man kan förstå, *mycket* stort bland befolkningen i Torestorp. Bland bönderna var beroendet troligen något mindre av denna inkomst, men bland de obesuttna var beroendet totalt och skoningslöst.

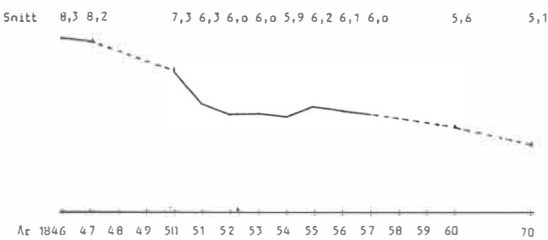
Löneutvecklingen

Löneutvecklingen under perioden 1847–70 framgår av *Diagram K* för garnhämtaren/väverskan hos Sven Andersson och av *Diagram L* för garnhämtaren/väverskan hos Anders Larsson. Dessa båda kurvor visar en sjunkande skala från något över 8 öre/aln år 1847 till omkring 6 öre år 1852 och 5,6 öre år 1860. År 1870 tjänade väverskorna inte mer än 5 öre/aln. Dessa siffror är genomsnittsinkomsten per aln inlämnad väv för garnhämtaren/väverskan från Torestorp för de olika åren under perioden.

Tillverkningens inriktning påverkade naturligtvis också dessa siffror. För standardvävnader betalades inte mer än 5 öre/aln på 1850-talet. För finare kvalitéer betalades 6 eller 7 öre/aln.

Samstämmigheten i utvecklingen av löner hos de båda förläggarna är påtaglig, vilket tyder på att förläggarna samordnade sin lönepolitik.

Diagram K
Torestorp
Garnhämtarnas löner hos Sven Andersson på Kinna Sanden.
Genomsnittliga vävlönen per aln i öre.

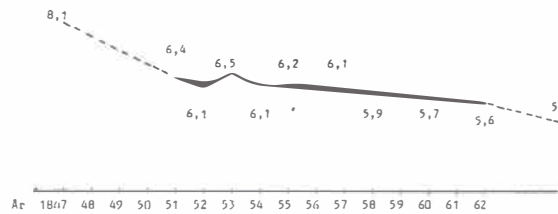
De båda lönekurvorna har jag tagit fram genom att ur vävböckerna räkna fram de olika garnhämtarnas/väverskornas årslöner. Dessa årslöner har jag sedan dividerat med den under året inlämnade vävens längd i alnar. På så sätt har jag fått fram den genom-

snittliga lönen i öre/aln.

För att få en statistiskt säker kurva över de utbetalade lönerna har jag hos Sven Andersson använt 15 garnh/väv, slumpvis utvalda, och deras sammantaget 139 årslöner. (*Diagram K*)

För att få fram lönekurvan hos Anders Larsson har jag använt mig av 14 garnhämtare/väverskor, också slumpvis utvalda, och deras 142 årslöner. (*Diagram L*) Det saknas uppgifter för några år men detta kan endast ha marginella effekter på kurvorna.

Diagram L
Torestorp
Garnhämtarnas löner hos Anders Larsson på Kronäng.
Genomsnittliga vävlönen per aln i öre.

När man undersöker garnhämtares/väverskors årslöner och deras utveckling fram till år 1860 finner man mycket klart att dessa sjunker. Hos Anders Larsson stiger först den genomsnittliga årslönen för garnhämtare/väverskor från Torestorp. År 1847 tjänade man ca 100 rdr och år 1856 ca 140 rdr. Därefter sjönk lönen till omkring 100 rdr åren 1860–61.

Årslöner hos Sven Andersson hade en ännu ogynnsammare utveckling. Följande uppställning visar detta:

Genomsnittlig årslön	År	rdr
	1850	195
	1852	184
	1853	176
	1856	164
	1857	156
	1860	143

Under tio år minskade lönerna med ca 26 %.

Spannmålspriserna

Eftersom Marks härad så totalt dominerats av hemvävnadsindustrin under många år, hade jordbruksproduktionen eftersatts. Detta gällde i hög grad för skogssocknarna, som t ex Torestorp. Där hade nyodling förekommit i liten omfattning. Hela Marks härad hade blivit ett underskottsområde som inte kunde försörja sin befolkning på egna produkter utan man var hänvisad till spannmål som köptes från jordbruksdistrikten i Skaraborg eller Halland.

Under 1850-talet steg priserna på spannmål mycket kraftigt. Följande torgpriser i Borås visar detta:

År	Råg	Havre	Potatis
1850 i dec	15 rdr	6 rdr	4 rdr
1855 i dec	23 rdr	9 rdr	6½ rdr ¹⁰⁾

Som man här kan se ökade priserna med 50 % på fem år.

De följande åren ökade exporten av spannmålsprodukter från Sverige till England, särskilt vad det gäller havren, vilket ytterligare höjde priserna på hemmamarknaden.

Sammanfattning

Förläggarna var sinsemellan säkert svåra konkurrenter, men de kunde också samarbeta i viktiga frågor av gemensamt intresse. Den

svenska handelspolitiken var en sådan viktig fråga. När liberalerna i riksdagen arbetade för frihandel och för tullarnas avskaffande på bomullsvävnader, då slöt sig förläggarna samman i gemensamma aktioner för importtullarnas bevarande.

En annan viktig fråga där förläggarna hade gemensamt intresse och där man var angelägen om samarbete varvid bestämmandet av vävlönerna. Som *Diagram K* och *L* visar så fungerade detta samarbete synnerligen bra.

Hemvävnadsindustrins arbetare i Sjuhäradsbygden bestod till största delen av bönder, torpare och backstugusittare. Dessa hade blivit lönearbetare och en lönearbetarklass hade uppstått. Arbetarna i denna arbetarklass hade naturligtvis många gemensamma intressen, men några gemensamma aktioner i syfte att tillvarataga dessa intressen är inte kända från mitten av 1800-talet. I Borås förekom visserligen, i september 1855, några mindre uppträden, de sk "Brödroligheterna i Borås", med anledning av de höga rågpriserna.¹⁰⁾ Men de var tydligen inte organiserade utan helt spontana.

Lönearbetarna hade ingen makt att sätta emot de mäktiga förläggarna och blev därför mycket hårt pressade. Arbetslösheten ökade och de som hade arbete arbetade för ständigt lägre betalning.

Hemvävnadsindustrin var en utpräglad utsvettningsindustri med sjunkande betalning vilken framtvängde en oavbruten högre arbetsinsats av alla familjens medlemmar. När samtidigt priserna på livsförnödenheter ökade blev situationen mer och mer hopplös för hemvävnadsindustrins arbetare. Dessa arbetare blev allt fattigare medan förläggarna samtidigt blev rikare.

Förläggarna blev rika på rent bedrägliga metoder, som t ex ocker och det förhatliga trucksystemet. Trucksystemet innebar att garnhämtaren/väverskan tvingades att, för sina surt förvärvade slantar, handla i förlägga-

reboden till höga priser. Att köpa billigt och sälja dyrt var förläggarens levnadsregel.

Eftersom Torestorp var en utpräglad skogsbygd kunde man där inte övergå till jordbruksarbete när hemvävnadsindustrin inte längre försörjde sina arbetare. Hemstickning och dussinsömnad hade ännu inte blivit något alternativ till hemvävningen. De av arbetsfolket som kunde, flyttade till jordbrukssocknar för att där ta anställning som dräng eller piga. Några sökte sig väl så småningom till den mekaniska industrin eller till väg- och järnvägsbyggen. Fabrikerna i Rydboholm, Viskafors och Rydal som vid tiden omkring 1860 hade uppnått stor verksamhet, anställde huvudsakligen folk från den egna orten och då mestadels kvinnor och barn.

Från 1850-talets mitt inleddes slutfasen i en process som, i varje fall för hemvävarna i Torestorp, närmast kan betecknas som en ständigt tärande utarmning. När fattigdomen ökade, ökade också håglösheten och apatin. Under denna process försämrades naturligtvis föräldrarnas hälsotillstånd och de hygieniska förhållandena. Detta invercade i sin tur starkt på barnadödligheten.

Bland dödsorsakerna hos späda barn i Torestorp under åren 1860–65 finner man att "slag" var den i särklass vanligaste. Därefter kom svaghet, influensa, koppor och mässling. De sist nämnda sjukdomarna var egentligen inte direkt livshotande när de drabbade friska och starka barn. Men bland svaga barn där motståndskraften var nedsatt ledde dessa sjukdomar ofta till döden.

Som exempel kan nämnas att år 1860 dog 11 barn i Torestorp som var under ett år gamla.

2 barn var dödfödda

1 barn dog "hos modern i sängen"

1 barn dog av svaghet

2 barn dog av bröstplågor

5 barn dog av "slag"

Man frågar sig då – vad var "slag" för sjukdom?

Svaret på denna fråga ger Nils Rosén von Rosenstein i sin bok om barnsjukdomar av år 1765, där han skriver att den verkliga dödsorsaken var *hjärtsprång*.

"Barn har mycket sensibla och lätt rörliga nerver och därför starkare känsel. Härav kommer att barn så lätt är underkastade ryckningar. Ett anfall av hjärtsprång består av två delar. Den första är ryckningarna och den andra är deras påföljd, nämligen en djup sömn med ett sorlande uti bröstet. Det är under denna som de dör och medan de ligger som en vilken är rörd av slag säges sådana barn dö av slag, fast rätta orsaken varit hjärtsprång. Hjärtsprång är förorsakat av en viss orsak. De vanligaste är:

1 Om ett nyfött barn inte har avföring tre till fyra gånger om dygnet stannar avföringen kvar i kroppen, blir skarpt och retar tarmarna och därigenom förorsakar hjärtsprång. Det händer också att barn som är äldre blir mycket förstoppade och då exkrementerna hårdnar, blir skarpa och därmed ger upphov till hjärtsprång.

2 Barn får också hjärtsprång av rev. Den orsak är den som förekommer mest. Barn får rev om mjölken som de diar ej är god, om de diar för mycket eller om deras mage och tarmar är för klena. Hos allmogens barn förekommer rev ganska ofta, i synnerhet om sommaren då mödrarnas mesta mat är sur mjölk. De sätter också till stor del därigenom livet till, ty på reven följer hjärtsprång eller konvulsion.

3 Brist på föda kan också förorsaka hjärtsprång." ¹¹⁾

Det är allmänt känt att fattigt folket under svåra tider blandade bark i brödet. Vanligtvis torkade och malde man den innersta barken på furan och blandade i mjölet. För att minska den beska terpentinsmaken i det bakade brödet drack man sur mjölk till.

von Rosenstein skriver vidare i sin bok: "Hade mödrarna arbete ute på åker och äng skulle detta till stor del minska syran i modersmjölken och barnet därmed klara livet."¹¹⁾

Nu vet vi att väverskan oftast satt böjd över sin väv från tidigt på morgonen till sena kvällen. År efter år satt hon i en hopsjunkun och ohälsosam arbetsställning med mycket monotona arbetsrörelser. Förekom utearbete var det troligen mannen som utförde dessa. Oftast var det också mannen som gick till förläggaren med den färdiga vävnaden. Det är i varje fall inte troligt att mödrar med dibarn gick den långa vägen till förläggargården.

Mödrarna blev därför inte av med syran i modersmjölken, syran som bildats av felaktig kost och som tog livet av det späda barnet. De visste kanhända sambandet men hade inte förmåga att ändra på förhållandena. Och vilka var alternativen?

Man märker tydligt att den ökande dödligheten är förorsakad av stigande fattigdom. Man åt felaktig och undermålig kost med mag- och tarmsjukdomar som följd och ned-satt motståndskraft mot smittsamma sjukdomar. Det var svårt att leva och lätt att dö.

Också det sjunkande antalet födda barn tyder på att man försökte undvika havandeskap. Genom den minskande tillgången på garn hade man inte arbete åt barnen. Barnen var inte längre en tillgång utan snarare en belastning.

Även giftermålsfrekvensen minskade vilket torde tyda på att det blev svårare att försörja en familj.

En annan märklig omständighet inträffade också vid denna tid. Barnen började komma till skolan i mycket större antal än tidigare. Åren före 1860 gick färre än 100 barn i skolan, medan år 1861 och åren därefter kom fler än 200 barn till skolan.

Vad var orsaken till att så många barn kom

till skolan?

Förhållandena i själva skolan förändrades väl inte på något särskilt sätt under denna tid. Kanske var det den omständigheten att man i Torestorps började lämna ut fattigunderstödet i skolan i form av mat till de barn som var beviljade detta understöd. Men detta kunde ju endast ha små effekter.

Man finner troligen orsakerna i hemmen. Inte på så sätt att föräldrarna plötsligt blivit mera skolmedvetna, utan mer för att barnen inte behövdes hemma som arbetskraft i samma utsträckning som tidigare. Det var med andra ord en kår av arbetslösa barnarbetare som kom till skolan.

Avslutning

Avslutningsvis kan man då konstatera att en svår kris drabbade Torestorps befolkning alldeles i början av 1860-talet. Huvudorsakerna till denna kris var:

- Den starkt försämrade inkomsten för hemvävarna.
- De kraftiga höjda livsmedelspriserna.
- Det stora beroendet av inkomsten från hemvävningen och svårigheterna med att hitta andra inkomstkällor.

När man ser på utvecklingen under 1850-talet i ett vidare perspektiv framstår en bild av en ny period i utvecklingen för bomullsindustrin. Industrialiseringen började ta fart på allvar, fabriker uppfördes, vägar och järnvägar byggdes, handeln ökade kraftigt och lagarna anpassades till den nya eran.

Förlagsverksamheten hade spelat ut sin ledande roll och förtsättningarna för en industrialisering i större skala hade uppstått. Man hade gott om billig arbetskraft, man hade kapital som var koncentrerat på ett mindre antal kapitalister/köpmän och man hade en marknad för sina produkter. Förutsättningar-

na för industrialiseringen fanns, det var bara att utnyttja tillfället.

Hemvävnadsindustrin hade lagt grunden till det industrialiserade samhälle som man stod på tröskeln till, men under denna process kom de fattiga människorna i kläm och fick utstå mycket lidande.

Kunde detta lidande undvikits eller gjorts mindre kännbart?

Naturligtvis kunde krisen i Torestorp gjorts mindre smärtsam och kanske helt undvikits om de styrande hade varit mera framsynta. Vi måste komma ihåg att marginalerna var mycket små vid den tiden, skillnaden mellan liv och död var inte stor. Därför kunde också små förbättringar betyda ganska mycket.

Text borde järnvägsbygget mellan Varberg och Borås kommit igång i mitten av 1850-talet. Detta hade skapat arbetstillfällen i uppbyggnadsskedet och senare borde transporterna blivit avsevärt mycket billigare. Hemvävarna kunde då fått högre lön och priserna på spannmål hade kunnat sänkas.

När 1816 års tulltaxa upphörde att gälla vid utgången av år 1855 hade den under närmare 40 år varit hemvävnadsindustrins största stöd. Detta stöd kom också bomullsfabrikerna tillgodo. Rydboholmsfabriken var också under många år den kanske svåraste konkurrenten till hemvävarna.

Samstämmiga vittnesmål från 1850- och 1860-talen visar också att det förekom ett mycket lyxigt leverne bland förläggarna och annat förmöget folk i Marks härad. Det stora antalet vräkiga förläggargårdar som uppfördes vid denna tid och fortfarande står kvar, är ett synligt och påtagligt bevis för detta.

Man måste också anse att de löner som utgick till prästerskapet var mycket generöst tilltagna. Två till tre tusen rdr i proslön/år var det vanligaste förekommande i Marks härad.

Det kapital som på så sätt förlösades av

överheten hade kunnat användas till nödvändiga investeringar för hela befolkningens bästa.

Därför kan man säga att krisen i Torestorp, som denna uppsats har försökt belysa, inte var nödvändig eller oundviklig utan hade gått att undvika.

Två ögonvittnen

Kronolänsman

Kronolänsmannen lämnar i sin femårsberättelse för åren 1856–60 intressanta upplysningar om lyx och fattigdom i Marks härad:

”I mångahanda utvecklar sig lyx, icke minst i byggnadsväg. Det föredöme som de inom Örby och Seglora pastorater boende förmögne Bomullsväfnadsförläggarna lemna, verkar därhän, att många bygger så att han får lämna både hus och jord. Smittosam är även lyxen i klädesväg, så att numera är lika för både ståndspersoner och allmoge inom förenämnda pastorater.

Torestorps pastorat gör härifrån undantag, vållat av nödtvång, enär tillgångarna där av binäringsförtjänsterna uppslukas av behovet att inköpa livsuppehållet, som icke kan avtvingas den magra jorden.”¹²⁾

Predikanten

En person som också var väl insatt i befolkningens situation i Marks härad var Carl Eriksson på Skoghem i Berghem. Han hade som predikant vistats i Marks härad sedan början av 1860-talet. I små skrifter har han nedtecknat följande ögonvittnesskildring:

”Jag hafver i några år haft tillfälle att lära känna mina bröders och systrars nöd inom Marks härad, där hundratals barn går under auktionsklubban till den minstbjudande, emedan de sakna sitt jordiska bröd och stöd.

Jag kan inte beskriva alla de omständighe-

ter af nöd som hafver bosatt sig ibland detta fattiga folk som bor inom Marks härad, men ett kan jag säga, att det inte finns någon ort inom vårt land som är så öfverbefolkad med fattiga, ty erfarenheter hafver lärt mig känna att här finnes tusentals af människor som äro så fattiga, att de af brist på kläder inte kunna gå till kyrkan.

Orsaken till att så mycket fattigt folk finnes här, det är inte så lätt att bedöma. Men en orsak synes vara den verkligaste. För ett tretiotal af år tillbaka, så stod detta folk i en gynnande tillgång på arbetsför tjänst genom den då vinstgifvande bomullsväfnadsindustrin, hvilket hade de det svåra med sig att en stor myckenhet af hjonelag bosatte sig utan att göra sig någon beräkning på något jordbruk, blott att de kunde bekomma ett hus att bo uti, ty deras hela beräkning låg uti väfnadsindustrien. Men under tiden hafver denna förtjänst mycket försämrats sig, emedan den aflöning som de då fingo, är indragen till nästan hälften mindre och arbetarna äro dubbelt flera. Emellertid sitta nu tyvärr tusentals familjer utan något jordbruk och utan den förutnämnda arbetsförtjänsten, blott vid något tillfälle erhålla de något lite arbete.

Jag hafver själv inträdt i deras boningar och sett deras nedsjunkna lif, ja likt djuren, bleka anletsdrag, nakna kroppar, tomma hus och utblottade på mat. . .

Här är stora skaror av människor, ja tusen-

tals, som gråta och ängslas över sin belägenhet. Jag sade att väfnadsindustrin är den fattigare befolkningens näringsgren. Detta åstadkommer en tryckande ställning uti deras lif därigenom, att deras aflöning är ganska ringa. Det liknar något neger slavens lif på sockerplantagerna."¹³⁾

Källhänvisningar, Noter

- 1 Sveriges officiella statistik: Textil och beklädnadsindustrin 1914, sid 24.
- 2 Leo Huberman: Det amerikanska folkets historia, 1973 sid 141–142.
- 3 Gustaf Utterström del II, 1957, sid 133.
- 4 Folke Millqvist: Från Borås och de sju häraderna, årsbok 1980, sid 55.
- 5 Folke Millqvist: Från Borås och de sju häraderna, årsbok 1980, sid 57.
- 6 Mannerfelt, Danielsson: Rydboholms Fabrikers Historia 1834–60. 1924, sid 94.
- 7 Lennart Schön: Historisk tidskrift 1985.
- 8 Sveriges officiella statistik: Svensk hemindustri II 1917, sid 20.
- 9 Sveriges officiella statistik: Svensk hemindustri II 1917, sid 16–22.
- 10 O. Mannerfelt: Älvsb I hush sällsk hist 1812–1912, sid 98.
- 11 G. Lagerkranz: Svenska sjukdomsnamn i gångna tider 1983.
- 12 Kronolänsmannens femårsberättelser. Göteborgs landsarkiv.
- 13 Carl Eriksson: Bref skrivna åren 1869 och 1871. Marks härads Släktforskarförenings arkiv i Huvudbiblioteket Kinna.

Namnförteckning

Följande sidor innehåller namn, bostadsuppgifter och verksamhetsår för de garnhämtare från Torestorps sn som var registrerade hos de båda förläggarna Anders Larsson på Kronäng i Örby sn och Sven Andersson på Sanden i Kinna sn.

Anders Larssons garnhämtare är upptecknade i bokstavsordning med efternamnet först. Sven Anderssons garnhämtare är däremot upptecknade med förnamnet först och med kvinnliga garnhämtare skiljda från de manliga. Dessa olikheter beror på olikheter i vävböckerna.

För att få fram alla garnhämtare från Torestorp sn har jag gått igenom vävböckerna hos Anders Larsson för åren 1847–62 och 1870–72. Hos Sven Andersson har jag gått

igenom vävböckerna för åren 1838–65 och år 1870.

Förläggaren var den person som lämnade ut garn för vävning och fick tillbaka den färdiga vävnaden som han sedan sålde vidare till uppköpare. Garnhämtaren hämtade garnet hos förläggaren och ombesörjde vävningen. Antingen vävde garnhämtaren själv, då var garnhämtaren i regel en kvinna, eller också hämtade han det åt sin hustru eller någon annan väverska. Det var nästan alltid kvinnor som vävde.

Garnhämtaren kunde också vara "underförläggare". Han hämtade då garn åt flera väverskor och hade någon form av provision. Förläggaren lämnade oftast ut garnet mot en revers eller skuldförbindelse, därför kunde garnhämtaren ibland endast stå som garant eller borgensman för väverskan.

Torestorps socken. Garnhämtare hos Anders Larsson på Kronäng.

1. Andersdotter Edela	Hultaberg und Fänhult	1847–52 . .
2. Andreasson Andor	Broka	1847–62 . .70–72
3. Andreasson Andor	Hökaviken Svansjö	1847–55
4. Andersson Bern	Backen Kammarholmen	1858–62
5. Andreasson Elias	Getbo Stora	1859–62
6. Andersson Sven	Alstorp vid Broka	1856–61
7. Andersson Johannis	Alstorp vid Broka	1854–55
8. Bengtsson Bengt	Backabo	1847–54
9. Bengtsson Erlan	Näsholmen	1853–62
10. Bentsdotter Lena	Aberhult	1847–52
11. Börjesdotter Maria	Walsås	1853–62
12. Börjesson Johannes	Helse Lycka	1861–62
13. Carlsson Andreas	Helsreds torp	1852–62 . .70–72 . .
14. Carlsson Anders Magn	Flyhult u Rökås	1859–62
15. Christensdotter Ed. Ch.	Rökås	1859–62
16. Christjansson Johannes	Rökås	1851–59
17. Carlsdotter Anna	Måsöja	1854
18. Emanuelsson Magnus	Rökås	1853–62 . .70–72 . .
19. Erlandsson Johannes	Torestorp Hen (Heden Andersg)	1853–62
20. Ericsson Katrina	Ljunglid u Sansered	1847
21. Ericsson Stina	Ljunglid	1847 struken

22. Fri (Ericsson) Hans	Bäckåsen u Walvingsås	1851–62
23. Gabrielsson Lars Magn	Måbäcken u Wik Klockg	1853–61
24. Hansson Andreas	Hultaberg u Fänhult	1855–62 ..70–72..
25. Heljesdotter Susanna	Skåred	1854–58
26. Hindricsdotter Susanna	Broka	1847–48?
27. Hindriksdotter Anna Britta	Torestorps Hed	1851–54
28. Holm Joseph	Näset	1847–48
29. Jacobsson Anders	Näsholmen	1847–48
30. Johansdotter Christina	Rökås	1847 ?
31. Johansdotter Hellena	Sjöglätt u Wik	1851–53
32. Johansdotter Helena	Roddalen u Jutebacka	1847–48
33. Johansson Andreas	Backabohl	1854–61
34. Johansson Bengt	Warviks torp	1853–62
35. Johansson Johannes	Aberhult	1847–62 ..70–72..
36. Johansson Loretz	Wik	1851
37. Johansson Johannes	Nyhagen u Svansjö	1853–54
38. Jönsson Christjan	Rökås el Slåbo	1853–62 slut
39. Jönsson Per	vid Hemmingstorp	1855
40. Jönsson Jacob	und Rökås	1847 endast jan.
41. Johansson P	Hemmingstorp	1853
42. Larsdotter Annecka	Hämmestorp	1847–48
43. Larsdotter Lena	Heden	1851–54
44. Larsdotter	Abberhult	1847
45. Larsdotter Edla	Aberhult	1847–50
46. Larsson Lars	Harsås	1847
47. Larsson Bengt	Aberhult	1851–62
48. Larsson Lars	Rådalen u Jutebacka	1853–61
49. Larsson Olof	Aberhult undantag	1847–62
50. Lidblom Anders	Fänhult L	1851–62
51. Magnusdotter Hella	Backabo torp	1847 ?
52. Magnusson Jöns	Rökåsen	1854
53. Olsson Olaus	(Olaus i Sansared)	1853–33
54. Olofsdotter Edela Stina	Walsås	1853–55
55. Olofsdotter Edela	Aberhult (Walsås)	1855–60
56. Olofsdotter Christina	Aberhult	1862– ..70–72..
57. Olofsson Christjan	Rökås	1847–48
58. Olofsson Johannes	Hämmestorp	1847–62 ..70–72..
59. Pehrsson Bern	Magerhult	1851–62
60. Petterdotter Johanna	Måbäcken	1847–52
61. Pettersson Carl Johan	(Foglabäck)	1855–62 ..70–72..
62. Pettersson Lars	Skogslund Wrå	1853–62
63. Pettersson Henrik	Broka	1862– ..70–72..
64. Pehrsson Anders	Sågebacken u Wrå	1854–62
65. Pehrsson Pehr	Hulatorp	1847

66. Pehrsson Carl	Sund	1854–55
67. Svensdotter Lotta	Broka	1847–48
68. Bengtsdotter Edela Brita	Helsered (till Wik)	1859–62
69. Heljesson Anders	Broka torp	1855–59

Torstorps socken. Garnhämtare hos Sven Andersson på Kinna Sanden.

1. Anna Carlsdotter	Sjögaslätt u Wik (Skogslätt)	1843–70..
2. Annika Jönsdotter	Svärmor i Sansered	1845–70..
3. Anna Petterdotter	Sund	1851
4. Anna Maria Nilsson	Piga i Brokan	1860–70..
5. Anna Brita Andersdotter	Fänhult Stora	1840–65
6. Anna Brita Svensdotter		1858–62
7. Anna Brita	Korslid	1842–45
8. Anneka	Ljunglid	1842–43
9. Anna Brita Ericsdotter	und Wik	1855–70..
10. Brita Lena Svensdotter	Kammarholmen	1855–70..
11. Brita Bengtsdotter	Warviks torp	1848–50
12. Karin (Christina) Henricsdotter	und Fänhult Stora	1859–70
13. Christina Magnusdotter	Lerbäck	1858–65
14. Edela Jönsdotter	Sandsered	1859–70..
15. Edela Brita Johansdotter (Jönsdotter)	Tväråsen u Kam.	1851–65
16. Edela	Lunnen	1839
17. Inga Caysa Johansdotter	Walvingsås torp	1857–66
18. Inga Caysa Varlsdotter	Magerhult (till Skol -55)	1845–66
19. Ingebor Carlsdotter	Hägnen	1848
20. Inga Caysa Pehrsdotter	Broks torp	1844
21. Johanna Andersdotter	Hökavik vid Harsås	1854–66
22. Stina Börjesdotter	Varvik	1839–65
23. Edela Stina Ericsdotter	Varvik – Wik Klockg	1858–62
24. Stina Carlsdotter	Magerhult	1839–45
25. Sara Wilhelmsdotter	Magerhult	1845–50
26. Mademosell Ericsson	Wik	1839–45
27. Lotta Pehrsdotter	Hämmestorp	1854–57
28. Mammesäll Stafva Aspegren	Wik	1846–47
29. Anders Andersson	Lahall Sandsered	1841–70..
30. Andreas Börjesson	Skogs torp	1851–70..
31. Anders Svensson	Sund torp	1849–70..
32. Anders Börjesson	Hägnen	1850–70..
33. Andor Jacobsson	Töresvik	1855–65
34. Anders Andersson	Skog	1859–70..

35. Anders Lindgren	Töresvik	1861–65
36. Andreas Lennartsson	Magerhult	1861–65
37. Anders Larsson	Walvingsåstorp	1858
38. Andor Jönsson	Björkäsen	1858–70 ..
39. Anders Ericsson	Walsås	1846–48
40. Anders Johansson	Lunnabo	1842–43
41. Anders Asp	Hulatorp	1842–45
42. Axell Andreasson	Wik	1845–50
43. Bern Svensson	Kammarholmen	1854–66
44. Bengt Bengtsson Storm	Rosenlund Skåred	1855–63
45. Bern Marcusson	Foglabäck	1839–41
46. Bent Pehrsson		1842
47. Bern Erlandsson	Helse?	1842
48. Christjan Pettersson	Warvik	1844–70 ..
49. Christjan Andersson	Wrå	1849–70 ..
50. Carl Toresson	Lunden und Magerhult	1855–70 ..
51. Christjan Berndtsson	Kammarholmen	1859–70 ..
52. Eric	Häggen	1851–58
53. Erlan Kron	vid Magerhult	1848–49
54. Erlan Larsson	Jutebacka	1846–60
55. Erlan Andersson	Wäghult	1856–57
56. Hendrik Toresson	Ödegårde torp	1855–70
57. Johannes Toresson	Kammarholmen	1855–62
58. Johannes Pettersson	Slåbotorp	1845–70 ..
59. Johannes Andersson	Sund	1849–70 ..
60. Johannes Pehrsson	Broken Backstuga	1852–70 ..
61. Johannes Nilsson	und Korte	1855–59 ..
62. Johannes Andersson	Sandsered	1846–70 ..
63. Johannes Andersson	Wik (dräng hos Axel Andersson)	1860–70 ..
64. Johannes Börjesson	vid Hermestorp (Öxabäck?)	1842
65. Johan Ahlberger	Rappheden	1852–54
66. Johan Magn Ericsson	Wrå torp från Sund	1855–70 ..
67. Johan Gust Henricsson	Sund	1857
68. Jöns Toresson	Kammarholmen torp	1854–70 ..
69. Lars Andersson	Hulatorp Sanryd	1842–70 ..
70. Lars Håkansson	Skåre torp	1842–43
71. Lars Andersson	Fänhult	1845–47
72. Pehr Pettersson	Wik	1849–70 ..
73. Peter Pettersson	Brokan	1851–62
74. Peter Andersson	Brokan torp	1851–70 ..
75. Peter Jonasson	Töresvik (efter -57 änkan)	1855–63
76. Per Johan Johansson	Björkelund und Prästgården	1860–63
77. Per Johan Christjansson	Warvik	1861–64
78. Sven Andreasson	vid Härmingstorp	1857–66

79. Sven Larsson	Kroksjölid und Redsleg	1857–70..
80. Tobia Pehrsson	Broks torp	1851–52

Torestorps socken. Garnhämtare hos Sven Andersson på Kinna Sanden.

Erlan Johansson	vid Bålabygd	1860–70..
Christina Andersdotter	Wik	1860–70..
Christina Lorentzdotter	Brokan	–60
Christjan Toresson	und Sund	–70..
Edela Stina Bernsdotter	Kammarholmen	1870–
Edela Johansdotter	Töresvik	–70..
Edela Hindriksdotter	Kammarholmen	slut före –70
Inga Lena Johansdotter	Getabo	–70..
Johannes Johansson	Färnhult	1870–
Johannes Johansson	Röllese	–70..
Johannes Bengtsson	Färnhult	–70..
Johannes Andersson	Hägnen	–70..
Lars Pehrsson	Sandryd	–70..
Per Johan Bratt	Torestorps Prästg	–70..
Sven Ericsson	Wik	
Sven Christjansson	Warvik	1870–
Sven Andersson	Warvik	–70..

De sju häradernas kulturhistoriska förening Årsberättelse 1987

Styrelse

Utsedda t o m årsmötet 1989:

Rektor Birger Larson, Ingenjör Svenning Svenningsson, Stadsarkivarie Lars Johansson, Länschems-löjds-konsulent Ingrid Ström-vall, Herr Karl-Erik Blomqvist, Distriktschef Walde-mar Johanneson

Utsedda t o m årsmötet 1988:

Amanuens Meje Josefson, Fru Britt-Marie Sundblad, Mätningstekniker Sture Johansson, Fru Carola Östmark, Fotograf Ingemar Jansson

Birger Larson – ordförande, Ingemar Jansson – vice ordförande, Anders Larson – adj. sekreterare och Gunnar Kirsten – adj. kassör.

Revisorer

Aukt.revisorn Karl-Erik Wägnerud och civilekonom Jens Söderberg med aukt.revisorn Jan-Erik Larsson och bankdirektör Olof Franzon som suppleanter.

Valberedning

Direktör Yngve Magnusson (sammankallande), folkskollärare Roland Persgården, tandläkare Kerstin Follin och direktör Bengt Östmark.

Margit Hörstadius donationsfond:

Rektor Birger Larson, direktör Nils Gröndahl och intendent Eva Goliger.

Sammanträden

Föreningens styrelse har under året haft sammanträden den 27.1, 31.3, 16.5 och 13.12.

Föreningens årsmöte hölls på Överlida hotell den 16 maj under närvaro av ett 40-tal för- eningsmedlemmar. Före årsmötet hade en uppskattad visning av Klevs Gästgiveri skett i regi av Mårdaklevs hembygdsförening.

Vid årsmötet utdelades Föreningens förtjänstplakett i silver till Olof Franzon, Borås och Nils Sandberg, Göteborg samt Föreningens förtjänstplakett i brons till Margaretha Persson, Borås, Gösta Henriksson, Borås och Åke Rydberg Ulricehamn.

Föreningen har under året haft 435 betalande medlemmar och 22 ständiga medlemmar.

Verksamhet

Den av styrelsen utsedda årsbokskommittén utgav under året årgång 40 av "Från Borås och

De Sju Häraderna". Genom utnyttjande av en ordbehandlare har Föreningens kostnader för årsboksutgivningen kunnat hållas nere vilket har tryggt en vidare årsboksutgivning trots något sviktande medlemsantal.

Margit Hörstadius donationsfond har under året inköpt följande textila föremål:

"Stjärnornas Tystnad", reliefrya av ull, lin och silke tillverkad av Maisa Kaarna och "Oro", textil- och akvarellkollage av Ingalill Sjöblom.

Föreningens styrelse har under året inlett ett programsamarbete med Humanistiska Föreningen i Borås.

Föreningens styrelse har vidare anslagit 30.000 kr från Tekomuseifonden för att delfinansiera museets kostnader i samband med textilindustriinventeringen och då speciellt ett textilindustriseminarium i Borås samt deltagande i TICCIH's internationella konferens i Wien.

Föreningen har vidare deltagit i arbetet med publikationsserien "Känn Sjuhäradsbygden" samt under året inlett ett samarbete med Lokalhistoriska Institutionen vid Göteborgs Universitet där Föreningen ställer sig som huvudman för utgivningen av fyra avhandlingar som planeras kring Marks härads textilhistoria.

De sju häradernas kulturhistoriska förening Årsberättelse 1988

Styrelse

Utsedda t o m årsmötet 1989:

Rektor Birger Larson, Inköpschef Svenning Svenningsson, Stadsarkivarie Lars Johansson, Länshemslöjdskonsulent Ingrid Strömvall, Herr Karl-Erik Blomqvist, Distriktschef Waldemar Johanneson

Utsedda t o m årsmötet 1990:

Amanuens Meje Josefson, Fru Britt-Marie Sundblad, Mätningstekniker Sture Johansson, Fru Carola Östmark, Fotograf Ingemar Jansson

Birger Larson – ordförande, Ingemar Jansson – vice ordförande, Anders Larson – adj. sekreterare och Gunnar Kirsten/Annika Hugosson – adj. kassörer.

Revisorer

Aukt.revisorn Karl-Erik Wägnerud och civilekonom Jens Söderberg med aukt.revisorn Jan-Erik Larsson och bankdirektör Olof Franzon som suppleanter.

Valberedning

Direktör Yngve Magnusson (sammankallande), folkskollärare Roland Persgården, tandläkare Kerstin Follin och direktör Bengt Östmark.

Margit Hörstadius donationsfond:

Rektor Birger Larson, direktör Nils Gröndahl och intendent Eva Goliger.

Sammanträden

Föreningens styrelse har under året haft sammanträden den 16.3, och 16.5.

Föreningens årsmöte hölls på Älvsborgs Länsmuseum i Vänersborg

Med visning av museets nya administrativa lokaler och det sk "Kulturlagret", museets nya föremålsmagasin och konserveringslokaler.

Vid årsmötet utdelades Föreningens förtjänstplakett i silver till Runa Larsson, Borås och Mats Segerblom, Borås samt Föreningens förtjänstplakett i brons till Lennart Skatt, Bollebygd, David Svensson, Vänga, och Sture Hjalmarsson Gällstad.

Vid årsmötet utdelades även för första gången Föreningens diplom för förtjänstfulla insatser till Marie Ganslandt, Borås.

Föreningen har även utdelat sin förtjänstplakett i guld till Ingrid och Vivan Weylert, Borås, för storartat mecenatskap.

Föreningen har under året haft 382 betalande medlemmar och 22 ständiga medlemmar.

Verksamhet

Föreningens årsbok har ej kunnat ges ut under 1988 beroende på tjänstledighet och personalbyten vid de kulturhistoriska museerna. 1988 års årsbok kommer därför att utges under 1989.

Margit Hörstadius donationsfond har under året inköpt följande textila föremål till ett totalt värde av 19.000 kr:

Tovad bild av Harumi Isobe, Kyoto, tovad skulptur av Harumi Isobe, Kyoto och Ord 1, vävnad av Alma Murphy, Göteborg.

Föreningens styrelse har under året fortsatt programsamarbetet med Humanistiska Föreningen i Borås, bl a genom ett föredrag av Sören Nanke Krogh.

Föreningen har vidare deltagit i arbetet med publikationsserien "Känn Sjuhäradsbygden" samt fortsatt det samarbete med Lokalhistoriska Institutionen vid Göteborgs Universitet där Föreningen ställer sig som huvudman för utgivningen av fyra avhandlingar som planeras kring Marks härads textilhistoria.

De sju häradernas kulturhistoriska förening Årsberättelse 1989

Styrelse

Utsedda t o m årsmötet 1991:

Rektor Birger Larson, Inköpschef Svenning Svenningsson, Stadsarkivarie Lars Johansson, Länshemslöjdskonsulent Ingrid Strömvall, Herr Karl-Erik Blomqvist, Distriktschef Waldemar Johanneson

Utsedda t o m årsmötet 1990:

Amanuens Meje Josefson, Fru Britt-Marie Sundblad, Mätningstekniker Sture Johansson, Fru Carola Östmark, Fotograf Ingemar Jansson

Birger Larson – ordförande, Ingemar Jansson – vice ordförande, Anders Larson – adj. sekreterare och Gunnar Kirsten/Annika Hugosson – adj. kassörer.

Revisorer

Aukt.revisorerna Karl-Erik Wägnerud och civilekonom Jens Söderberg med aukt.revisorerna Jan-Erik Larsson och bankdirektör Olof Franzon som suppleanter.

Valberedning

Direktör Yngve Magnusson (sammankallande), folkskollärare Roland Persgården, tandläkare Kerstin Follin och direktör Bengt Östmark.

Margit Hörstadius donationsfond:

Rektor Birger Larson, direktör Nils Gröndahl och intendent Eva Goliger.

Sammanträden

Föreningens styrelse har under året haft sammanträden den 10.4 och 11.12.

Föreningens årsmöte hölls på Timmele gästgiveri, i samband med besök på Ekehagens forntidsby. David Haldorsson informerade om Timmele hembygdsförening och den gamla gästgiveribygnaden.

Vid årsmötet utdelades Föreningens förtjänsplakett i silver till Ylva Segh, Borås, Rune Holmberg och Östen Knutsson, Tranemo samt föreningens förtjänstplakett i brons till Inga Borg, Rävlanda, Märta Gustavsson, Hökerum och Norbert Sjölin, Gällstad.

Föreningen har under året haft 382 betalande medlemmar och 22 ständiga medlemmar.

Verksamhet

Föreningens årsbok har ej kunnat ges ut under 1988 beroende på tjänstledighet och personalbyten vid de kulturhistoriska museerna. 1988/1989 års årsbok kommer därför att utges som ett dubbelnummer under 1990. Av denna orsak har medlemsavgift ej upptagits under 1989.

Margit Hörstadius donationsfond har under året inköpt följande textila föremål till ett totalt värde av 11.800 kr: Hatt "Global" av Karin Adamou, "Boråsdräll" av Maj-Britt Svensson, "Mellanrum", applikation av Maria Olvång, beklädnadstyg av Magnus Johansson och stickad tröja, vantar och mössa av Annika Wihl-Enander.

Under året avled dir Nils Gröndahl, vilken under många år har arbetat inom Hörstadiesonden.

Föreningen har vidare deltagit i arbetet med publikationsserien "Känn Sjuhäradsbygden" samt fortsatt det samarbete med Lokalhistoriska Institutionen vid Göteborgs Universitet där Föreningen ställer sig som huvudman för utgivningen av fyra avhandlingar som planeras kring Marks härads textilhistoria.

De sju häradernas kulturhistoriska förening Årsberättelse 1990

Styrelse

Utsedda t o m årsmötet 1991

Rektor Birger Larson, Inköpschef Svenning Svenningsson, Stadsarkivarie Lars Johansson, Länshemslöjdskonsulent Ingrid Strömvall, Herr Karl-Erik Blomqvist, Distriktschef Walde-
mar Johanneson

Utsedda t o m årsmötet 1990:

Amanuens Meje Josefson, Fru Britt-Marie Sundblad, Mätningstekniker Sture Johansson, Fru
Carola Östmark, Fotograf Ingemar Jansson

Birger Larson – ordförande, Ingemar Jansson – vice ordförande, Anders Larson – adj.
sekreterare och Kirsti Mustajärvi – adj. kassörer.

Revisorer

Aukt.revisorn Karl-Erik Wägnerud och civilekonom Jens Söderberg med aukt.revisorn Jan-
Erik Larsson och bankdirektör Olof Franzon som suppleanter.

Valberedning

Herr Åke Svensson (sammankallande), direktör Yngve Magnusson, folkskollärare Roland Persgård, tandläkare Kerstin Follin och direktör Bengt Östmark.

Margit Hörstadius donationsfond:

Rektor Birger Larson, designer Mona Björk och intendent Eva Goliger.

Sammanträden

Föreningens styrelse har under året haft sammanträden den 9.4 och 5.11.

Föreningens årsmöte hölls på Sahlins terrass i Mölndal då även besök gjordes på Mölndals i Mölndals kvarnby.

Vid årsmötet utdelades Föreningens förtjänstplakett i silver till Gösta Johansson, Bollebygd och Föreningens förtjänstplakett i brons till Karl-Erik Eckerlid, Ulricehamn, Åke Svensson, Borås samt Kenneth Persson, Fritsla.

Föreningen har under året haft betalande medlemmar och ständiga medlemmar.

Verksamhet

Föreningens årsbok har ej kunnat ges ut under 1988 beroende på tjänstledighet och personalbyten vid de kulturhistoriska museerna. 1988/1989 års årsbok kommer därför att utges som ett dubbelnummer under 1990. Av denna orsak har medlemsavgift ej upptagits under 1989.

Margit Hörstadius donationsfond har under året inköpt följande textila föremål till ett totalt värde av 11.800 kr: Hatt "Global" av Karin Adamou, "Boråsdräll" av Maj-Britt Svensson, "Mellanrum", applikation av Maria Olvång, beklädnadstyg av Magnus Johansson och stickad tröja, vantar och mössa av Annika Wihl-Enander.

Under året avled dir Nils Gröndahl, vilken under många år har arbetat inom Hörstadiesonden.

Föreningen har vidare deltagit i arbetet med publikationsserien "Känn Sjuhäradsbygden" samt fortsatt det samarbete med Lokalhistoriska Institutionen vid Göteborgs Universitet där Föreningen ställer sig som huvudman för utgivningen av fyra avhandlingar som planeras kring Marks härads textilhistoria.

De sju häradernas kulturhistoriska förening Årsberättelse 1991

Styrelse

Ordförande under 1991

Rektor Birger Larson

Ledamöter utsedda t o m årsmötet 1993

Inköpschef Svenning Svenningsson, Stadsarkivarie Lars Johansson, Länsghemslöjdskonsulent Ingrid Strömvall, Herr Karl-Erik Blomqvist, Distriktschef Waldemar Johanneson

Ledamöter utsedda t o m årsmötet 1992

Amanuens Meje Josefson, Fru Britt-Marie Sundblad, Mätningstekniker Sture Johansson, Fru Carola Östmark, Fotograf Ingemar Jansson

Birger Larson – ordförande, Ingemar Jansson – vice ordförande, Anders Larson – adj. sekreterare, Margareta Persson – adj. ledamot och Kirsti Balström – adj. kassör.

Revisorer

Aukt.revisorn Karl-Erik Wägnerud och civilekonom Jens Söderberg med aukt.revisorn Jan-Erik Larsson och bankdirektör Olof Franzon som suppleanter.

Valberedning

Herr Åke Svensson (sammankallande), direktör Yngve Magnusson, folkskollärare Roland Persgården, tandläkare Kerstin Follin och direktör Bengt Östmark.

Margit Hörstadius donationsfond:

Rektor Birger Larson, designer Mona Björk och intendent Eva Hallström.

Sammanträden

Föreningens styrelse har under året haft sammanträden den 3.9 1991 och 24.4 1992.

Föreningens årsmöte hölls på Borås Museum den 12 juni 1991 då föreningsmedlemmarna även fick tillfälle att se museets sommarutställning kring Borås stads historia samt besöka museets nybyggda verkstads- och personallokaler.

Vid årsmötet utdelades Föreningens förtjänstplakett i silver till Bertil Rydin, Sparsör samt Föreningens plakett i brons till Lennart Jacobson, Eriksberg, Sven Johansson, Tostared och Kent Andersson, Göteborg

Föreningen har under året haft 234 betalande medlemmar och 20 ständiga medlemmar.

Verksamhet

Föreningens årsbok har genom styrelsebeslut och på rekommendation av revisorerna senarelagts till 1992 då ett dubbelnummer i ny redaktionell skepnad kommer att ges ut.

Margit Hörstadius donationsfond har under året ej inköpt några textila föremål, varför fondavkastningen har reserverats för 1992 års verksamhet.

Föreningen har vidare deltagit i arbetet med publikationsserien "Känn Sjuhäradsbygden" samt fortsatt det samarbete med Lokalhistoriska Institutionen vid Göteborgs Universitet där Föreningen ställer sig som huvudman för utgivningen av fyra avhandlingar som planeras kring Marks härads textilhistoria.

Styrelsen har under året ianspråktagit 8.000 kr ur Thor och Leonore Odencrants- och Magda och Axel Plancks fonder för kostnadstäckning av del av Borås Museums personalresa 1991.

Styrelsen har beslutat att stödköpa Harry Ivarssons planerade publikation om marbodialekten för max 2.500 kr, samt att utdela 15.000:– ur Textilmuseifonden för kostnadstäckning av Anders Larsons teknikhistoriska studieresa till f d DDR v 38 1991.

Föreningen har under året anordnat en visning av Textilmuseets nya lokaler samt ekonomiskt stött programverksamheten vid Borås Museum.

De sju häradernas kulturhistoriska förening Årsberättelse 1992

Styrelse

Ordförande under 1992

Rektor Birger Larson

Ledamöter utsedda t o m årsmötet 1993

Inköpschef Svenning Svenningson, Stadsarkivarie Lars Johansson, Länshemslöjdskonsulent Ingrid Strömvall, Herr Karl-Erik Blomqvist, Distriktschef Waldemar Johanneson

Ledamöter utsedda t o m årsmötet 1994

Amanuens Meje Josefson, Fru Britt-Marie Sundblad, Mätningstekniker Sture Johansson, Fru Carola Östmark, Fotograf Ingemar Jansson

Birger Larson – ordförande, Ingemar Jansson – vice ordförande, Anders Larson – adj. sekreterare och senare adjungerad ledamot, Margareta Persson – adj. ledamot och senare adjungerad sekreterare och Kirsti Balström – adj. kassör.

Revisorer

Aukt.revisorerna Karl-Erik Wägerud och civilekonom Jens Söderberg med aukt.revisorerna Jan-Erik Larsson och bankdirektör Olof Franzon som suppleanter.

Valberedning

Herr Åke Svensson (sammankallande), direktör Yngve Magnusson, folkskollärare Roland Persgård, tandläkare Kerstin Follin och direktör Bengt Östmark.

Margit Hörstadius donationsfond:

Rektor Birger Larson, designer Mona Björk och intendent Eva Hallström.

Sammanträden

Föreningens styrelse har under året haft sammanträden den 11.11 1992 den 7.12 1992 och 13.3 1993.

Föreningens årsmöte hölls på Textilmuseet den 1 juni 1992 då föreningsmedlemmarna även fick tillfälle att se museets ateljé och arkiv.

Vid årsmötet utdelades Föreningens förtjänstplakett i silver till Dan Korn, Mölnlycke samt Föreningens plakett i brons till Britt Hagman, Örby, Hans Hallberg, Borås och Henric Isacson, Liared.

Föreningen har under året haft 234 betalande medlemmar och 20 ständiga medlemmar.

Verksamhet

Föreningens årsbok har genom styrelsebeslut och på rekommendation av revisorerna senarelagts, ett dubbelnummer i ny redaktionell skepnad utkom under slutet av verksamhetsåret.

Margit Hörstadius donationsfond har under året inköpt "Sidenvägen" av Margareta Gelin, 10.000 kr, "Viktorias drömmar" av Johanna Hagström, 3.000 kr, "Meddelande" av Eva Best, 10.000 kr, div textila prover från Elsa Maria Gullberg, 5.000 kr, "Kärlek i rullning" av Gunilla Skyttla, 8.000 kr, "Ett skepp kommer lastat" av Reine Navin, 1.800 kr, jacka av Pia Wallen, 2.000 kr.

Föreningen har vidare deltagit i arbetet med publikationsserien "Känn Sjuhäradsbygden" samt fortsatt det samarbete med Lokalhistoriska Institutionen vid Göteborgs Universitet där Föreningen ställer sig som huvudman för utgivningen av fyra avhandlingar som planeras kring Marks härads textilhistoria.

Styrelsen har under året ianspråktagit fondmedel för följande ändamål:

Stödköp av Harry Ivarssons publikation om marbodialekten för 500 kr, 2.916 kr för intendent Britt Åstrands kursdeltagande, 9.000 kr för flyttande av taxikur till Ramnaparken, 35.000 kr för inköp av silverföremål till Borås Museums samlingar, 20.000 kr för uppförande av "Algot Johanssonrum" på Textilmuseet, 18.225 kr för inköp av föremål från Bröderna Sandbergs Syateljé i Hillared samt 12.000 kr som stöd till museichef Anders Larsons deltagande i TICCIH kongress i Spanien.

De sju häradernas kulturhistoriska förening

BALANSRÄKNINGAR

<i>Tillgångar</i>	1991	1992		
Kassa och bank	289.959:16	265.476:46		
Div. fordringar	25.487:79	35.703:88		
Museiföremål	1:–	1:–		
Fastigheten Hökerum 1:33	1:–	1:–		
Byggnader	1:–	1:–		
Inventarier	16.618:–	3.324:–	332.067:95	304.507:34

Avkastade bundna fonder tillgångar

Bankmedel	904.469:11	954.854:54		
Aktier	68.000:–	68.000:–		
Avkastningsfond	305.000:–	300.795:75		
	1277.469:11	1323.650:29		

Summa tillgångar 1609.537:06 1628.157:63

Skulder och eget kapital

Diverser skulder	156.392:–	195.361:–		
Fond för Tekomuseum	73.390:70	46.230:20		
	229.782:70	241.599:20		

Avkastade fonder

Magda och Axel Planks fond	105.201:03	105.977:52		
Thor och Leonore Odencrantz fond	84.583:22	85.223:34		
Fritz Brusewitz fond	32.968:48	33.206:66		
Jubileumsfonden	41.887:23	42.189:73		
Axel Henrikssons fond	8.791:41	8.855:04		
Ständiga ledamöters fond	5.381:01	5.419:60		
Margit Hörstadius fond	704.475:22	744.980:39		
Helena Frankes fond	117.256:73	118.104:43		
Ramnakyrkans Syförenings fond	27.523:05	29.511:55		
Kristina Jagenburgs fond	5.504:68	5.544:32		
Algot Johanssons AB Stiftelse	29.636:47	29.850:65		
Ingrid och Vivian Weylerths fond	114.260:58	114.787:06		
	1277.469:11	1323.650:29		

De sju häradernas kulturhistoriska förening

RESULTATRÄKNINGAR	1991	1992
<i>Föreningens intäkter</i>		
Medlemsavgifter	18.205:–	0:–
Försäljning av böcker	16.139:–	10.399:–
Gåvor	0:–	0:–
Övriga intäkter	287:–	1.900:–
	34.631:–	12.299:–
<i>Föreningens kostnader</i>		
Årsboken	482:–	0:–
Inköp av böcker	25.586:–	11.620:–
Porto	1.866:–	2.932:10
Sammanträden och årsmöten	200:–	50:–
Inköp av vinster till lotteri	0:–	950:–
Revision	8.000:–	8.500:–
Inköp av museiföremål	0:–	44.000:–
Övriga kostnader	1.387:50	6.181:–
	37.521:50	74.233:10
Resultat av föreningsverksamhet	– 2.890:50	– 61.934:10
<i>Avskrivningar</i>		
Avskrivning på kontorsdatorn	13.294:–	13.294:–
<i>Finansiella intäkter och kostnader</i>		
Intäktsränta	13.395:10	13.741:–
Kostnadsränta på fonden för Tekomuseum	– 6059:–	– 4.914:–
Övriga kostnadsräntor	59:50	0:–
Resultat av finansiella intäkt & kostn	7.276:60	8.827:–
<i>Redovisning av förvaltade fonder</i>		
Fondavkastning	114.933:56	109.833:17
Fondavkastning överförd till resp fond	– 7.671:98	– 75.856:18
Avkastning till Boråskommunelavtal	– 6.892:–	– 6.945:–
Överskott av förvaltade fonder	30.369:58	27.031:99
Årets resultat	<u>21.461:68</u>	<u>–39.369:11</u>

Fonder disponerade i byggnader och föremål

Stiftande ledamöters fond

Johannes Erikssons fond

Borås Wäfveris fond

Eget kapital per 1991.12.31   102.285:25

" " 1992.12.31   62.916:14

Summa skulder och eget kapital   1609.537:06 1628.157:63

Borås 1993.03.11

Hembygdsföreningarna

Förteckning över hembygdsföreningarnas adresser aktuell i maj 1992. De som svarat på enkäten detta år är märkta med -92, de andras adressuppgifter är äldre.

Bollebygds härad

Björketorp Socken Hembygdsförening -91: Ivar Andersson, Gingsered,
430 64 HÄLLINGSJÖ

Bollebygds Hembygds- och Fornminnesförening -92: Carl-Erik Blomqvist, Box 37,
517 01 BOLLEBYGD

Hultafors Intresse & Bygdegårdförening -91: Pl. 1290, 517 00 BOLLEBYGD

Töllsjö Fornminnesförening -92: Arne Johansson, Töllsjö 3184, 517 00 BOLLEBYGD

Ödenäs Hembygdsförening Ödenäs 4606, 441 95 ALINGSÅS

Gäsene härad

Gäsene Hembygds o Fornminnesförening -91: Hermanstorp 4610 Od, 520 30 LJUNG

Hudene Hembygdsförening Hudene Hembygdsförening, 524 00 HERRLJUNGA

Jällby Hembygds- och Fornminnesförening -92: Rune Nordner, Jällby, 520 30 LJUNG

Ljurhalla Missionshistoriska Museum Ljurhalla 4191, 447 00 VÅRGÅRDA

Nårunga Missionshistoriska Museum -92: Karl-Erik Andersson, Ljurhalla 4191,
447 00 VÅRGÅRDA

Odqvist Släkförening -91: Lars Skoglund, Skogsrydsvägen 95, 502 79 FRUFÄLLAN

Skölvene Hembygdsförening -92: Ordf. Gun Larsson, Sötestorp, Skölvene,
524 00 HERRLJUNGA

Stiftelsen Gäsene Tingshus -91: Bertil Säll, Mörlandavägen 1 C, 520 30 LJUNG

Svältornas Fornminnesförening -92: Marianne Lindh, Björnebro Asklanda 3483,
447 93 VÅRGÅRDA

Kinds härad

Ambjörnarp Hembygdsförening, Ordf. Bengt Carlsson, Pl 2491, Ambjörnarp,
514 00 TRANEMO

Dalstorps-Nittorps Hembygdsförening -92: Bengt Josefsson, Pl. 145, 510 94 GRIMSÅS

Dannike Hembygdsförening, Sture Gustavsson, Jättebo, 516 02 DANNIKE

Gällstads Hembygdsförening -92: Bror Eriksson, Boråsvägen 21, 520 10 GÄLLSTAD
Hillareds Hembygdsförening -92: Göran Karlsson, Åsendal, Hillared,
512 00 SVENLJUNGA
Håcksviks Hembygdsförening -92: Erik Larsson, Bäck, 330 62 BURSERYD
Kalvs Hembygdsförening Stenstugan -91: 510 60 ÖVERLIDA
Kindgillet -91: Ulf Kinding, Östra Gunnesgård 2 C, 417 43 GÖTEBORG
Limmareds Hembygdsförening -92: Thomas Johansson, Trumpetvägen 8,
514 00 TRANEMO
Ljungsarps Hembygdsförening -92: Gösta Jungmalm, Bladstigen 1, Ljungsarp,
510 90 LIMMARED
Ljushults Hembygdsförening -92: Erik Hökhult, Hökhult, 510 53 APLARED
Långhems Hembygdsförening -91: Håkan Broman, Ölmesala, 510 91 LÅNGHEM
Månstad Hembygdsförening, Ragnar Gripenstam, Slumsvik, Månstad, 510 90 LIMMARED
Mårdaklevs Naturskyddsförening -92: Aina Nilsson, Hagaberg, 510 62 MÅRDAKLEV
Sexdrega Hembygdsförening -92: Ingemar Herngren, Källeredsvägen 6, 512 77 SEXDREGA
Sjötofta Hembygdsförening -92: Lars Borsén, Gäddvägen 6, Sjötofta, 514 00 TRANEMO
Svenljunga Hembygdsförening -91: Box 106, 512 01 SVENLJUNGA 1
Tranemo Hembygdsförening -92: Pl. 4041, 514 00 TRANEMO
Tvärreds Hembygdsförening -92: Bertil Garadell, Box 65, 520 11 VEGBY
Ölsremma Hembygdsförening -92: Isac Orre, Lindvägen 16, Ölsremma,
510 95 DALSTORP
Örsås Hembygdsförening -91: Arthur Jansson, Pl 3235, 512 00 SVENLJUNGA
Östra Frölunda Hembygdsförening, Margaret Johansson, Hid Yttre, 510 60 ÖVERLIDA

Marks härad

Berghems Hembygdsförening, Allan Carlsson, 511 02 SKENE
Fritsla Natur- och Hembygdsförening, Ordf. Sven Svensson, Sandklintsvägen 2,
510 50 FRITSLA
Hajoms Hembygdsförening -91: 511 97 HAJOM
Hyssna Hembygdsförening -91: Arne Arnell, Björsåker, 510 22 HYSSNA
Kinna Hembygdsförening -91: Box 160, 511 22 KINNA
Kinnarumma Hembygdsförening -91: Kinnarumma, 515 00 VISKAFORS
Seglora Hembygdsförening -91: Seglora Gamla Prästgård 515 00 VISKAFORS
Skene-Örby Hembygdsförening -91: Ordf. Brita Carlsson, Varbergsvägen 41,
511 02 SKENE
Surteby-Kattunga Hembygdsförening -91: Annie Andersson, Rya, 510 13 BJÖRKETORP
Sätilla Hembygdsförening -91: Box 1, 510 21 SÄTILLA
Torestorps Hembygdsförening -91: Kolabacken c/o Sekr. Aina Sörling, Kullatorp,
511 93 TORESTORP
Tostareds Hembygdsförening, Ordf. Sven Johansson, Kullen Tostared,
510 13 BJÖRKETORP

Öxabäcks Hembygdsförening -91: Elis Johansson, Hallabrovägen 10, 511 95 ÖXABÄCK
Öxnevalla J.U.F. avd. 510 10 HORRED

Redsvägs härad

Blidsbergs Hembygdsförening -91: Assar Lundqvist, Ödegården, 520 24 BLIDSBERG

Dalums Hembygdsförening Pl. 2142, 520 24 BLIDSBERG

Gullereds-Strängsereds Hembygdsförening -91: Nils Larsson, Gullered Stigared,
523 97 ULRICEHAMN

Kölaby Hembygds- och forminnesförening -91: Eva-Lisa Törnqvist, Åviken, Pl 3301, Trädet
520 24 BLIDSBERG

Liareds Hembygdsförening -91: Liared, 523 91 ULRICEHAMN

Timmele Hembygdsförening -91: Margareta Engqvist, Alarp 6847, 523 92 TIMMELE

Vedens härad

Bredareds Hembygdsförening -91: Ann-Marie Ödvall, Röhl, 513 00 FRISTAD

Fristads Hembygdsförening -91: Box 5, 513 00 FRISTAD

Fristads Folkhögskolas lantbruks- och hembygds museum -91: Box 59, 513 00 FRISTAD

Hedareds Byalag, Ordf. Göran Samuelsson, Skogstorp, 502 77 HEDARED

Sandhults Hembygdsförening -91: Sven Nyman, Pl 160 Bäckabo, 510 40 SANDARED

Vänga Hembygdsförening -91: Bo Englund, Skolåsen 408, Vänga, 513 00 FRISTAD

Ås härad

Brämhults Hembygdsförening, Ordf. Roland Persgården, Vävarg. 23, 510 54 BRÄMHULT

Gingri Hembygdsförening -91: Stellan Strandh, Björkhemsgatan 37, 502 38 BORÅS

Grovare-Fänneslunda Hembygdsförening, Ordf. Lennart Lövgren, Dragonvägen Nitta,
520 15 HÖKERUM

Rångedala Hembygdsförening -91: Bygatan 74, 516 93 RÅNGEDALA

Södra Vings Hembygdsförening -91: Märtha Gustavsson, Sjöbredared,
516 00 DALSJÖFORS

Toarps Hembygdsförening -91: Stålarp 203, 516 00 DALSJÖFORS

Åspereds Hembygdsförening -91: Sjötorp, 516 00 DALSJÖFORS

Borås

Borås Hembygdsgille, Druveforsvägen 29, 502 56 BORÅS

Hembygdsföreningen Westergyllen -91: Box 574, 501 08 BORÅS

I 15/Fo 34 Regementsmuseet, Box 852, 501 15 BORÅS

Viareds Natur- och Hembygdsmuseum -91: Pl 5425, 505 94 BORÅS

Ulricehamn

Brunns Hembygdsförening -91: Ordf. Anna-Lisa Carlsson, Munkhätan, Brunn,
523 90 ULRICEHAMN

Grönahögs Hembygdsförening, 523 00 ULRICEHAMN

Ulricehamns Hembygdsförening -91: Ordf. Meje Josefson, Box 80, 523 22 ULRICEHAMN

DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING

har till uppgift att inom häraderna Bollebygd, Gäsene, Kind, Mark, Redväg, Veden och Ås samt Borås och Ulricehamn bedriva och befrämja kulturminnesvård, museal verksamhet, speciellt inom det textila området.

Stöd oss i vår verksamhet genom att bli medlem. Medlemskap berättigar bl.a. till Föreningens årsbok och till fri rådgivning rörande konst och antikviteter. Årsavgiften är f.n. 75 kr.

